Мактаб таълими тизимида Қирғиз жарани фуқаролик ўзига хослигини шакллантириш

Дарслар тўплами

5 – 11 синфлар

ОБЪЕДИНЕННЫЕ НАЦИИ
ПРАВА ЧЕЛОВЕКА
УПРАВЛЕНИЕ ВЕРХОВНОГО КОМИССАРА

ОРГАНИЗАЦИЯ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ

Ушбу нашр Қирғиз таълим академияси билан ҳамкорликда Қирғиз Республикасининг 2021-2026-йилларда Қирғиз Республикасида Қирғиз жарани фуқаролик ўзига хослигини ривожлантириш концепциясини амалга ошириш бўйича Ҳаракатлар режаси доирасида Қирғиз Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021-йил 24-декабрдаги №341-р қарори ва Қирғиз Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан маъқулланган ва амалга оширилаётган БМТ ИҲОКБ Тараққиёт Дастури ва ЮНИСЕФ билан биргаликда БМТ Тинчлик қуриш жамғармасининг “Барқарор тинчлик ва тараққиёт учун инклюзив бошқарув ва ягона ўзига хослик” лойиҳасининг молиявий кўмагида тайёрланди.

Мактаб таълими тизимида Қирғиз жарани фуқаролик ўзига хослигини шакллантириш

Дарслар тўплами

ИККИ ҚИСМДАН ИБОРАТ

2-қисм

5 – 11 синфлар учун

А. Р. Алишева муҳаррирлиги остида

Бишкек 2024

УДК 372.83
ББК 74.266.0
М 17

Муаллифлар жамоаси:
Инсон ва жамият
А. Р. Алишева, тарих фанлари канд. (муаллифлар жамоаси раҳбари) – Кириш; 2, 6 –11-дарслар (2, 8-дарслар Козубаева Б.У. билан ҳамкорликда).
Г. М. Абдулкасимова – 4 – 5-дарслар.
Б. У. Козубаева – 1, 3-дарслар.
Л.Ю. Марченко – 12 – 15-дарслар.

Тарих
Г. М. Абдулкасимова – 1-дарс.
З. А. Дубанаев – 2, 10-дарслар.
М.Л. Азимова, А.К. Доталиев – 3 – 9-дарслар.

Тасвирий санъат ижодкорлиги
Д.А. Акматов – 1– 2-дарслар.

Кыргыз адабияты
Н. Б. Алибаева, А. Б. Батыркулова – 1 – 3-дарслар.

Қирғиз таълим академияси Илмий кенгаши қарори билан тавсия этилган.

Маслаҳатчи: М. К. Иманкулов, педагогика фанлари канд.

Нашр учун масъул: Э. Р. Исакулов, БМТ ИҲОКБ.

Таржимон: Усманова С. М.

М 17 **Мактаб** таълими тизимида Қирғиз жарани фуқаролик ўзига хослигини шакллантириш. Дарслар тўплами. 2 с. Ч. 2. 5-11- синфлар / А. Р. Алишева, Б. У. Козубаева, М.Л., Азимова А.К., Доталиев в.б.; А.Р. Алишева муҳаррирлиги остида – Б., 2024. – 200 с.

ISBN 978-9967-34-138-8

Тўплам ижтимоий таълим фанлари ўқитувчиларига ёрдам бериш учун мўлжалланган дарсларни ўз ичига олади. Дарслар мавзулари Қирғиз жарани фуқаролик ўзига хослигини шакллантириш бўйича белгиланган вазифалар билан боғлиқ.

Ушбу тўпламда билдирилган фикрларни БМТ ИҲОКБ ёки БМТ Тинчлик қуриш жамғармасининг расмий фикри деб бўлмайди.

УДК 372.83
ББК 74.266.0

ISBN 978-9967-34-138-8

© ҚТФВ ҳузуридаги Қирғиз таълим академияси

МУНДАРИЖА

Муқаддима 5

Кириш 6

Инсон ва жамият 8

1. Мен кимман? 5 синф 9
2. Бола ҳуқуқлари: менинг ҳуқуқим. 5 синф 12
3. Биз ҳар-хилмиз ва тенг ҳуқуқлимиз. 5 синф 16
4. Кўп тиллилик қадриятлари: дўстларимиз тили. 5 синф 23
5. Қирғизистон – Менинг Ватаним. Мен – Қирғиз фуқаросиман. 5 синф 26
6. Саломатлик ва менинг масъулиятим. 6–7 синф 29
7. Қирғиз Республикаси фуқаросининг инсон ҳуқуқлари ва бурчлари. 7 синф 38
8. Инсон ҳуқуқлари: Давлатнинг мажбуриятлари ва менинг масъулиятим. 8 синф 49
9. Мен ва менинг шахсиятим. 9 синф 54
10. Фуқаролик ва фуқаролик бурч. 9 синф 59
11. Фуқаролик ўзига хослиги: Қирғиз жарани. 9 синф 67
12. Шарқ файласуфлари тафаккурида идеал фуқаро. 10 синф 74
13. Замонавий жамиятдаги аёл. 10 синф 82
14. Мактабда академик ҳалоллик. 11 синф 85
15. Дунё хотираси 11 синф 90

Тарих 97

1. Қирғизистондаги маданий хилма-хиллик. 5 синф 98
2. Ўтроқ ва кўчманчи цивилизациялар. 6 синф 103
3. Буюк Қирғиз давлати даври. 7 синф 112
4. Шарқ ва Ғарбни боғловчи Буюк Ипак йўли. 7 синф 119
5. Қорахонийлар давлати: такрорий ва умумлаштирувчи дарс. 7 синф 126
6. Сибир қирғизлари. 7 синф 135
7. Жанубий Қирғизистоннинг Қўқон хонлиги томонидан босиб олиниши. 8 синф 145
8. XIX -аср охири – XX-аср бошларида Қирғизистон маданиятидаги янги ҳодисалар. 8 синф 151
9. Қалмоқлар, дунганлар ва уйғурларнинг Етисувга кўчирилиши. 8 синф ... 156
10. Қадимги қирғизлар. 11 синф 165

Тасвирий – бадиий ижодкорлик 171
1. Ҳеч ким ва ҳеч нарса унутилмайди! 5 синф 172
2. Наврўз – баҳор байрами. 6 синф 176

Кыргыз адабияты 180
1. Ч. Айтматов «Бугу-эне» жомогу. 5 класс 181
2. Ж. Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек» поэмасы. 6 класс 186
3. «Курманжан датка» романы. 11 класс 193

МУҚАДДИМА

Ушбу китоб Ўқитувчилар учун дарслар тўпламининг иккинчи қисмидир. 1-қисмда 1–4-синфлар учун “Мен ва дунё” фанидан дарс намуналари, ушбу китобда II қисм келтирилган бўлиб, унда 5–11-синфлар учун “Инсон ва жамият”, “Тарих”, “ Адабиёт”, “Тасвирий–бадиий ижод” фанларини қамраб олган.

Ўқитувчилар мамлакатимизда демократик қадриятларни тарғиб қилишга катта ҳисса қўшмоқда. Таклиф этилаётган дарс ишланмалари мактаб таълим тизими олдига қўйилган асосий концептуал вазифаларга жавобдир: фуқаролик ўзига хослигини шакллантириш, Қирғизистоннинг демократик ва масъулиятли фуқаросини тарбиялаш.

Қирғиз жаранининг ўзига хослигини ривожлантиришни таъминловчи муҳим шарт – бу Қирғизистон халқининг ҳамжиҳатлиги ва бирлигини мустаҳкамлашдир. Фуқаролик ўзига хослигини шакллантириш ўқувчиларни ўқитиш ва тарбиялашнинг узлуксиз, кундалик жараёнидир. Муаллифлар, асосан, фуқаролик ўзига хослигини шакллантириш, жамият ранг-баранглигига қадрият муносабати ва фуқаролик масъулиятининг асосий масалаларини очиб берувчи мавзуларга эътибор қаратдилар. Ушбу дарслар ўқитувчига дарс мавзуларини янгича очиб беришга, тарихий воқеаларни замонавий қадриятлар ва ижтимоий муаммолар билан боғлашга эътибор беришга қаратилган.

Муаллифлар томонидан таклиф қилинган дидактик ечимлар ўқитувчига ўз услубий ёндашувини танлаш ёки ундан фойдаланиш имкониятини беради. Тақдим этилган дарсларнинг мавзулари ва мазмуни интеграциялашган дарслар орқали ўрганишни фаоллаштириш имконини беради. Масалан, “Инсон ва жамият”, “Тарих”, “Қирғиз адабиёти”, “Тасвирий ва бадиий ижод” дарсларида ўз аксини топган ранг-баранглик, фуқаролик ва масъулият қадриятлари ҳақидаги мавзулар.

Дарсларни синовдан ўтказган ва қимматли тавсияларини берган барча ўқитувчиларга самимий миннатдорчилигимизни билдирамиз.

Ҳурматли Ўқитувчилар!

Сиз Қирғизистон келажагини ўзгартира оладиган таълим учун улкан масъулият юклаган фидойи халқ вакилисиз. Ўқитувчилик фаолиятингизда ҳамда ўқувчиларингизга юксак фуқаролик туйғусини сингдиришингизда муваффақият ёр бўлсин.

Муратбек Иманкулов,
маслаҳатчи

Атиркуль Алишева,
муҳаррир

КИРИШ

Қирғиз Республикасида 2021-2026 йилларга мўлжалланган фуқаролик ўзига хослигини ривожлантириш концепцияси Қирғиз жарани жорий ҳукумат ташаббуси ҳисобланади. Концепция фуқаролик ўзига хослигини – қирғиз жарани Қирғиз Республикасининг барча фуқароларини бирлаштирувчи фуқаролик ўзига хослигини шакллантиришга ёндашувни илгари суради. Қирғиз жарани фуқаролик ўзига хослигини ривожлантириш концепцияси ғояларини илгари суриш ва хилма-хилликни сақлашда давлат ва муниципал бошқарув органлари, жумладан, таълим муассасалари алоҳида рол ўйнаши керак.

Концепциянинг мақсади: Қирғиз жарани фуқаролик ўзига хослигини ривожлантириш ва тарғиб қилиш учун қулай муҳитни ривожлантириш.

Қирғиз жарани – бу Қирғиз Республикасининг фуқароси бўлиб, унинг миллий, диний, ижтимоий ва минтақавий мансублигидан қатъи назар, ҚР Конституциясига мувофиқ ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга.

Концепция ҳукумат ташаббуси ҳисобланган билан савол пайдо бўлади:

Давлат фуқаролар иштирокисиз фуқаролик ўзига хослигини шакллантира оладими?

Кўриниб турибдики, фуқаролик ўзига хослигини шакллантириш давлат, маҳаллий ҳокимият ва фуқаролар, ўқитувчилар, фуқаролик фаоллари, тадбиркорлар ва бошқаларни ўз ичига олган ўзаро жараёндир.

Фуқаролик ўзига хослигини шакллантириш жараёнида давлат нимани таъминлайди?

- Фуқароларнинг ўзига хослигини сақлаб қолиш: маданияти, тили, дини.
- Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, камситмаслик ва самарали тенглик.
- Жамият хилма-хиллигини тан олиш ва ҳурмат қилиш.
- Фуқароларни хабардор қилиш ва тарбиялаш.
- Этник гуруҳлар вакилларини бошқарувга киритиш сиёсати.

Бу жараёнда фуқароларнинг масъулияти қандай?

- Фуқаролар яхлит жамият қуришга интилади.
- Жамиятлараро алоқаларни қуйидагиларга асосланган ҳолда ривожлантириш: ишонч ва ўзаро ҳурмат.
- Фуқаролар умумий фуқаролик маданиятини шакллантиришда фаол иштирок этадилар, одамларнинг биргаликда яшаш қобилиятини ривожлантирадилар.

Дунё маданияти: одамларнинг биргаликда яшаш қобилияти

Биргаликда яшаш қобилияти хилма-хилликни жамият қадрияти сифатида тан олишни англатади. Булар, биринчи навбатда, маданиятлараро бағрикенглик, тинчлик маданияти, плюрализм ва ҳамжиҳатлик; ижтимоий ва сиёсий ҳаётда, ҳамкорликда ва ихтиёрий меҳнатда иштирок этишга тайёрлик. Биргаликда яшаш қобилияти яхши қўшничилик маданиятини ҳам ўз ичига олади.

Қирғизистон – барча фуқароларни бирлаштирган бизнинг Ватанимиз!

ИНСОН ВА ЖАМИЯТ

БМТ, Женева, Швейцария. (Palais des Nations).

Инсон ҳуқуқлари ва цивилизациялар алянси зали[1].

[1] https://account.travel/place/united-nations-ceiling.html

1 Мен кимман?

5-синф

Дарсдан кутилган натижа: *Ўқувчилар*

1. Ўзининг шахсининг ўзига хос жиҳатлари; ўзларининг фуқаролик ўзига хослигини ва қирғиз жаранига тегишли эканини аниқлашади.
2. Таққослаб ва таҳлил қилишади; ўз фикрларини билдиради.
3. Теварак – атрофдаги одамларнинг шахсиятининг фарқлари ва хилма-хиллигини намойиш этишади.

Дарсда қўлланилган усуллар: ақлий ҳужум, интерфаол суҳбат, расмлар билан ишлаш, тақдимот.

Дарс тури: янги билимларни ўзлаштириш.

Жиҳозлар: кўргазмали қуроллар (дарсга оид плакат, жадвал, расм), доска, бўр, матнли қоғозлар, иложи бўлса техник воситалар (слайд).

Дарсда қўллаш учун услубий тавсиялар:

- Ўқитувчи дарсни ўтказишдан аввал, Фуқаролик ўзига хослик Қирғиз жарани концепцияси билан танишиб чиқишлари лозим. Ўқувчиларга Қирғизистоннинг барча фуқаролари Қирғиз жарани эканлигини тушунтиринг.
- Ақлий ҳужум. Дарснинг бошида ўқитувчи ақлий ҳужум ўтказади ва ўқувчиларнинг жавобларини доскага ёзиб боради.
- Ўқувчиларга тушунишлари осон бўлиши учун “Мен-коллаж” идентификатор жадвалини яратишдан олдин уларга тўлдирилганини кўрсатинг.

ДАРС ЖАРАЁНИ

Мавзуни амалга ошириш: ақлий ҳужум

Ўқувчилардан ўзлари ҳақида ўйлашни ва саволга жавоб беришларини сўранг – Мен Кимман? Ўқувчиларнинг жавобларини ўқитувчи доскага ёзиб боради:

Мен:

- ўқувчи
- ўғил бола
- қиз бола
- аълочи
- фаол
- Синф тозалиги ва ҳоказо учун жавобгар

Ўқувчилардан дарснинг мавзусини шакллантиришларини сўранг.

Янги материални ўрганиш

Ўқитувчи янги мавзуни тушунтиради. Ўзига хослик (Инглизча Identity – ўзига хослик, ўхшашлик) – турли соҳаларда, баъзи гуруҳ, қабила, миллатлар орасида ўзини инсон сифатида англаш.

Ўқувчиларга савол беринг: Биринчи навбатда ўхшашлигингизни ким билан кўрасиз?

Талабалар жавоблари ота-оналарга, қариндошлар, дўстларга асосланади.

Инсоннинг ўзига хослигини шакллантириш атроф-муҳит билан боғлиқлигини ва инсонни танлашини таъкидланг. Ўқувчиларнинг ҳар бири оилада ўғил ёки қиз, ака ёки опа, мактабда эса - қиз дўсти ёки бошқа деб мисол келтиринг. Ёши улғайган сайин, боланинг ижтимоий ҳолати ўзгариб туради, масалан, шифокорга, ўқитувчи, қурувчига айланади. Шундай қилиб, шахсни шакллантиришда оила ва одамларнинг биргаликдаги фаолияти таъсир қилади.

Мавзуни мустаҳкамлаш

1-фаолият. Индивидуал ишлаш

1 ёки 2 та флипчартларни варақларга кесиб олинг ва ўқувчиларга тарқатинг. Ҳар бир ўқувчи бир варақдан қоғоз олади ва «Мен-коллаж» тузади, у ерда ўзини тасвирлайди ёки ўзи ҳақида ёзади: у оилада, мактабда, унинг хусусиятлари (сифатлари).

2-фаолият. Жуфтликда ишлаш

Ўқувчилар ўзларининг Мен-коллажларини жуфтликда муҳокама қиладилар, “Мен-коллажи” бўйича ўзлари ҳақида гапирадилар. Ўхшашлик ва фарқларга эътибор беришади.

Ўқувчилар билан биргаликда коллажларини деворга осиб қўйинг. Бир неча кун давомида ўқувчилар ўз синфдошларининг «Мен-коллажлари» билан танишишлари мумкин - бу синфдошлари ҳақида янги маълумотларни ўрганиш учун яхши имкониятдир, бу синфнинг яқинлашиши ва бирлашишига ёрдам беради.

3-фаолият. Ўқувчиларнинг тақдимоти

Ўқувчиларга саволлар беринг:

- «МЕН-коллажларингиз» орасида қандай фарқларни кўряпсиз? Сизнинг фарқларингиз нимани англатмоқда? (Ўқитувчига эслатма: фарқлар инсоннинг ўзига хослигини таъкидлайди).
- Сизни нима бирлаштиради? “БИЗ-коллаж”ида сиз билан қандай умумийлик бор?

Хулосалар

Ўқувчиларга саволлар беринг ва биргаликда хулосалар чиқаринг:

- Ҳар биримизнинг масъулиятимиз нимада?
- Қирғиз жарани сифатида менинг масъулиятим нимада?

Ўқитувчига тавсия:

Ўқувчиларни биз ҳаммамиз Қирғиз жаранимиз деган хулосага келтиринг. Барча фуқаролар, миллати, дини ва бошқа фарқларидан қатъи назар, қирғиз жаранларидир. Ҳар бир инсон ўз таълими ва саломатлиги учун жавобгардир. Синфлар ҳамжиҳатлиги муҳимлигини таъкидланг.

Мулоҳаза

- Ўзим ҳақимда қандай янги нарсаларни билиб олдим?
- Синфдошларим ҳақида қандай янги нарсаларни билиб олдим?
- Дарсда менга нима ёқди?

Уйга вазифа: “Мен ва менинг оилам” коллажини тузинг (коллажга оила аъзоларингиз билан ўхшашликларингизни ёзинг).

Намуна «Мен -коллажи» (кластер):

2 Бола ҳуқуқлари – менинг ҳуқуқим

5-синф

Кутилаётган натижалар. *Ўқувчилар*

1. Инсон ҳуқуқларини санаб ўтадилар; инсон ҳуқуқлари бўйича асосий ҳужжатларни танишади.
2. Ўз ҳуқуқларини аниқлашади, бурч ва мажбуриятларини баҳолашади.
3. Ўзларининг хатти-ҳаракатларини баҳолашади; синфдошларининг ҳуқуқлари ва қадр-қимматига ҳурмат кўрсатишади.

Дарсда қўлланиладиган усуллар: гуруҳларда ишлаш, жуфтликда ишлаш, тасвирий фаолият, ақлий ҳужум, ҳужжат билан ишлаш, тақдимот.

Дарс тури: янги материални ўрганиш.

Жиҳозлар: ватман, фломастерлар, техник воситалар, Бола ҳуқуқи тўғрисидаги Конвенция.

Дарс режаси

1. Мавзуни янгилаш.
2. Ўқитувчи тақдимоти. Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция.
3. Билимларни мустаҳкамлаш
4. Хулоса.
5. Мулоҳаза.

ДАРС ЖАРАЁНИ

Ўқувчилар тажрибасини янгилаш. Ўқувчиларга саволлар беринг:

- Бола ҳуқуқлари ҳақида нималарни биласиз?
- Болалар қандай ҳуқуқларга эга?
- Нима учун улар муҳим?
- Сизнингча, бугунги дарсимизнинг мавзуси нима?

Ўқитувчи тақдимоти. Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция дунё бўйлаб кўпчилик ҳукуматлар ҳимоя қилиш мажбуриятини олган болалар ҳуқуқлари рўйхати эканлигини тушунтиринг. Дунёдаги барча болалар бир хил ҳуқуқларга эга.

Мавзуни мустаҳкамлаш

1-фаолият. Жуфтликда ишлаш

«Бола ҳуқуқлари дарахти». 1-топшириқни тушунтиринг:

- Устига дарахт ва меваларни чизинг. Бу мевалар - барча одамларга керак бўлган инсон ҳуқуқларидир;
- ҳарига дарахт ва меваларни чизинг. Бу мевалар - барча о тайёрланг ва чизганларингиз ҳақида бутун синфга айтиб беринг.

Ўқитувчи тақдимот қилиб, қисқача муҳокама ўтказади:

- Нима учун айнан шу ҳуқуқларни танладингиз?
- Нега бу ҳуқуқлар ҳаётингизда муҳим?

2- фаолият. Кичик гуруҳларда ишлаш.

5 – 6 кишидан иборат кичик гуруҳларни тузинг. Гуруҳларга БМТнинг Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияси (болалар версияси), флипчартлар ва турли хил маркерлар тарқатинг.

1-гуруҳ. Исм ва фуқаролик ҳуқуқи

1-топшириқ. БМТнинг Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенциясининг 7-моддаси матнини ўқинг:

“Бола туғилгандан кейин дарҳол рўйхатга олинади ва туғилган пайтдан бошлаб исм олиш ва фуқароликка эга бўлиш, имкон қадар ота-онасини билиши ва уларнинг ғамхўрлиги ҳуқуқига эга”.

Мақолани муҳокама қилинг ва саволларга жавоб беринг:

- Болага қачон ва ким исм қўяди?
- Нима учун исмга эга бўлиш муҳим? Исм қандай бўлиши керак?
- Исмингиз нимани англатади?
- Ота-оналар фарзандларига қандай ғамхўрлик қилишади?
- Ота-онага қандай муносабатда бўлишимиз керак?
- Бола туғилгандан бошлаб қандай ҳужжатга эга бўлади? Ушбу ҳужжат нимани англатади?

2-топшириқ.

Тақдимот тайёрланг ва уни бутун синфга айтиб беринг.

2-гуруҳ. Боланинг таълим олиш ҳуқуқи

Топшириқ: БМТнинг Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенциясининг 28-моддаси матнини ўқинг:

“Бола таълим олиш ҳуқуқига эга, давлат эса бепул ва мажбурий бошланғич таълимни таъминлашга, ўрта таълимнинг турли шаклларини рағбатлантиришга, ҳар бир бола учун очиқ бўлиши ва олий таълим ҳар бир шахснинг қобилиятидан келиб чиққан ҳолда ҳамма учун очиқ бўлишини таъминлаш.

Мактаб интизомини сақлаш боланинг ҳуқуқлари ва қадр-қимматини бузмаслиги керак. Бу ҳуқуқни амалга ошириш учун давлат халқаро ҳамкорликни ривожлантиради”.

Мақолани муҳокама қилинг ва саволларга жавоб беринг:

- Таълим олиш ҳуқуқидан қандай фойдаланасиз?
- Нима учун ҳар бир бола учун таълим муҳим?
- Мамлакат бўйлаб болаларнинг таълим олиши учун давлат қандай мажбуриятларга эга?
- Қирғизистонда болаларнинг таълим олиши учун қандай шароитлар яратилган?
- Ҳар бирингиз ўқиш учун қандай масъулиятга эгасиз?

Тақдимот тайёрланг ва уни бутун синфга айтиб беринг.

Ўқитувчига эслатма.

Тақдимот ҳақида синфда муҳокама ўтказинг:

1. Агар сиз ўқий олмасангиз, бу сизнинг ҳаётингизга қандай таъсир қилади?
2. Қайси фаолиятни қила олмаган ёки яхши бажара олмаган бўлардингиз?
3. Ҳар бир бола билим олиш ҳуқуқига эга. Мактабга бормайдиган болаларни биласизми? Улар ким? Уларни ҳам мактабга олиб бориш учун нима қилиш керак?

- (Ногирон болалар таълим олиш ҳуқуқига эга ва мактабга боришлари керак.)

4. Мактабингизда тартиб-интизом қандай сақланади? Ўқувчиларнинг ҳуқуқлари ва қадр-қиммати ҳурмат қилинадими? Ўқувчилар мактаб қоидаларига қандай муносабатда бўлади?

Ўқувчиларингиз билан хулоса чиқаринг:

- Ҳар ким билим олиш ва ривожланиш ҳуқуқига эга;
- давлат болаларнинг мактабда таълим олишини таъминлайди: мактаблар қуради, мебеллар, дарсликлар, ўқитувчилар ва бошқалар билан таъминлайди;
- Ҳар бир бола ўз таълими учун масъулдир ва мунтазам равишда мактабга бориши ва мактабда яхши ўқиши керак.

3-гуруҳ. Боланинг соғлигини сақлаш ҳуқуқи

Топшириқ: БМТнинг Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенциясининг 24-моддаси матнини ўқинг:

“Болалар энг яхши соғлиқни сақлаш, тоза ичимлик суви, соғлом озиқ-овқат ва тоза ва хавфсиз атроф-муҳит ҳуқуқига эга. Барча катталар ва болалар қандай қилиб хавфсиз ва соғлом бўлиш ҳақида маълумотга эга бўлишлари керак».

Мақолани муҳокама қилинг ва саволларга жавоб беринг:

- Соғлиқни сақлаш ҳуқуқидан қандай фойдаланасиз?

- Фуқаролар саломатлиги учун давлат томонидан қандай чоралар кўрилмоқда?
- Соғлигингиз учун қандай масъулиятингиз бор?

Тақдимот тайёрланг ва уни бутун синфга айтиб беринг.

Ўқитувчига эслатма.

Ўқувчиларингиз билан тақдимотни муҳокама қилинг ва хулосалар чиқаринг:

- Ҳар ким даволаниш ва дори олиш ҳуқуқига эга;
- давлат катталар ва болаларнинг даволаниши учун шароит яратиб беради: шифохоналар, поликлиникалар қуриш, техник жиҳозлар, шифокорлар, ҳамширалар, дори-дармонлар билан таъминлаш;
- ҳар ким ўз саломатлиги учун жавобгардир.

4-гуруҳ. Боланинг дам олиш ҳуқуқи

Топшириқ: БМТнинг Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенциясининг 31-моддаси матнини ўқинг. Бола «дам олиш ва бўш вақтни ўтказиш, ўз ёшига мос келадиган ўйинлар ва кўнгилочар тадбирларда қатнашиш, маданий ҳаёт ва санъатда эркин иштирок этиш ҳуқуқига эга».

Мақолани муҳокама қилинг ва саволларга жавоб беринг:

- Ўқув йилининг қайси вақтида ўқишдан таътилга чиқасиз?
- Нима учун мактабда танаффуслар керак?
- Маданий ҳаётда қандай иштирок этасиз?
- Агар одам дам олмаса, нима бўлиши мумкин?

Тақдимот тайёрланг ва уни бутун синфга айтиб беринг.

Ўқитувчи учун эслатма

1. Тақдимотни муҳокама қилинг ва ўқувчилар билан хулоса чиқаринг.

2. Гуруҳларнинг натижаларини муҳокама қилиш билан тақдимотларни якунланг.

Саволлар беринг:

- Ўйнаш ва дам олишга ҳаққингиз борми? Сизда қандай масъулият бор? Масалан, уйда, мактабда?

Жавоблар: уйда ёрдам бериш (йиғиштириш); синфни ифлос қилмаслик ва ҳоказо.

- Сизга зарар келтирадиган нарсалардан ҳимояланиш ҳуқуқига эгасиз, масалан, қўрқитиш. Масъулият нима?

Жавоб: бошқаларга зарар бермаслик.

3. Ўқувчиларга ота-оналар боланинг ҳуқуқларини таъминлаш учун масъул эканлигини тушунтиринг.

4. Давлат боланинг ҳуқуқларини таъминлайди ва кафолатлайди: болалар ўқиши ва даволаниши, спорт билан шуғулланиши, дам олиши ва ҳоказолар учун мактаблар, шифохоналар қуради.

5. Шу билан бирга, ҳар бир бола ўз таълими, саломатлиги, синфдошларига ва бошқаларга нисбатан муносабати учун жавобгардир.

Хулосалар

1. Ўқувчиларингиз билан хулоса чиқаринг.

- ҳар ким дам олиш ҳуқуқига эга;
- дам олиш инсон саломатлиги учун муҳимдир.

2. Хулосаларнинг умумий рўйхатини тузинг. Ўқувчилардан сўранг: Ушбу рўйхатга яна нима қўшмоқчисиз?

Мулоҳаза

- Дарсда қандай янги нарсаларни ўргандингиз?
- Дарс давомида ўзингизни қандай ҳис қилдингиз?

Уй вазифаси

Ўйлаб кўринг ва саволларга жавоб беринг:

- Нима учун менинг ҳаётимда болалар ҳуқуқлари муҳим?
- Бошқаларнинг ҳуқуқларига қандай муносабатда бўлишим керак?
- Давлат бола ҳуқуқларини таъминлаш учун нима қилади?

Б. У. Козубаева

Биз ҳар-хилмиз, аммо бир хил ҳуқуққа эгамиз

5-синф

Кутилаётган натижалар. *Ўқувчилар:*

1. Ногиронлиги бўлган шахснинг ҳуқуқларини санаб ўтиш.
2. Ногироннинг ҳуқуқларини таҳлил қилади ва ногиронга нисбатан давлатнинг мажбуриятлари ва жамиятнинг жавобгарлигини аниқлаш.
3. Ногиронлар дуч келадиган қийинчиликларни баҳолаш.
4. Ногирон болаларга ҳурмат кўрсатиш ва улар билан мулоқот қилиш.

Дарсда қўлланиладиган усуллар: анъанавий (тушунтириш, расм билан ишлаш) ва интерфаол усуллар (тўхтаб ўқиш, тақлид ўйини).

Дарс тури: янги билимларни ўзлаштириш, суҳбат.

Дарсда фойдаланиладиган жиҳозлар: кўргазмали қуроллар (дарс мавзуси ёзилган плакат, жадвал, расмлар), доска, бўр, матнли варақ, техник воситалар.

Асосий атамалар ва тушунчалар:

Ногиронларга узоқ муддатли жисмоний, ақлий, интеллектуал ёки ҳиссий нуқсонлари бўлганлар киради, улар турли тўсиқлар билан ўзаро муносабатда бўлганда, бошқалар билан тенг равишда жамиятда тўлиқ ва самарали иштирок этишларига тўсқинлик қилиши мумкин[1].

Тенглик – бу ногиронларнинг яшаш, ишлаш, дам олиш ва оила қуришга бўлган тўлиқ ҳуқуқидир.

Паралимпия ўйинлари – бу ногирон спортчилар иштирок этадиган Бутун Жаҳон Олимпия ўйинлари. Унинг эмблемаси қизил, кўк, яшил ярим чизиқлар шаклида тақдим этилган. Бу ақл, тана ва руҳни англатади.

Дарсни ўтказиш бўйича услубий тавсиялар

Дарс бошида ногиронлар ҳақида қисқача маълумот берилади ва уларнинг хусусиятларини тушуниш учун тақлид ўйини ўтказилади. Ушбу машқ орқали ўқувчилар ногиронлар дуч келадиган тўсиқлар ва қийинчиликлардан хабардор бўлишлари кутилади. Бу ҳақда болалар билан қисқача суҳбатлашгандан сўнг, вақти-вақти билан ўқиш машқи бажарилади. Матнни ўқишдан олдин ўқитувчи «Инсон ҳуқуқлари» деб номланган жадвални кўрсатади ва инсон ҳуқуқларини эслатади. Жадвалда фақат матнда кўрсатилган ҳуқуқлар кўрсатилган. Тестни ўқитувчи аниқ ва баланд овозда ўқиб чиқиши керак, шунда болалар уни тушунишлари мумкин. Ҳар бир хатбошининг охирида биз жадвалга қайтамиз ва тегишли катакчада «+» ёки «-» белгисини қўямиз. Матнни ўқиб бўлгач, қайси белги кўпроқ ва нима учун деган саволга жавоб бериш ва қисқача таҳлил қилиш керак.

Материални бирлаштириш учун Қирғизистон паралимпия спортчилари ҳақида қисқача маълумот берилади ва улар билан биргаликда «Тенг имкониятлар» тасвири таҳлил қилинади. Дарсни якунлашда мавзунинг маъноси очиб берилади, унда Қирғиз Республикасида яшовчи барча фуқаролар жисмоний ва маданий хусусиятларидан қатъи назар, Қирғиз жаранлари эканлиги айтилади. Матн ва жадвал иловаларда, қирғизистонлик паралимпиячилар тўғрисидаги маълумотлар ва жадвалга тахминий жавоб ўқитувчилар учун қўшимча маълумотларда келтирилган.

Дарс ўтказишдан олдин ўқитувчи қуйидаги ҳужжатлар билан танишиши зарур:

[1] Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция. Бош Ассамблеянинг 2006 йил 13 декабрдаги 61/106 резолюцияси билан қабул қилинган

- БМТнинг Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияси [2].
- Қирғиз Республикасининг 2008 йил 3 апрелдаги «Ногиронларнинг ҳуқуқлари ва кафолатлари тўғрисида» ги қонуни[3].

Дарс режаси

1. Ўқувчилар тажрибасини янгилаш.
2. Ўқитувчи тақдимоти. БМТнинг Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияси.
3. Паралимпия ўйинлари. Қирғизистонликлар Паралимпия ўйинлари иштирокчиларидир.
4. Билимларни мустаҳкамлаш.
5. Хулоса.
6. Мулоҳаза.

ДАРС ЖАРАЁНИ

Ўқувчилар малакасини янгилаш:

- Паралимпия ўйинлари нима? Унда кимлар иштирок этади?
- Сизнингча, бугунги дарсимизнинг мавзуси нима? Мавзу ногиронларга бағишланганлигини аниқланг.

Ўқитувчи тақдимоти (1-иловага қаранг)

Ногиронлик – бу инсон танасининг бир қисмининг хусусияти. Сиз ва мен имконияти чекланганлар ҳақида қанчалик кўп маълумотга эга бўлсак, биз уларни шунчалик яхши тушунамиз. Ногиронлар ҳаётларида кўплаб чекловларга дуч келишади. Масалан, оёғимиз оғриганда зинадан кўтарилишда қийналишимиз, томоғимиз оғриётганда гапиришда қийналишимиз ёки қоронғу хонада диван ёки курсида қоқилиб, яхши кўра олмаслигимиз сабабли йиқилиб тушишимиз мумкин. Бироқ, оёқларимиз ёки томоғимиз оғриётганини тўхтатганда, хонада ёруғлик ёнганда, биз одатдагидек кўрамиз, юрамиз ва гаплашамиз. Имконияти чекланган инсонлар эса ҳар куни шундай қийинчилик ва чекловларга дуч келишади.

Материални мустаҳкамлаш

1-фаолият. Машқ.

Ўқитувчи доскага олдиндан жумла ёзади:

«Биз ҳар-хилмиз, аммо тенг ҳуқуқлимиз! Биз – Қирғизистон фуқароларимиз».

Ўқувчиларга топшириқлар беринг:

1. Бир кўзингизни қўлингиз билан ёпинг ва доскадаги жумлани ўқишга ҳаракат қилинг:

- Бир кўзингизни юмганингизда доскадаги сўзларни ўқишда қандай муаммоларга дуч келдингиз?

[2] Мавжуд: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/disability.l
[3] Мавжуд: http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/

2. Энди бир-бирингизга пичирлаб нимадир айтинг.

Ўқувчилар шивирлаб, бир-бирларини тушунишга ҳаракат қилишади.

- Пичирлашда бир-бирингизни қанчалик яхши эшитдингиз ва тушундингиз?

Ўқувчиларнинг ногиронлар яшаётгани ва ҳар куни бу қийинчиликларни бошдан кечираётгани ҳақидаги жавобларини умумлаштиринг. Жамият уларга тушунарли муносабатда бўлиши, ҳуқуқларини ҳурмат қилиши керак. Давлат ногиронларга ғамхўрлик қилади. Қирғиз Республикаси "Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисида"ги конвенцияга қўшилган, мамлакатимизда "Ногиронлиги бўлган шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисида"ги қонун қабул қилинган.

2-фаолият. Матн билан ишлаш

Биринчи босқичда:

- Слайдда "Инсон ҳуқуқлари" жадвалини очинг (1-илова).
- Асосий инсон ҳуқуқларини қисқача муҳокама қилинг.

Иккинчи босқичда: Тўхташ усули ёрдамида матнни ўқиймиз ва жадвални тўлдирамиз (2-илова). Масалан, кўрсатилган фаолият қайси ҳуқуққа тегишли эканлигини қайд этамиз ва агар ҳуқуқ ҳимояланган бўлса "+", агар ҳимояланмаган бўлса, "-" белгисини қўямиз.

Учинчи босқичда: 3-слайд. Қисқача таҳлил. Жавоблар жадвал

Эслатма: бир катакка бир нечта рақамлар жойлаштирилиши мумкин.

3-фаолият. Қирғизистонликлар – Паралимпия ўйинлари иштирокчилари

Дунё бўйлаб ногиронлар учун мўлжалланган кўплаб тадбирлар мавжуд. Улардан энг каттаси Паралимпия ўйинларидир. Паралимпия ўйинлари Жаҳон Олимпия ўйинларидан кейин ўтказилади. 1960 йилдан ёзги Паралимпия ўйинлари, 1976 йилдан эса қишки Паралимпия ўйинлари ўтказиб келинади. Ушбу ўйинларда бутун дунёдан ногирон спортчилар қатнашиши мумкин.

Имконияти чекланган ёшларимиз орасида халқаро мусобақалар ва Паралимпия ўйинларида қатнашадиган кучли спортчилар борлигини ўқувчиларга етказинг. Жумладан, Токио-2020 Паралимпия ўйинлари иштирокчиси Арстанбек Базарқулов, Ҳаётхон Хусан қизи ўз меҳнати, чексиз шижоати билан муваффақиятларга эришди.

СЛАЙД НАМОЙИШИ:

4-слайдда Паралимпия ўйинлари ҳақида маълумот берилган.

5-слайд. 2-сурат. Арстанбек Базарқулов.

6-слайд. 3-сурат. Ҳаётхон Хусан қизи.

Ўқитувчи қисқача паралимпия спортчилари ҳақида гапиради.

7-слайд. 4-расм. Тенг имкониятлар

4-фаолият. Ўқувчилар билан "Тенг имкониятлар" расмини муҳокама қилинг.

- Бу расмда нимани кўряпсиз?

Ўқувчиларнинг жавобларида ногирон ва соғлом инсон тенг имкониятлар, ҳуқуқлар, тана аъзолари, тили, дини, миллати ва ирқи нуқсонидан қатъи назар, барча одамлар тенг ҳуқуқларга эга эканлиги ҳақидаги фикрларни ўз ичига олиши керак.

Хулосалар

Ҳар куни ногиронлар турли қийинчиликларга қарамай яшаш учун курашадилар. Ҳозирда ногиронлар ҳуқуқларига етарлича эътибор берилмаганини жамият ҳақли равишда эътироф этмоқда. Улар мактабда, университетда ўқиш, спорт билан шуғулланиш, санъат ва ҳ.к. Ногиронлиги бўлган одам ўз манзилига етиб бориши, саёҳат қилиши учун ҳали ҳам жамоат транспортидан фойдалана олмайди.

8-слайд. 5-расм. "Биз – Қирғиз жаранимиз"

Мулоҳаза

- Дарсда қандай янги нарсаларни билиб олдим?
- Мени нима ажаблантирди? Мен ким билан фахрланаман?

Уй вазифаси. Паралимпия иштирокчиларига хат ёзинг.

1-илова.

Жадвал: Инсон ҳуқуқлари

Инсон ҳуқуқлари	+	–
Исм ва фуқаролик учун		
Ҳаёт, таълим, ижодкорлик, дам олиш учун		
Хавфсизлик, давлат ва оила томонидан қўллаб-қувватлаш учун		
Яхши муносабат, яхши ҳаёт ва ғамхўрлик учун		
Фикрингизни эркин ифода этиш ва ҳар томонлама ривожлантириш		
Тиббий кўрик, соғлиғини яхшилаш учун		

Ўқитувчи учун. Топшириқ учун жавоблар

Инсон ҳуқуқлари	+	-
Исм ва фуқаролик учун	5	
Ҳаёт, таълим, ижодкорлик, дам олиш учун	4	1
Хавфсизлик, давлат ва оила томонидан қўллаб-қувватлаш учун	3	
Яхши муносабат, яхши ҳаёт ва ғамхўрлик учун	2, 6	
Фикрингизни эркин ифода этиш ва ҳар томонлама ривожлантириш		7
Тиббий кўрик, соғлиғини яхшилаш учун	5	

2-илова.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг маълумотларига кўра, Ер юзидаги ҳар ўнинчи одамда ногиронлик бор. Турли шаклдаги ногиронлар жамиятда соғлом одамлар билан бирга яшайди ва бир хил ҳуқуқларга эга. Бу шуни англатадики, биз ҳаммамиз жамиятда бошқачамиз, лекин биз фарқлардан қатъий назар тенг ҳуқуқларга эгамиз. Ногиронлар ҳам яшаш, меҳнат қилиш, дам олиш, оила қуриш ва бошқа ҳуқуқларга тўлиқ эгадирлар.

2019-йилда Қирғиз Республикаси БМТнинг Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенциясини ратификация қилди, унда давлат ногиронлар учун тенг ва қулай шароитларни яратиш мажбуриятини олди. Бироқ, Қирғизистонда ногирон фуқароларнинг тўлиқ ва тенг яшашига тўсқинлик қилувчи ҳал этилмаган кўплаб муаммолар ва тўсиқлар мавжуд. Кўп йиллар давомида жамиятда ногиронлар учун ҳеч қандай шароит йўқ эди. Кўпинча ногирон болалар мактабга бормайдилар ва таълимсиз қолар эдилар, пандусларнинг йўқлиги уларга ижодий машғулотларга боришга ва тўлиқ дам олишга имкон бермади. Мамлакатимизда ҳали бу муаммолар ҳал қилинмаган.

Дунёнинг кўплаб мамлакатларида ногиронлар учун тўлиқ ҳаёт кечиришлари учун тенг шароит ва имкониятлар яратилган. Мамлакатимизда имконияти чекланган шахслар учун пандуслар ўрнатила бошланди. Тегишли шароитлар мавжуд бўлса, ногирон киши ўзига ўзи ғамхўрлик қила олади.

Ҳозирда имконияти чекланган инсонлар ҳунармандчилик, ижодкорлик билан шуғулланишлари ва ўзларини моддий жиҳатдан таъминлашлари мумкин. Улар соғлом одамлар қиладиган ишларни бажаришга қодир. Компаниялар ва корхоналар ногиронлар билан ишлашга тайёр. Демак, жамият инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилади.

Имконияти чекланган шахслар – давлатнинг алоҳида ғамхўрлигида. Ахир улар давлатнинг тўла ҳуқуқли фуқаролари. Давлат уларга дори-дармон, саёҳат ва ҳоказолар учун нафақа ва имтиёзлар беради.

Имконияти чекланган инсонларнинг тўлақонли ҳаётини таъминлаш учун ҳали кўп ишлар қилиниши керак. Жамоат транспорти ва кўп қаватли уйларга киришини таъминлаш учун алоҳида шарт-шароитлар яратиш, имконияти чекланган болаларнинг мактабга бориши, бошқа болалар билан бирга ўқиши учун шароит яратиш зарур.

3-илова.

Паралимпия ўйинлари иштирокчилари ҳақида маълумот

Қирғизистонлик Арстанбек Базарқулов 2016-йили Бразилияда бўлиб ўтган Паралимпия ўйинларида иштирок этиб, ядро улоқтиришда 9-ўринни эгаллаган эди. У Паралимпия ўйинларига йўлланмани қўлга киритган биринчи қирғизистонлик ҳисобланади.

2021-йилнинг 1-2-август кунлари Туркиянинг Болу шаҳрида параатлетика бўйича бўлиб ўтган халқаро турнирда Арстанбек иккита совринни қўлга киритди – ядро улоқтиришда (8 м 20 см) олтин медал ва найза улоқтиришда (23 м) бронза медали соҳибига айланди. Халқаро турнир Токиодаги Паралимпия ўйинларига тайёргарлик доирасида ўтказилди. Арстанбек Базарқулов Токио-2021 XVI Паралимпия ўйинларига илк лицензияни қўлга киритди.

Пара-спортчи ва бош мураббий Алмазбек Абиров Қирғиз Республикаси Ёшлар, жисмоний тарбия ва спорт ишлари давлат агентлиги қошидаги Олимпия бўлмаган спорт турлари бўйича дирекция томонидан юборилган.

Қирғизистонлик кўзи ожиз спортчи, парадзюдочи Ҳаётхон Хусан қизи Остона шаҳрида ўтказилган Осиё чемпионатида олтин медални қўлга киритди. Қирғизистонлик спортчи вазни 48 килограммгача бўлган полвонлар ўртасидаги баҳсларда иштирок этди ва финалда ўзбекистонлик рақибини 10:0 ҳисобида мағлуб этиб, Осиё чемпиони бўлди.

Ҳаётхон Хусан қизи пара-дзюдо бўйича Токио-2021 Паралимпия ўйинларига лицензия олди[4]

Ҳаётхон 27 ёшда, у икки йил аввал ушбу спорт турига қизиқа бошлаган. Қиз шунингдек, кўзи ожизлар учун «Бошқача яшашни бошланг» курсининг битирувчиси. Энди Ҳаётхон Қирғизистондаги бошқа кўзи ожизларга ҳам барча керакли кўникмаларни ўрганишга ва ҳаётларини яхши томонга ўзгартиришга ёрдам бермоқда.

Ушбу турнирда дзюдо бўйича Қирғизистон паралимпия терма жамоаси аъзолари жами бешта медални қўлга киритди. Тўрт нафар спортчимиз бронза медалини қўлга киритди: Регина Саламатова (48 кг), Маматибрагим Суранов (73 кг), Алихон Жумагулов ва Темирлан Абдукаримов (иккаласи 60 кг.).

[4] https://www.vb.kg/doc/403459_haiathon_hysan_kyzy_polychila_licenziu_na_paralimpiyskie_igry_v_tokio.html

4 Кўп тиллилик қадриятлари: дўстларимизнинг тиллари

5 синф

Кутилаётган натижалар. *Ўқувчилар:*

1. Давлат ва расмий тилни, мамлакатимизда/синфда/шаҳар/қишлоқда гапириладиган турли тилларни айтишади.
2. Давлат ва расмий тилнинг аҳамиятини тушунтиришади.
3. Жамиятдаги тилларнинг хилма-хиллигини санашади.
4. Она тилининг қадр-қимматини тушунтиришади.
5. Турли тилларни билиш муҳимлигини тавсифлашади.
6. Солиштириш ва баъзи тилларнинг ўхшашлигини аниқлаш/бошқа тилни тушуниш.
7. Бошқа халқларнинг она тилларига ҳурмат кўрсатиш.

Дарс тури: янги мавзуни ўрганиш.

Дарснинг усули: ақлий ҳужум/саволлар муҳокамаси, ўйин.

Жиҳозлар: мақоллар, расмлар, ватман, маркер.

ДАРС ЖАРАЁНИ

Ўқувчилар тажрибасини янгилаш

«Саломлар» ўйини. Ўқитувчи ўқувчиларни занжир бўлиб, лекин такрорламасдан, ўқувчиларнинг хоҳишига кўра сўзлар, имо-ишоралар, мимикалар ёрдамида саломлашишни сўрайди.

Мунозара:

- Тилингизни билмагани учун кимдир сизни тушунмаса, ўзингизни қандай ҳис қиласиз? (Агар ўқувчи шунга ўхшаш вазиятни бошдан кечирган бўлса, ундан вазиятни тасвирлаб беришини сўранг).
- Инсон бошқа тилда гапиргани учун уни тушунмасангиз, ўзингизни қандай ҳис қиласиз?
- Чет элликлар сизнинг тилингизда гаплашганда ўзингизни қандай ҳис қиласиз? (Агар ўқувчи мамнун эканлиги ҳақида жавоб берса, нима учун эканлигини тушунтиришини сўранг).
- Суҳбатдошингиз тилида гаплаша олсангиз, ўзингизни қандай ҳис қиласиз?

Ўқитувчи тақдимоти

«Тилларнинг хилма-хиллиги»[5]. Ер юзида 7 мингга яқин тиллар мавжуд. Бироқ, тиллар сони камайиб бормоқда, ҳозирги вақтда Австралия ва Африка мамлакатларида кичик халқлар томонидан сўзлашадиган 400 га яқин тиллар йўқолиб бораётганлардан ҳисобланади.

Дунёда энг кенг тарқалган тил инглиз тилидир. Инглиз тили дунёнинг кўплаб мамлакатларида расмий тил ҳисобланади. Тилнинг кенг тарқалиши нафақат она тилида сўзлашувчилар сони билан, балки бутун дунёда унинг чет тили сифатида ўрганилиши билан боғлиқ. Инглиз тили рақамли технология тили бўлиб, у фан, бизнес ва халқаро алоқада кенг тарқалган.

Бошқа тиллар орасида хитой тили фойдаланувчиларнинг сони бўйича алоҳида ажралиб туради – 1500 миллиард киши, уларнинг асосий қисми она тилида сўзлашувчилар (хитой тили). Замонавий дунёда хитой тили ҳам машҳур бўлиб бормоқда. Сўзлашувчилар ва фойдаланувчилар сони бўйича бошқа тиллар: испан (550 миллион), араб (420 миллион), француз (270 миллион), рус (260 миллион), немис (200 миллион).

Олти тил – инглиз, араб, испан, хитой, рус ва француз тиллари БМТнинг расмий тиллари мақомига эга. Тилларни билиш бошқа одамлар билан мулоқот қилишда ёрдам беради. Бошқа тилларни билиш орқали биз кўплаб халқларнинг маданиятини ўрганишимиз, дунё бўйлаб кўплаб турли хил дўстлар билан танишишимиз мумкин.

Билимларни мутаҳкамлаш

1-топшириқ. Турли тиллардаги жумлалар

Ўқувчилардан ўз она тилида, мамлакатимизда сўзлашадиган бошқа тилларда ёки чет тилида жумлалар тузишини сўранг. Мисол учун: Салом. Хайрли тонг. Хайр. Саломат бўлинг. Раҳмат. Кечирасиз. Менинг исмим…. Исмингиз нима? Сиз қаердансиз? Мен жуда ҳурсандман.

Ўқувчилар сўзларни такрорламасдан, занжирсимон бўлиб жумлаларни айтишади. Дарснинг мақсади тил дарсини алмаштириш эмас, балки талабаларни ўз минтақасининг турли тиллари, дўстлари ва қўшниларининг тиллари билан таништириш ва мамлакатимизда кўп тиллиликнинг бойлигини кўрсатишдир.

1-фаолият. Ақлий ҳужум

Сизга маълум бўлган давлатларнинг расмий тилларини айтинг:

- АҚШ, Буюк Британия, Россия ва бошқа мамлакатларда расмий тил қайси?
- Қирғизистонда расмий тил қайси?

[5] Доступно: https://top10a.ru/samye-krasivye-yazyki-v-mire.html

- Нима учун фуқаролар учун давлат тилини билиш муҳим?
- Нима учун мамлакатимиз фуқаролари рус тилини билиш муҳим?
- Қайси тилларни тушунасиз? Нега сиз бошқа тилни тушунасиз ва гапира оласиз?
- Нега турли тилларни билиш яхши? Агар сиз бошқа мамлакатларда бўлиб қолсангиз, қайси тил сизга ёрдам беради? (Талабалардан мисоллар келтиришларини сўранг: Россия, АҚШ, Германия ва дунёнинг бошқа мамлакатларида.)
- Бошқа мамлакатларда дўстларни қандай топиш мумкин?

2-топшириқ. Қирғиз Республикаси Конституцияси моддаларидан парчаларни ўқинг ва доскага ёзинг (13-моддадан):

1) Қирғиз тили – Қирғиз Республикасининг давлат тилидир.

2) Қирғизистонда расмий тил сифатида рус тилидан фойдаланилади.

3) Қирғиз Республикаси халқини ташкил этувчи барча этник гуруҳлар вакилларига ўз она тилини сақлаш, ўрганиш ва ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратиш ҳуқуқи кафолатланади.

4) Давлат Қирғизистон фуқароларига давлат, расмий ва чет тилларидан бирини ўрганиши учун шароит яратади (46-модда, 4-банд).

Саволларни муҳокама қилинг:

- Давлат тилини билиш нима учун муҳим?
- Қирғизистонда расмий тил қайси тил ҳисобланади? Нега биз рус тилини билишимиз керак?
- Қирғиз Республикаси Конституцияси фуқароларимизнинг она тилларини ўрганиш ҳуқуқини кафолатлайди. Она тилингизни билиш нима учун муҳим?

Хулосалар

- Ўқувчилар Қирғизистонда давлат тили қирғиз тили деган хулосага келишди. Мамлакатимизнинг ҳар бир фуқароси давлат тилида сўзлаш ва ёзишни билиши шарт.
- Бундан ташқари, рус тилини билиши керак, чунки… Қирғиз Республикаси Конституциясида рус тили мамлакатимизнинг расмий тили эканлиги қайд этилган.
- Давлат она тилларини ўрганиш ва ривожлантириш учун шароит яратади.
- Мамлакатимизда сўзлашадиган бошқа тилларни билиш яхши.
- Чет тилларини билиш муҳим, бу сизга янги дўстлар топишга ёрдам беради. Масалан, инглиз тилини билиш мулоқотда, таълимда ва ишда ёрдам беради.

Мулоҳаза

Ўқитувчи болаларни она ва бошқа тиллардаги мақолларни эслаб қолишга таклиф қилади. Мақолларни ўқинг ва ўқувчиларни уларга шарҳ беришга таклиф қилинг: «Тилсиз ва қўнғироқ соқов». «Тил ақлни очади.» «Ақл қандай бўлса, нутқ ҳам шундайдир.» “Одамдан ақл қочиб қутулмайди”. “Билим-тарбия булоғи, билим-ҳаёт чироғи”.

Уй вазифаси

“Бошқа тилларни билиш менга қандай ёрдам беради?” деб номланган эссе ёзинг.

Г. М. Абдулкасимова

5 Қирғизистон – менинг Ватаним. Мен Қирғиз жараниман

5-синф

Кутилаётган натижалар. *Ўқувчилар*

1. Жамиятнинг этник хилма-хиллиги, Қирғизистон табиати ва давлат рамзлари ҳақида гапириб беришади. Ўзларининг фуқаролигини аниқлашади.
2. Харита билан ишлашади.
3. Қирғиз Республикаси мадҳияси матнини таҳлил қилиш.
4. Мамлакатимизнинг барча фуқаролари Қирғиз жарани эканлигини тушунтиришади.
5. Ўз Ватанига нисбатан ҳис-туйғуларини ифода этишади.
6. Хилма-хиллик қадриятларига ҳурмат кўрсатиш.

Дарс тури: янги материални ўрганиш.

Усули: индивидуал иш, мунозара, карточкалар билан ишлаш, кластер.

Жиҳозлар: фотосурат, слайд, харита, ТСО.

ДАРС ЖАРАЁНИ

Янги мавзуни ўрганиш

Ассалому алайкум болалар, бугун биз сизлар билан ҳар биримиз учун энг яқин, муқаддас тушунча бўлган фуқаронинг жамиятдаги ўрни, Қирғизистон фуқароси бўлган Қирғиз жарани ҳақида суҳбатлашамиз.

Материални мустаҳкамлаш

1-фаолият. Жумбоқни топишга ҳаракат қилинг:

Р1А – ? Бу нима?

ВАТАН – Ватан нима?

- Бу мен яшаётган, билим олаётган жой.
- Менинг оилам, яқинларим, дўстларим.

Оила, қариндошлар, мактаб, дўстлар – биз Қирғизистон фуқароларимиз – бу бизнинг Ватанимиз.

2-фаолият. Келинг, шеърни ўқиб чиқамиз ва ундаги асосий сўзларни ажратиб кўрсатамиз ва уларни тушунтирамиз:

Буюк Ер, биз туғилган ва яшаётган севимли Еримизни

Биз азиз Ватан, биз нурли Ватан, бизнинг Ватан деб атаймиз.

Ўқувчилар ажратилган сўзларнинг маъносини тушунтирадилар.

Ватан – бу сиз туғилиб ўсган, яқинларингиз, дўстларингиз яшайдиган замин. Бу сиз ўқиётган мактаб, сиз яшаётган қишлоқ ва шаҳар.

3-фаолият. Харита устида ишлаш – Қирғиз Республикаси.

Қирғиз Республикаси Марказий Осиёда жойлашган. Харитага қаранг – Қирғизистон қайси давлатлар билан чегарадош? (Хитой, Қозоғистон, Ўзбекистон ва Тожикистон билан).

Қирғизистонда 7 та вилоят бор, уларни номланг ва харитада кўрсатинг.

4-фаолият. Қирғизистон диаграммаси/кластерини тузинг.

Қирғизистон – баланд тоғли мамлакат, қордек оппоқ тоғ чўққилари, майин ям-яшил ўтларга бурканган яйловлар, тиниқ дарёлар, кўллар, гавжум ўрмонлар, боғлар билан безатилган – мана шу қутлуғ замин бизнинг Ватанимиз.

Ўқитувчига тавсия: Ўқувчилар билан биргаликда кластерни тўлдирамиз.

Мунозара: Юртимиз бойликларини санаб беринг.

- Бу бойликларни сақлаб қолиш учун нима қилишимиз керак?

Ўқувчилар бу қадриятларни ҳимоя қилиш керак деб жавоб беришади. Ўқитувчи уларни рағбатлантириб, бу юртимизнинг ҳар бир фуқаросининг бурчи эканлигини айтади.

Ҳар бир фуқаро ўз Ватани равнақи, жамият равнақига ҳисса қўшиши шарт. Мамлакатимизнинг ҳар бир фуқароси Қирғиз Республикаси Конституциясида белгиланган қонунларга бўйсуниши шарт.

Қирғиз Республикаси Конституцияси мамлакатимизнинг асосий қонуни бўлиб, унда мамлакат фуқаросининг инсон ҳуқуқлари ва мажбуриятлари белгилаб берилган. Қирғиз Республикаси Конституцияси 1993-йил 5-майда қабул қилинган. Фуқаролар ўзларига юклатилган масъулиятни, Ватанимизни ҳимоя қилиш бурчини адо этишлари керак. Юртимизда ажойиб меҳнаткаш инсонлар яшайди.

Ўқувчилар жавоб бергандан сўнг, энг аввало, мамлакатимизнинг бойлиги унинг халқи эканлигини умумлаштиринг. Юртимизнинг бойлиги – бетакрор табиатимиз – тоғлар, кўллар, дарёлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, маданиятимиздир.

Қирғиз Республикасининг давлат рамзлари бор: байроқ, герб, мадҳия.

Қирғиз Республикасининг давлат мадҳияси 1992-йил 18-декабрда тасдиқланган. Сўзлари: Ж. Содиқова, Ш. Қулуева, мусиқаси – Насира Давлесова, Калия Молдобасанова.

Мамлакатимиз мадҳиясининг сўзи ва мусиқаси Қирғизистонда истиқомат қилаётган барча халқлар ўртасидаги дўстликни тараннум этади. Мадҳия ғурур билан қуйидаги сўзларни эълон қилади:

«Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө.
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине».

Шундай қилиб, мамлакатимиз халқининг бирлиги Қирғиз Республикаси Давлат мадҳиясида ифодаланган.

Қирғизистонда 80га яқин этник гуруҳлар яшайди. Келинг уларни санаймиз: қирғизлар, ўзбеклар, тожиклар, руслар, уйғурлар, дунганлар, чеченлар, татарлар, корейслар ва бошқалар (халқларнинг миллий либосларида тасвирланган расмлардан фойдаланиш мумкин). Ҳар бир этник гуруҳнинг ўзига хос урф-одатлари, тили, маданияти, дини, миллий кийимлари бор. Биз бошқа халқларнинг маданий қадриятларини ҳурмат қилишимиз ва бағрикенг бўлишимиз керак. Барча фуқаролар тенг ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга ҳамда Қирғиз жарани ҳисобланади. Келинг, таърифни ўқиб чиқамиз:

“Қирғиз жарани – бу Қирғиз Республикасининг фуқароси бўлиб, унинг миллати, диний, ижтимоий ва минтақавий мансублигидан қатъи назар, Қирғиз Республикаси Конституциясига мувофиқ ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга”.

Мулоҳаза

1- вариант:

- Дарсда қандай янги нарсаларни билиб олдик?
- Кимлар Қирғиз жарани ҳисобланади?
- Қирғизистонда ҳаётни яхшилаш учун нима қилишимиз мумкин?

2-вариант.

- Ўқувчилар бир стикерга Ватан, иккинчисига Қирғиз жарани тушунчаси билан боғлиқ ўз фикр ва ҳис-туйғуларини ёзадилар.
- Стикерлар синф доскасига ёпиштирилади.
- Охирида бу икки тушунча ўртасидаги муносабат тушунтирилади.

Ушбу турдаги машғулотлар ўқувчиларнинг Қирғизистон ҳақидаги билимларини чуқурлаштиради, Ватанга муҳаббат ва унга бўлган масъулиятни оширади.

Уйга вазифа

“Менинг Ватаним – Қирғизистон” (Иншо).

А. Р. Алишева

6 Саломатлик ва менинг масъулиятим

6 – 7 синф

Кутилаётган натижа. *Ўқувчилар:*

1. Соғлом ва хавфли хулқ-атворни, ёмон одатларни, ўрганиб қолиш, ҳаёт ва соғлиқ учун хавфли бўлган нарсаларни аниқлашади.
2. Ҳис-туйғуларини таҳлил қилишади.
3. Ёмон одатлар ва хавфли хатти-ҳаракатларнинг оқибатларини баҳолашади.
4. Тенгдошларнинг таъсирини баҳолаш; босимга йўқ дейиш иродасига эга.
5. Ўз соғлиғи учун жавобгарлигини аниқлашади.
6. Саломатликни мустаҳкамловчи хатти-ҳаракатларни амалга оширади.

Дарс тури: Янги материални ўрганиш.

Дарс усули: Ақлий ҳужум, муҳокама, кичик гуруҳларда ишлаш, ижодий фаолият, театрлаштирилган саҳна кўриниши

Жиҳозлар: Расмлар, флипчартлар, фломастерлар.

Услубий тавсиялар. Кичик гуруҳлар ишини ташкил этишга эътибор беринг:

- муҳокамадан сўнг ўқувчилар ўз мавзулари бўйича хулоса чиқарадилар;
- ўқувчилар тақдимот тайёрлайдилар ва ўқитувчи ёрдамида уни тақдим этиш бўйича масъулиятни тақсимлайдилар. Агар гуруҳ 4-5 кишидан

иборат бўлса, унда масъулият гуруҳнинг барча аъзолари ўртасида тақсимланади (ҳеч қандай ҳолатда битта тақдимотчини танламаслигингиз керак!);

- тақдимотга чиқмаган кич гуруҳ аъзолари ёзиб боришлари, жавобларни тўлдиришлари ва саволларга жавоб беришлари керак;
- тақдимот давомида муҳокамани ташкил қилинг: ўқувчиларни савол беришга ундаш; Ҳар бир гуруҳга 2 – 3 та савол берилиши керак.

Дарс режаси

1. Ўқувчилар тажрибасини янгилаш.
2. Ўқитувчи тақдимоти. Соғлом одам: овқатланиш, уйқу, жисмоний ҳаракат ва хавфли хатти-ҳаракатлар. Ҳиссий саломатлик. Чекиш, спиртли ичимликлар, гиёҳванд моддалар ва тобелик хатти-ҳаракатлари.
3. Билимларни мустаҳкамлаш.
4. Хулоса.
5. Мулохаза.

ДАРС ЖАРАЁНИ

Ўқувчилар тажрибасини янгилаш

Ўқувчиларга саволлар беринг:

- Катталар ўқувчиларга кўпинча қандай тилакларни айтадилар?

Яхши ўқинг…

- Катталар туғилган кунларда ёки бошқа вазиятларда кўпинча қандай тилакларни айтишади?

Саломатлик тилайдилар.

- Чекаётган одамнинг тутунидан нафас олишни ёқтирасизми? Нега?
- Сизнингча, бугунги дарсимизнинг мавзуси нима? Биз қандай масалаларни муҳокама қилишимиз керак?

Ўқитувчи тақдимоти (Иловага қаранг).

Материални мустаҳкамлаш

1-фаолият. Кичик гуруҳларда ишлаш.

5 – 6 кишидан иборат кичик гуруҳлар тузинг. Гуруҳларга флипчарт ва фломастерларни тарқатинг. Ўқувчиларга вазифани тушунтиринг.

1-гуруҳ. «Соғлом одам»: овқатланиш ва уйқу

1-топшириқ:

- Флипчартга одамни чизинг – бу «Соғлом одам», у сизнинг тенгдошингиз.
- Саволларни муҳокама қилинг ва жавоб беринг (ёки чизинг).

ОЗИҚЛАНИШ: Озиқ-овқат ва сувнинг инсон ҳаётидаги ўрни қандай?

Соғлом овқатланиш нима?

- Соғлом ва тўйимли овқатланиш нимани ўз ичига олади?

- Овқатланиш режими нимани англатади?
- Нима учун нонушта муҳим? Агар нонушта қилмаган бўлсангиз, мактабда ўзингизни қандай ҳис қиласиз?

Носоғлом овқатланиш нима дегани?

- Нима учун чиплар бўш калория деб аталади?
- Қандай маҳсулотлар носоғлом овқатланиш ҳисобланади?

2-топшириқ: Соғлом овқатланиш ва НОтўғри овқатланиш рўйхатини тузинг.

№	Соғлом овқатланиш	НОтўғри овқатланиш

УЙҚУ

- Сиз неча соат ухлашингиз керак?
- Қандай ёмон одат сизнинг уйқу тартибингизга халақит беради? Уяли телефон уйқу режимига қандай таъсир қилади?
- Агар ухламасангиз, мактабда ўзингизни қандай ҳис қиласиз? Уйқунинг аҳамияти нимада?

Хулоса қилинг: Соғлигим учун шахсий жавобгарлигим қандай?

Тақдимот тайёрланг ва синфга тақдим этинг

Ўқитувчи учун эслатма: Гуруҳ натижаларини муҳокама қилинг ва энг муҳимларини аниқлаш учун ўқувчилар билан ишланг. Гуруҳнинг намунавий хулосалари:

- Гўшт, оқсиллар, сабзавотлар, мевалар, ёнғоқлар ва бошқаларни ўз ичига олган тўйимли парҳез зарур;
- ўсмирларнинг уйқуси камида 10 соат давом этиши керак;
- ҳар ким ўз соғлиғига ғамхўрлик қилиши керак - бу шахсий жавобгарлик.

2-гуруҳ. «Соғлом одам»: жисмоний ҳаракатлар ва хавфли хатти-ҳаракатлар

1-топшириқ. Флипчартга одамни чизинг – бу «Соғлом одам», у сизнинг тенгдошингиз.

Саволларни муҳокама қилинг ва жавоб беринг (ёки чизинг):

- Ҳар хил жисмоний машқлар нима учун керак?
- Кунига неча дақиқа машқ қилиш керак?
- Ҳаракатсиз турмуш тарзининг зарари нимада?

Саломатлик ва атроф-муҳитга таҳдид соладиган хатти-ҳаракатлар хавфли хатти-ҳаракатлар деб аталади.

- Йўл ҳаракати қоидаларини бузиш одамларга қандай хавф туғдиради?
- Велосипед, скутер, скейтборд ёки сноубордда тез ҳайдаш қандай хавфлар туғдиради?

- Одамнинг хавфли хатти-ҳаракати атроф-муҳитда – ўрмонда, тоғларда қандай зарар етказиши мумкин?

2-топшириқ. Хулоса қилинг: соғлигим учун шахсий жавобгарлигим қандай?

Тақдимот тайёрланг ва синфга тақдим этинг.

Ўқитувчи учун эслатма

Гуруҳ натижаларини муҳокама қилинг ва энг муҳимларини аниқлаш учун ўқувчилар билан ишланг. Гуруҳнинг намунавий хулосалари:

- Ҳар куни 60 дақиқа турли хил жисмоний ҳаракатлар зарур;
- ҳар бир киши ўзига ва атроф-муҳитга зарар келтирмаслик, масалан, ўрмон ёки тоғларда ёнғин чиқармаслик учун ўз хатти-ҳаракатлари хавфини баҳолаши лозим;
- ҳар ким ўз соғлиғига ғамхўрлик қилиши керак – бу шахсий жавобгарлик.

3-гуруҳ. «Соғлом инсон»: хиссий саломатлик

1-топшириқ: Флипчартга одамни чизинг – бу «Соғлом одам», у сизнинг тенгдошингиз.

Одамнинг ижобий ҳис-туйғуларини муҳокама қилинг:

- Одамларда қандай ижобий ҳис-туйғулар (ҳиссиётлар) мавжуд?
- Одамлар ижобий ҳис-туйғуларини қандай ифодалайдилар?

Салбий ҳис-туйғуларни муҳокама қилинг:

- Салбий ҳис-туйғуларнинг қандай турлари мавжуд?
- Одамлар салбий ҳис-туйғуларини қандай ифодалайди?

2-топшириқ. Театрлаштирилган саҳна кўриниши ёки пантомима тайёрланг.

Расм:

- Қувончли ҳис-туйғулар ва яхши кайфият;
- одамлар жанжаллашганда ёки хафа бўлгандаги салбий ҳис-туйғулар.

Саволга жавоб беринг ва хулоса чиқаринг:

- Менинг ҳис-туйғуларим ва соғлигим учун шахсий жавобгарлигим қандай?

Синфга тақдимот ва театрлаштирилган саҳна кўринишини тақдим этинг.

Ўқитувчи учун эслатма

- Гуруҳ тақдимоти давомида синфдаги ўқувчилар билан қуйидаги саволларни муҳокама қилинг:
- Салбий ҳис-туйғулар уйда, мактабда ва дўстлар билан муносабатларингизга қандай таъсир қилиши мумкин?
- Қандай ҳис-туйғуларни назорат қилиш керак?

Гуруҳ натижаларини муҳокама қилинг ва ўқувчилар билан биргаликда энг муҳимларини танланг.

Гуруҳнинг намунавий хулосалари:

- Ҳис-туйғуларингизни назорат қилишингиз керак;
- ҳиссий хатти-ҳаракатларингизни таҳлил қилишингиз керак;
- ҳар бир инсон ўзининг ҳиссий саломатлиги учун жавобгардир.

4-гуруҳ. Зарарли озуқалар ва қарамлилик ҳаракатлари

1-топшириқ: Флипчартга одамни чизинг - бу «Соғлом одам», у сизнинг тенгдошингиз.

Чекиш саратон, ўпка ва юрак касалликлари ва бошқа касалликларни келтириб чиқаради. Узоқ вақт давомида чекадиганлар кўпинча йўталади, тутун қуруми ҳалқум, трахея ва ўпканинг шиллиқ қаватига жойлашади. Рентген нурлари чекувчининг ўпкаси қора доғлар билан қопланганлигини кўрсатади. Чекиш инсон умрини 15 йилгача қисқартиради.

Спиртли ичимликлар соғлиқ муаммолари ва руҳий касалликларга олиб келади.

Гиёҳванд ва кимёвий моддалар ақлий қобилиятларни йўқотишга ва эрта ёшда ўлимга олиб келади.

Саволларга жавоб беринг:

- Чекишнинг зарари ҳақида қандай фикрдасиз?
- Нима учун қонун жамоат жойларида чекишни тақиқлайди? Чекаётган одамнинг тутуни атрофдагиларга, айниқса болаларга қандай зарари бор?
- Спиртли ичимликларнинг зарари ҳақида қандай фикрдасиз?
- Гиёҳванд моддалар қанчалик хавфли?
- Бу зарарли моддалар оила бюджетига қандай таъсир қилади?

2-топшириқ. Хулоса чиқаринг.

- Менинг соғлигим учун шахсий жавобгарлигим қандай?
- Тақдимот тайёрланг ва уни синфга тақдим этинг.

Ўқитувчи учун эслатма:

- Гуруҳ тақдимоти давомида саволни муҳокама қилинг: Сизни чекиш ёки бошқа зўравонлик билан таништирмоқчи бўлганларга нима дейиш керак? (Жавоб: қатъий ЙЎҚ деб жавоб беришингиз керак).
- Ўқувчиларга Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция ҳар бир болага гиёҳванд моддалар, жумладан, тамаки, алкогол ва кимёвий моддалардан ҳимояланиш ҳуқуқини таъминлаганлигини эслатиб ўтинг. Ҳеч ким болалардан фойдаланишга ёки уларга босим ўтказишга ҳақли эмас.
- Гуруҳ натижаларини муҳокама қилинг ва энг муҳимларини аниқлаш учун ўқувчилар билан бирга ишланг.

Гуруҳнинг намунавий хулосалари:

- Соғлиғингизни сақлаш учун сиз ўзингизга ғамхўрлик қилишингиз, кун тартибига риоя қилишингиз, овқатланишингиз ва ухлашингиз керак;

- чекиш, алкогол, токсикомания ва гиёҳвандлик қарамлиликка олиб келади ва инсон ҳаёти учун хавфлидир - улар соғликка зарар етказади ва умрни қисқартиради.

2-фаолият. Жуфтликда ишлаш

Қарамлилик жадвали.[6] Мисоллар келтиринг.

№	Ҳаракатлар	Мисоллар
1.	Мобиль телефон	
2.	Интернет	
3.	Видео ўйинлар	
4.	Чекиш	
5.	Спиртли ичимликлар	
6.	Гиёҳванд моддалар	

Ўқитувчига эслатма

Синфда қарамлилик бўйича мисоллар келтириб муҳокама олиб боринг.

- Нима учун одамлар қарам бўлиб қолишади?
- Уларга нима таъсир қилди?

Дарс мавзуси бўйича хулосалар

Ўқувчилар билан умумий хулосалар рўйхатини тузинг.

Ўқувчиларга дафтарларига ёзишни тавсия этинг.

Мулоҳаза

- Ушбу дарсда сиз учун энг муҳими нима эди?
- Ушбу дарсдан нимани тушундингиз ва ўзингиз учун қандай хулосага келдингиз?
- Агар сиздан гиёҳванд моддани «синаб кўринг» деб сўраса ёки босим ўтказса, ўзингизни қандай ҳимоя қилишингиз керак?
- Ўз соғлигингиз учун жавобгарлигингиз ҳақида қандай фикрдасиз?

Уйга вазифа

1. «Соғлом одам» кундалик ва овқатланиш тартибини яратинг.
2. Қандай ёмон одатлардан воз кечишим керак? Деб ўйлаб кўринг ва жавоб беринг,
3. Матнни ўқинг ва ибораларни тушунтиришлар билан тўлдиринг:
4. Аксарият ёшлар чекмайди, улар тамакининг саломатлигига зарарини тушунадилар. Баъзи ўсмирлар – чекиш бу зўр деб ўйлашади, бошқалари эса бу соғлиқ учун хавфли деб ўйлашади»

Мен чекиш бу …. Чунки… Бунинг исботи….

[6] Мавжуд: https://kitep.edu.gov.kg/ru/view/1752

Инсон ҳаётидаги саломатлик

Ҳаётимизнинг асосий қадриятлари: инсон ҳаёти, саломатлиги, эркинлиги ва қадр-қиммати. Ушбу қадриятлар инсоннинг таълим ва соғлиқни сақлаш соҳасидаги конституциявий ҳуқуқлари билан боғлиқ.

Дунё аҳолисининг саломатлиги – бу глобал ривожланишнинг асосий мақсадларидан биридир. Саломатлик нафақат касалликларнинг йўқлиги, балки бу қувончли, бахтли инсон ҳаётининг шартларидан биридир.

Соғлиқни сақлаш қуйидагиларни ўз ичига олади:

- Жисмоний саломатлик – бу инсон танасининг ҳолати. Соғликни сақлаш учун сиз ўзингизга ғамхўрлик қилишингиз, кун тартибига, парҳезга риоя қилишингиз ва ухлашингиз керак.
- Руҳий ва ҳиссий саломатлик – бу соғлом фикрга эга бўлиш ва ҳис-туйғуларингизни яхши ифода этишдир. Ўз ҳис-туйғуларингизни ифода этишнинг соғлом усуллари жисмоний саломатликни сақлашга ёрдам беради. Жисмоний саломатлик ҳиссий тангликдан азият чекиши мумкин. Туйғулар ижобий ва салбий бўлиши мумкин. Туйғуларни ифодалаш: қувонч, хотиржамлик, тажовуз ва бошқалар.

Озиқланиш[7] ва унинг маъноси

Озиқ-овқат ҳаёт учун зарур – бу организм учун энергия манбаи. У энергия ва озиқ моддалар билан таъминлайди. Озиқ моддалар - бу организмнинг ўсишига, тўқималарни тиклашга ва тана тизимларини энергия билан таъминлайдиган витаминлар, минераллар.

Жисмоний ҳаракат ва уйқу

Жисмоний машқлар кўп сабабларга кўра муҳимдир, шунинг учун ўсмирларга кунига 60 дақиқа жисмоний фаолият билан шуғулланиш тавсия этилади. Машқ қилишнинг афзалликлари орасида депрессия хавфини камайтириш, жисмоний тайёргарликни яхшилаш ва суякларни мустаҳкамлаш киради.

Уйқу пайтида одамнинг жисмоний кучи тикланади, чунки кун давомида одам чарчайди: ўқиш ёки ишлаш. 11-12 ёшли ўсмирларга кунига 10 соат ухлаш тавсия этилади.[8]

[7] Расм:: https://abrakadabra.fun/6238-zdorovoe-pitanie-vektor.html

[8] Расм: Тоғдаги дам олиш. Қандай қилиб баллонда учиш ва тирик қолиш мумкин. Мавжуд: 28 январ 2018, Бишкек - 24.kg,

Соғлом ва хавфли хатти-ҳаракатлар[9]

Саломатлик ҳам инсоннинг хулқ-атворига боғлиқ. Хулқ-атвор – бу одамнинг вазиятга қандай муносабатда бўлиши ва қабул қилиши. Саломатлик ҳолатига икки турдаги хатти-ҳаракатлар таъсир қилиши мумкин: соғлом хулқ-атвор ва хавфли хатти-ҳаракатлар. Хавфли хулқ-атворга қуйидагилар киради: самокат, велосипедда тез учиш, баландликдан сакраш, сноубордда учиш ва ҳоказо. Агар инсон ўзига, бошқа одамларга ёки атроф-муҳитга зарар етказмаслик учун қандай ҳаракат қилишни ўйлаб, танласа, бу соғлом хатти-ҳаракатлардир. Агар оқибатлари ҳақида ўйламасдан истакларига эришса, бу хавфли хатти-ҳаракатлардир.

Руҳий ва ҳиссий саломатлик[10]

Ўз ҳис-туйғуларингизни ифода этишнинг соғлом усуллари жисмоний саломатликни сақлашга ёрдам беради. Салбий ҳис-туйғулар: гина-кудурат, ҳафагарчилик, асабийлашиш, қўрқув, бетоқатлик, ташвиш, уят, айбдорлик ва бошқалар.

ЗАРАРЛИ ОЗУҚАЛАР ВА ҚАРАМЛИК

Инсон саломатлиги ва ҳаёти учун хавфли одатларни муҳокама қилиш эрта босқичда муҳимдир. **Чекиш** инсон органларига зарар етказади: мия, юрак, ўпка, қон томир тизими, шунингдек, саратон ривожланишига олиб келади. Никотин ўзига қарам қилиб, кўпинча одамларга сигаретани ташлашни қийинлаштиради. Бир йил давомида чекувчининг ўпкасидан тахминан 1 килограмм тамаки смоласи ўтади ва нафас йўлларида чўкма ҳосил бўлади, бу эса касалликка олиб келади. Кишида нафас қисилиши, йўтал ва касалликнинг бошқа белгиларини ривожлантиради.

Спиртли ичимликлар одамнинг аниқ гапириш қобилиятига ва ҳиссий мувозанатга таъсир қилади – маст одамлар тез-тез урушиб, жанжал қилишади. Спиртли ичимликларни истеъмол қилиш гиёҳвандлик ва қарамликка, ошқо-

[9] Расм: Тоғдаги дам олиш. Қандай қилиб баллонда учиш ва тирик қолиш мумкин. Мавжуд: 28 январ 2018, Бишкек - 24.kg,
[10] Мавжуд: https://kartinki.pibig

зон ва буйрак касалликлари, бош оғриғи ва бошқа соғлиқ муаммоларига олиб келади.

Гиёҳванд моддалар. Кукун ёки таблеткалар шаклида замонавий синтетик препаратлар мавжуд. Асаб тизимига кучли таъсир кўрсатадиган дори тезда қарамликка олиб келади, бундан ўз-ўзидан қутулиш қийин бўлади (деярли имконсиз). Табиатан мутлақо барча дорилар инсоннинг барча аъзолари тизимларига таъсир қиладиган заҳарлардир. Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, гиёҳвандлик ва гиёҳванд моддаларни истеъмол қилиш ақлий қобилиятларнинг йўқолишига, руҳий касалликларга олиб келади ва ҳаётни сезиларли даражада қисқартиради. Қоидага кўра, гиёҳванд моддаларни назоратсиз истеъмол қиладиган одамлар ўн йилдан ортиқ яшамайдилар. Мамлакатимизда гиёҳванд моддалар тақиқланган. Уларнинг тарқатилиши ноқонуний ҳисобланади. Алкоголизм ва гиёҳвандлик туфайли оилада жанжал ҳам содир бўлади.

(Катталар шунга аҳамият беришлари керакки, ҳозирда барча наркотик моддалар контактсиз сотилади. Мулоқот мессенжерлар орқали, тўлов аноним тўлов тизими орқали амалга оширилади.)

Токсик моддалар. Токсикомания – бу заҳарли моддаларга қаттиқ, оғриқли қарамлик. Наркотик таъсирни олиш учун бензин буғлари, турли хил кимёвий моддалар - эритувчилар, лаклар, бўёқ, асетон, елим билан нафас олишдан иборат. Ушбу турдаги гиёҳвандлик хавфли бўлиб, у жуда жиддий оқибатларга олиб келиши мумкин - хотира бузилиши, ақлнинг пасайиши, мия фаолияти ва психоневрозлар. Қарамлик жуда тез ривожланади.

Қарамлик – бу инсоннинг соғлиғи ва ҳаёти учун хавфли эканлигини тушунганига қарамай, ҳаракатларни амалга оширишга бўлган эҳтиёж. Қарамлик а) физиологик бўлиши мумкин – бу гиёҳванд моддалар истеъмоли, спиртли ичимликлар ҳамда кимёвий моддалар ва

б) хулқ-атвор – қимор ўйинлари, хавфли хатти-ҳаракатлар ва бошқалар).

Хулоса: чекиш, спиртли ичимликлар, таксикомания ва гиёҳванд моддалар қарамликка олиб келади ва инсон ҳаёти учун хавфлидир - улар соғликка зарар етказади ва умрни қисқартиради. Гиёҳванд моддаларни истеъмол қилиш кўплаб касалликлар, ногиронлик ва одамларнинг эрта ўлимига сабаб бўлади.

7 Қирғиз Республикаси фуқаросининг инсон ҳуқуқлари ва мажбуриятлари

7 синф

Кутилаётган натижалар. *Ўқувчилар:*

1. Инсон ҳуқуқларини санаб беришади, инсон ҳуқуқлари мустаҳкамланган ҳужжатларни айтишади.
2. Қирғизистон республикаси конституцияси ва инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси моддаларини таҳлил қилишади.
3. Ўз мажбуриятларини белгилашади.
4. Инсон ҳуқуқларига ҳурмат кўрсатиш.

Дарс тури: янги билимларни ўрганиш, мавжуд билимлардан фойдаланиш, ақлий ҳужум, мунозара, кичик гуруҳларда ишлаш, кичик саҳна кўриниши

Жиҳозлар: тарқатма материаллар, флипчарт, маркерлар.

Асосий тушунча ва атамалар: инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, қадр-қиммати, камситиш.

Ўқитувчи учун тавсия:

- Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг соддалаштирилган версияларидан дарсда фойдаланиш мумкин. Иловадан керакли материалларни чоп этинг. Топшириқни бажаришдан мақсад ўқувчиларда инсон ҳуқуқлари ғоясини ҳис қилиш ва ҳуқуқлар уларнинг ҳаётига бевосита боғлиқлигини тушунишидир;
- тақдимот давомида муҳокамани ташкил қилиш: ўқувчиларни савол беришга ундаш; Ҳар бир гуруҳ 2-3 та савол бериши керак.

Дарс режаси

1. Ўқувчилар тажрибасини янгилаш.
2. Ўқитувчи тақдимоти.
3. Билимларни мустаҳкамлаш
4. Хулоса.
5. Мулоҳаза

ДАРС ЖАРАЁНИ

Ўқувчилар малакасини ошириш:

- Қандай инсон ҳуқуқларини биласиз?
- Инсон ҳуқуқлари қандай ҳужжатларга киритилган?
- Фуқаролик ҳуқуқларингизни қандай тушунасиз?
- Мамлакатимизнинг ҳар бир фуқароси қандай вазифаларни бажариши керак?

Ўқитувчи тақдимоти (1-иловага қаранг).

- Инсон ҳуқуқлари нима дегани?
- Инсон ҳуқуқлари тамойиллари: ажралмаслик, бўлинмаслик ва универсаллик билимларни мустаҳкамлаш.

Материални мустаҳкамлаш

1-фаолият. Гуруҳларда ишлаш

5 – 6 кишидан иборат кичик гуруҳларни тузинг. Гуруҳларга флипчарт ва маркерлар тарқатинг. Ўқувчиларга топшириқни тушунтиринг.

1-гуруҳ. Инсон ҳуқуқлари: Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси. (3-илова).

1-топшириқ: Матнни ўқинг ва муҳокама қилинг.

Сизнинг гуруҳингиз яшаш шароитлари минимал бўлган оролда бўлиб қолди.

Сизлар оролда бир неча ой яшашингиз керак бўлиб қолди, энди сизлар оролда ҳаётингизни мустақил равишда ташкил қилишингиз керак. Оролда бирга яшаш қоидаларини ишлаб чиқиш керак: уй-жой, иссиқлик, озиқ-овқат ва хавфсизлик масалаларини ҳал қилиш.

2-топшириқ: Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясини ўрганиб чиқиб, керакли моддаларни муҳокама қилинг ва танланг. Оролдаги ҳаётингизнинг асосини ташкил этадиган инсон ҳуқуқлари рўйхатини тузинг.

Саволларга жавоб беринг:

- Нима учун айнан шу ҳуқуқларни танладингиз?
- Нега бу ҳуқуқлар ҳаётингизда муҳим?
- Бу ҳуқуқлар сизнинг мажбуриятларингиз билан қандай боғлиқ?

Жавобларингиз учун сабаблар келтиринг.

Тақдимот тайёрланг ва синфга тақдим этинг.

2-гуруҳ. Инсон ҳуқуқлари: Қирғиз Республикасининг Конституцияси

1-топшириқ. Матнни ўқиб чиқиб муҳокама қилинг

Сизнинг гуруҳингиз яшаш шароитлари минимал бўлган оролда бўлиб қолди.

Сизлар оролда бир неча ой яшашингиз керак бўлиб қолди, энди сизлар оролда ҳаётингизни мустақил равишда ташкил қилишингиз керак. Оролда бирга яшаш қоидаларини ишлаб чиқиш керак: уй-жой, иссиқлик, озиқ-овқат ва хавфсизлик масалаларини ҳал қилиш.

2-топшириқ. ҚР Конституциясининг “Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар” 2-бобини ўрганинг.

ҚР Конституциясидан оролда яшаш учун зарур деб ҳисоблаган инсон ҳуқуқларини танланг. Инсон ҳуқуқлари рўйхатини тузинг (чизинг). Бу ҳуқуқлар сизнинг оролдаги ҳаётингизнинг асосига айланади.

Саволларга жавоб беринг:

- Нима учун айнан шу ҳуқуқларни танладингиз?
- Нега бу ҳуқуқлар ҳаётингиз учун муҳим?
- Бу ҳуқуқлар кимларга тааллуқли эмас?
- Ушбу рўйхатга яна қандай ҳуқуқларни қўшмоқчисиз?
- Бу ҳуқуқлар сизнинг мажбуриятларингиз билан қандай боғлиқ?
- Жавобларингиз учун сабаблар келтиринг.

Тақдимот тайёрланг ва синфга тақдим этинг.

3-гуруҳ. Фуқаронинг вазифалари: Қирғиз Республикаси Конституцияси

1-топшириқ. Матнни ўқиб чиқиб муҳокама қилинг.

Сизнинг гуруҳингиз яшаш шароитлари минимал бўлган оролда топилади. Сиз оролда бир неча ой яшашингиз керак бўлади ва шунинг учун ҳаётингизни ўзингиз ташкил қилишингиз керак: биргаликда яшаш қоидаларини ишлаб чиқинг. Уй-жой, иссиқлик, озиқ-овқат ва хавфсизлик масалаларини ҳал қилиш.

2-топшириқ. Қирғиз Республикаси Конституцияси билан ишлаш

- ҚР Конституциясининг моддаларини ўрганинг – 4-боб “Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар”, 5-боб “Фуқаролик. Фуқаронинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари”.
- Сизнинг фикрингизча, оролдаги ҳаётингизни тартибга солишга ёрдам берадиган фуқаролик бурчларини муҳокама қилинг ва танланг.

Саволларга жавоб беринг:

- Нима учун айнан шу фуқаролик бурчларини танладингиз?
- Нима учун бу ҳуқуқлар муҳим?
- Бу масъулиятлар кимга тааллуқли эмас?
- Бу мажбуриятлар сизнинг ҳуқуқларингиз билан қандай боғлиқ?

Жавобларингиз учун сабаблар келтиринг.

Тақдимот тайёрланг ва синфга тақдим этинг.

4-гуруҳ. Табиий ҳуқуқлар

1-топшириқ. Матнни ўқиб чиқиб муҳокама қилинг

Инсон ҳуқуқлари тамойилларининг асосини табиий ҳуқуқ ташкил этади. Табиий ҳуқуқ тушунчаси инсон ҳуқуқлари давлат томонидан яратилмаганлигини, балки ҳар бир шахсга туғилгандан бошлаб хос бўлганлигини билдиради. Ҳар бир инсонда у бирон бир давлат фуқароси бўлгани учун эмас, балки инсон зотига мансуб бўлгани учун уларга эга.

Табиий ҳуқуқлар – Бу ажралмас ҳуқуқлар бўлиб, инсон туғилишиданоқ у Инсон бўлганлиги сабабли унга хосдир.

2-топшириқ. Саволларга жавоб беринг:

- Кимдир сизнинг инсоний ҳуқуқларингизни тортиб олиши мумкинми?

Масалан, фикр эркинлиги ҳуқуқи, эътиқод эркинлиги ҳуқуқими?

- Агар ҳуқуқ давлат қонунида кўрсатилмаган бўлса, унда шахс бу ҳуқуқларга эга эмасми?
- Муайян ҳуқуқларни қўлланмайдиган шахслар ёки гуруҳлар борми?
- Жавобларингиз учун сабаблар келтиринг.
- Тақдимот тайёрланг ва синфга тақдим этинг

2-фаолият. Жуфтликда ишлаш

Гапнинг маъноси ва мазмунини тушунтиринг.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 1-моддасида барча одамлар бир-бирига нисбатан биродарлик руҳида ҳаракат қилишлари кераклиги айтилган.

Ўқитувчига эслатма

- Ўқувчиларнинг жавобларини синфда муҳокама қилинг. Жавоблар намунаси:
- Ҳуқуқлар ҳар доим масъулиятни назарда тутади.
- Инсон ҳуқуқлари бир-бирига нисбатан инсоний хулқ-атвор қоидаларини белгилайди.
- ИҲУДнинг ушбу моддаси ҳар бир шахснинг шахсий масъулиятига урғу беради.
- Ўқувчиларингиз билан инсон ҳуқуқларининг умумий рўйхатини тузинг; фуқаронинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари.

Хулосалар

Муаммоларни синфда муҳокама қилинг ва хулосалар чиқаринг. Дарсни якунлаш учун қуйидагиларни белгиланг:

- Ҳар бир инсон ҳуқуқ ва эркинликларга эга, шунинг учун бир кишининг ҳуқуқлари бошқа шахснинг ҳуқуқлари бошланган жойда тугайди.
- ҚР Конституциясида инсон ҳуқуқлари жамиятнинг олий қадрияти сифатида эълон қилинган.
- Давлат одамларнинг инсоний қадр-қиммат туйғуси билан яшаши учун шароит яратиши керак.
- Давлат инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилишга масъулдир - у ҳар бир инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга мажбурдир.

Мулоҳаза

- Инсоннинг дахлсиз ҳуқуқларини қандай тушунасиз?

Жавоб: Дахлсиз ҳуқуқлар деганда, улар инсон бўлганлиги сабабли туғилишдан шахсга тегишли эканлигини билдиради.

- Агар ҳуқуқ давлат қонунида кўрсатилмаган бўлса, демак, шахс бу ҳуқуқларга эга эмасми? Масалан, эркинлик ҳуқуқи?

Жавоб: Қонунчилигида инсон ҳуқуқларининг бирортаси назарда тутилмаган давлат фуқаролари ҳали ҳам туғилгандан бошлаб бу ҳуқуққа эга;

- Муайян ҳуқуқлар қўлланилмайдиган одамлар ёки одамлар гуруҳлари борми?

Жавоб: Инсон ҳуқуқлари, қайси давлатда яшашидан қатъи назар, барча одамларга тааллуқлидир. Шунинг учун ҳам инсон ҳуқуқлари универсал деб аталади.

ЎҚИТУВЧИ УЧУН МАЪЛУМОТ

1-илова.

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ

“Ҳар бир инсон ирқи, ранги, жинси, тили, дини, сиёсий ёки бошқа эътиқоди, миллий ёки ижтимоий келиб чиқиши, мулкий, синфий ёки бошқа мақомидан қатъи назар, ушбу Декларацияда баён этилган барча ҳуқуқ ва эркинликларга эга. (Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, 2-модда).

Иккинчи жаҳон уруши давридаги кўп миллионлаб инсонларнинг ҳалок бўлиши инсониятни жамиятни асраб-авайлаш, ер юзида тинчлик ва тараққиётни таъминлашга фақат инсон ҳуқуқларига риоя қилиш ва ҳимоя қилиш орқали эришиш мумкинлигини англаб етди. 1945-йил 24-октабрь Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) ташкил этилганининг расмий санаси ҳисобланади. 1992-йил 2-мартда мамлакатимиз БМТ аъзолигига қабул қилинди. Нью-Йоркдаги БМТ биносидаги байроқ устунига Қирғизистон Республикаси давлат байроғи тантанали равишда кўтарилди. БМТнинг биринчи муҳим ютуқларидан бири 1948-йил 10-декабрда инсон ҳуқуқлари бўйича асосий халқаро ҳужжат – Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг (ИҲУД) қабул қилиниши бўлди. Кўпгина давлатлар Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясини имзолади-лар ва шу орқали ўз фуқароларининг ҳуқуқларини ҳурмат қилиш мажбуриятини олдилар. Умумжаҳон декларациясидан кейин болалар, аёллар, ногиронлар ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи ёки муайян инсон ҳуқуқларига қаратилган бошқа конвенциялар ва пактлар пайдо бўлди – масалан, қийноқлар ва камситишлардан озод бўлиш ҳуқуқи ва бошқалар.

Инсон ҳуқуқлари шахсий (уларни фуқаролик ҳуқуқлари деб ҳам аталади), сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳуқуқларга бўлинади. Инсон ҳуқуқлари давлат томонидан яратилмаган, балки туғилишдан келиб чиққан табиий ҳуқуқлар бўлиб, ҳар бир шахснинг ҳурмати ва қадрига асосланади.

Инсон ҳуқуқлари – бу шахснинг жамиятда хавфсиз, эркин яшаши учун асосий, энг муҳим имтиёзлар ва шарт-шароитлардан фойдаланиш имконияти. Инсон ҳуқуқлари деганда, муносиб яшаш учун ҳаётнинг асосий стандартларини белгилайдиган нарса тушунилиши мумкин. Инсон ҳуқуқлари концепциясининг асосини иккита асосий қадрият ташкил этади: инсон қадр-қиммати ва тенглик.

Инсон ҳуқуқлари тамойилларининг асосини табиий ҳуқуқ ташкил этади. Табиий ҳуқуқ тушунчаси Европада XVII-XVIII -асрларда ривожланган. Табиий ҳуқуқ тушунчаси инсон ҳуқуқлари давлат томонидан яратилмаганлигини, балки ҳар бир шахсга туғилгандан бошлаб хос бўлганлигини билдиради. Ҳар бир

инсонда у бирон бир давлат фуқароси, этник гуруҳ, дин ва бошқалар вакили бўлганлиги учун эмас, балки инсон зотига мансуб бўлгани учун уларга эга.

Табиий ҳуқуқлар – бу инсонга туғилишдан бошлаб, у Инсон бўлганлиги сабабли унга хос бўлган ажралмас ҳуқуқлардир.

Инсон ҳуқуқлари ажралмасдир - ҳеч кимни ўз ҳуқуқларидан маҳрум қилиб бўлмайди, инсон уларни йўқотмайди. Инсон ҳуқуқлари умуминсонийдир, яъни улар миллати, ирқий, маданий, диний ва бошқа фарқларидан қатъи назар, ҳеч қандай камситишларсиз барча инсонларга бирдек татбиқ этилади.

Инсон ҳуқуқлари ажралмас, ўзаро боғлиқ ва ўзаро қарамдир – бу турли хил инсон ҳуқуқлари бир-бирига боғланганлигини ва уларни алоҳида кўриб чиқиш мумкин эмаслигини, бир хил маънога эга ва барчаси муҳимлигини англатади.

Барча инсон ҳуқуқлари бир хил аҳамият ва қадриятга эга. Масалан, ижтимоий ҳуқуқлар жамиятда иштирок этиш учун зарурдир. Таълим олиш, тиббий ёрдам олиш, меҳнат қилиш, сайловларда қатнашиш (мамлакат президентини, парламент депутатларини сайлаш ва ҳ.к.), диний эътиқод эркинлиги, қийноқлардан холи бўлиш ҳуқуқи ва бошқалар.

Шундай қилиб, барча инсон ҳуқуқлари бир хил даражада муҳимдир, уларнинг барчаси бир-бирига боғлиқ, бир-бирига қарам ва бўлинмасдир. Агар ҳуқуқлардан бири, масалан, таълим олиш ҳуқуқи бузилган бўлса, бу меҳнат қилиш ҳуқуқини амалга оширишга таъсир қилади - таълимсиз яхши иш топиш, мамлакатнинг сиёсий ҳаётида иштирок этиш ва ҳоказо. Яъни, инсон ҳуқуқлари бир-бири билан боғлиқ, бўлинмас ва бир-бирига боғлиқдир.

Инсон ҳуқуқлари – умуман мавжуд бўлган ҳар қандай ҳуқуқлар эмас, балки инсоннинг ҳокимият (давлат) билан муносабатлари чизиғида содир бўладиган нарса, яъни, қонуний инсон ҳуқуқларига таъсир қиладиган муносабатлар. Масалан, шахс ва давлат хизматчиси (ёки муниципал ходимлар қишлоқ ҳукумати, мэрия, маҳаллий кенгаш депутати), шахс ва милиция ўртасидаги муносабатлар.

Давлатнинг мажбуриятлари шароитлар, хавфсизлик ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ. Бунга эришиш учун давлат инсон ҳуқуқлари ва давлат институтлари ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларни кафолатловчи қонунларни қабул қилад

2-илова.

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ УМУМИЙ ДЕКЛАРАЦИЯСИ

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси (1948)

Оддий тилда тақдим этилган версия фақат йўналиш учун тақдим этилган. Ўқувчилар ҳар бир принципнинг аниқ матнини асл нусхадан олишлари керак. Ушбу версия қисман 1978 йилда мактаб тинчлик қуроли сифатида, профессор Л. Массаренти бошчилигидаги Женева университети тадқиқот гуруҳи томонидан Бутунжаҳон яратиш ассоциацияси учун тайёрланган матн таржимасига асосланган[11].

[11] Мавжуд: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/ABCru.pdf

СОДДАЛАШТИРИЛГАН ВАРИАНТ	АСЛ НУСХА
1-модда Болалар туғилганда, улар эркин ва ҳар бирига тенг муносабатда бўлишлари керак. Уларда ақл ва виждон бор, улар бир-бирларига меҳрибон бўлишлари керак	Ҳамма одамлар ўз қадр-қиммати ҳамда ҳуқуқларида эркин ва тенг бўлиб туғиладилар. Уларга ақл ва виждон ато қилинган, бинобарин бир-бирларига нисбатан биродарлик руҳида муносабатда бўлишлари керак
2-модда Қандай бўлмасин, ҳар ким қуйидаги ҳуқуқларга даъво қилиши мумкин турли жинс • турли хил тери ранглари • сўзлашув тилидаги фарқлар • фикрлардаги фарқлар • бошқа динга эътиқод қилиш • кўп ёки камроқ бўлиши • бошқа ижтимоий гуруҳда туғилиш • бошқа давлатдан келиб чиқиши. Мамлакатингиз мустақилми ёки йўқми, бу ҳам муҳим эмас	Ҳар бир инсон ирқи, тана ранги, жинси, тили, дини, сиёсий ёки бошқа эътиқодларидан, миллий ёки ижтимоий келиб чиқиши, мол-мулки, табақаси ёки бошқа ҳолатидан қатъи назар ушбу Декларацияда эълон қилинган барча ҳуқуқ ва барча эркинликка эга бўлиши зарур. Бундан ташқари, инсон мансуб бўлган мамлакат ёки ҳудуднинг сиёсий, ҳуқуқий ёки халқаро мақомидан, ушбу ҳудуд мустақилми, васийми, ўз-ўзини идора қиладими ёки бошқача тарзда чекланганлигидан қатъи назар бирор бир айирмачилик бўлмаслиги керак
3-модда Сиз яшашга, эркинлик ва хавфсизликда ҳаёт кечиришга ҳақингиз бор	Ҳар бир инсон яшаш, эркин бўлиш ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқларига эгадир
4-модда Ҳеч ким сизга қул сифатида муносабатда бўлишга ҳаққи йўқ ва сиз ҳеч кимни қул қилмаслигингиз керак	Ҳеч ким қулликда ёки эрксиз ҳолатда сақланиши мумкин эмас; қуллик ва қул савдосининг барча кўринишлари тақиқланади.
5-модда Ҳеч ким сизни қийнашга ҳаққи йўқ	Ҳеч ким қийноққа ёки шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни хўрловчи муомала ва жазога дучор этилмаслиги керак
6-модда Сиз ҳам бошқалар каби ҳамма жойда қонун билан тенг ҳимояланишингиз керак	Ҳар бир инсон қаерда бўлишидан қатъи назар, ўзининг ҳуқуқ субъекти сифатида тан олинишига ҳақли
7-модда Қонун - ҳамма учун ягонадир; у ҳаммага бирдек тааллуқли бўлиши керак	Барча одамлар қонун олдида тенгдир ва ҳеч бир тафовутсиз қонун билан тенг ҳимоя қилиниш ҳуқуқига эгадир. Барча одамлар ушбу Декларацияга зид бўлган ҳар қандай камситишдан ва шундай камситишга ундайдиган ҳар қандай гиж-гижлашдан тенг ҳимоя қилиниш ҳуқуқига эгадир
8-модда Мамлакатингиз сизга берган ҳуқуқлар ҳурмат қилинмаса, юридик ёрдамга мурожаат қилишингиз керак	Ҳар бир инсон унга конституция ёки қонун орқали берилган асосий ҳуқуқлари бузилган ҳолларда нуфузли миллий судлар томонидан бу ҳуқуқларнинг самарали тикланиши ҳуқуқига эга

9-модда Сизни ноҳақ ёки узрли сабабларсиз қамоққа ташлашга, у ерда ушлаб туришга ёки мамлакатингиздан чиқариб юборишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ	Ҳеч ким асоссиз қамалиши, ушланиши ёки қувғин қилиниши мумкин эмас
10-модда Агар сизни суд қилиш керак бўлса, у омма олдида бўлиши керак. Сизни ҳукм қиладиган одамлар бошқа одамларнинг таъсирига тушишига йўл қўймасликлари керак	Ҳар бир инсон ҳуқуқ ва бурчларини белгилаш ва унга қўйилган жиноий айбнинг қанчалик даражада асосли эканлигини аниқлаши учун тўлиқ тенглик асосида унинг иши ошкора ва адолат талабларига риоя қилинган ҳолда мустақил ва холис суд томонидан кўриб чиқилиши ҳуқуқига эга
11-модда Айбингиз исботланмагунча сиз айбсиз деб ҳисобланишингиз керак. Агар сиз жиноятда айблансангиз, сиз доимо ҳимояланиш ҳуқуқига эга бўлишингиз керак. Ҳеч ким сизни ҳукм қилишга ёки сиз қилмаган нарсангиз учун жазолашга ҳақли эмас	Жиноят содир этганликда айбланган ҳар бир инсон ҳимоя учун барча имкониятлар таъминланган ҳолда, очиқ суд мажлиси йўли билан унинг айби қонуний тартибда аниқланмагунча айбсиз деб ҳисобланишга ҳақлидир
12-модда Кимдир сизнинг яхши номингизга доғ туширишга, уйингизга киришга, хатларингизни очишга, сизни ёки оилангизни узрсиз сабабларга кўра безовта қиладиган бўлса, ҳимоя сўраш ҳуқуқига эгасиз	Ҳеч кимнинг шахсий ва оилавий ҳаётига ўзбошимчалик билан аралашиш, уй-жойи дахлсизлигига, унинг ёзишмаларидаги сирларга ёки унинг номус ва шаънига ўзбошимчалик билан тажовуз қилиниши мумкин эмас. Ҳар бир инсон худди шундай аралашув ёки тажовуздан қонун орқали ҳимоя қилиниш ҳуқуқига эга
13-модда Сиз ўз мамлакатингизда эркин ҳаракатланиш ҳуқуқига эгасиз. Сиз ўз мамлакатингизни тарк этиш ва бошқасига кетиш ҳуқуқига эгасиз; ва агар хоҳласангиз, ўз мамлакатингизга қайтиш имконига эгасиз	1. Ҳар бир инсон ҳар бир давлат доирасида эркин юриш ва яшаш жойи танлаш ҳуқуқига эга. 2. Ҳар бир инсон ҳар қандай мамлакатдан, хусусан ўз мамлакатидан чиқиб кетиш ва ўз мамлакатига қайтиб келиш ҳуқуқига эга
14-модда Агар кимдир сизни ҳақорат қилса, сиз бошқа давлатга бориб, у ерда ҳимоя сўрашга ҳақлисиз. Агар сиз бировни ўлдирсангиз ва бу ерда ёзилганларни ҳурмат қилмасангиз, сиз бу ҳуқуқдан маҳрум бўласиз	1. Ҳар бир инсон таъқиб туфайли бошқа мамлакатлардан бошпана излаш ва ўша бошпанадан фойдаланиш ҳуқуқига эга. 2. Бу ҳуқуқдан носиёсий жиноят содир этиш учун ёки Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг мақсад ва принципларига зид хатти-ҳаракат туфайли таъқиб пайтида фойдаланиш мумкин
15-модда Сиз ҳар қандай мамлакатга тегишли бўлиш ҳуқуқига эгасиз ва агар хоҳласангиз, ҳеч ким сизни бошқа мамлакатга тегишли бўлишингизга узрли сабабларсиз тўхтата олмайди	1. Ҳар бир инсоннинг фуқаро бўлиш ҳуқуқи бор. 2. Ҳеч ким ўзбошимчалик билан ўз фуқаролигидан ёки ўз фуқаролигини ўзгартириш ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин эмас

16-модда Қонуний ёшга етганидан сўнг, шахс турмуш қуриш ва оила қуриш ҳуқуқига эга. Бироқ, на теринғизнинг ранги, на мамлакатингиз, на динингиз бунга тўсқинлик қилмаслиги керак. Эркаклар ва аёллар турмуш қуришда ҳам, ажралишда ҳам бир хил ҳуқуқларга эга. Ҳеч ким одамни турмуш қуришга мажбурламаслиги керак. Мамлакатингиз ҳукумати сизнинг оилангиз ва унинг аъзоларини ҳимоя қилиши лозим	1. Балоғат ёшига етган эркаклар ва аёллар ирқи, миллати ёки диний белгилари бўйича ҳеч қандай чеклашларсиз никоҳдан ўтишга ва оила қуришга ҳақли. Улар никоҳдан ўтишда, никоҳда турган вақтларида ва уни бекор қилиш вақтида бир хил ҳуқуқдан фойдаланади. 2. Никоҳдан ўтаётган ҳар икки томоннинг эркин ва тўлиқ розилиги асосидагина никоҳ тузилиши мумкин. 3. Оила жамиятнинг табиий ва асосий ҳужайраси саналади ва жамият ҳамда давлат томонидан ҳимоя қилинишга ҳақли
17-модда Сиз нарсаларга эгалик қилиш ҳуқуқига эгасиз ва ҳеч ким уларни узрсиз сабабсиз сиздан тортиб олишга ҳақли эмас	1. Ҳар бир инсон якка ҳолда, шунингдек, бошқалар билан биргаликда мулкка эгалик қилиш ҳуқуқига эга. 2. Ҳеч ким зўравонлик билан ўз мулкидан маҳрум этилиши мумкин эмас
18-модда Сиз ўз динингизга эркин эътиқод қилишга, уни ўзгартиришга ва бошқалар билан унинг маросимларини ўтказиш ҳуқуқига эгасиз	Ҳар бир инсон фикр, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқига эга; бу ҳуқуқ ўз дини ёки эътиқодини ўзгартириш эркинлигини ва таълимотда, тоат-ибодат қилишда ва диний расм-русм ҳамда маросимларни оммавий ёки хусусий тартибда адо этиш, ўз дини ёки эътиқодига якка ўзи, шунингдек, бошқалар билан бирга амал қилиш эркинлигини ўз ичига олади
19-модда Сиз ўзингиз хоҳлаган нарсани ўйлаш, ўзингизга ёққан нарсани айтиш ҳуқуқига эгасиз ва ҳеч ким сизни бунга тўсқинлик қилмаслиги керак. Сиз ўз фикрларингизни, шу жумладан бошқа ҳар қандай мамлакатдан келган одамлар билан баҳам кўришингиз мумкин	Ҳар бир инсон эътиқод эркинлиги ва уни эркин ифода қилиш ҳуқуқига эга; бу ҳуқуқ ҳеч бир тусқсиз ўз эътиқодига амал қилиш эркинлигини ҳамда ахборот ва ғояларни ҳар қандай восита билан, давлат чегараларидан қатъи назар, излаш, олиш ва тарқатиш эркинлигини ўз ичига олади
20-модда Сиз тинч йиғилишлар ташкил қилиш ёки тинч йиғилишларда қатнашиш ҳуқуқига эгасиз. Бировни бирор гуруҳга аъзо бўлишга мажбурлаш нотўғри	1. Ҳар бир инсон тинч йиғинлар ўтказиш ва уюшмалар тузиш ҳуқуқига эга. 2. Ҳеч ким бирор бир уюшмага киришга мажбур қилиниши мумкин эмас
21-модда Ҳукуматда ўзингиз иштирок этиш ёки ўзингиз билан бир хил ғояларга эга сиёсатчиларни сайлаш орқали мамлакатингизнинг сиёсий ишларида қатнашиш ҳуқуқига эгасиз. Ҳукумат мунтазам равишда сайланиши ва овоз бериш яширин бўлиши керак. Сиз овозга эга бўлишингиз керак ва барча овозлар тенг бўлиши керак. Сиз ҳам ҳамма каби давлат хизматига кириш ҳуқуқига эгасиз	1. Ҳар бир инсон бевосита ёки эркин сайланган вакиллар воситаси орқали ўз мамлакатини бошқаришда қатнашиш ҳуқуқига эга. 2. Ҳар бир инсон ўз мамлакатида давлат хизматига киришда тенг ҳуқуққа эга 3. Халқ иродаси ҳукумат ҳокимиятининг асоси бўлиши лозим; бу ирода даврий ва сохталаштирилмаган, ялпи ва тенг сайлов ҳуқуқидан, яширин овоз бериш йўли билан ёки овоз бериш эркинлигини таъминлайдиган бошқа тенг қийматли шакллар воситасида ўтказиладиган сайловларда ўз аксини топиши лозим

22-модда Сиз яшаётган жамият сизга ва мамлакатингиздаги барча эркаклар ва аёлларга тақдим этиладиган барча имтиёзлардан (маданият, меҳнат, ижтимоий таъминот) ривожланишига ва максимал даражада фойдаланишга ёрдам бериши керак	Ҳар бир инсон жамият аъзоси сифатида миллий куч-ҳаракатлар ҳамда халқаро ҳамкорлик воситасида ва ҳар бир давлатнинг тузилиши, шунингдек, ресурсларига мувофиқ ижтимоий таъминотга ва ўзининг қадр-қимматини сақлаш, шахсининг эркин ривожланиши учун зарур бўлган иқтисодий, ижтимоий ва маданий соҳалардаги ҳуқуқини амалга оширишга ҳақли
23-модда Сиз ишлаш, ўз ишингизни эркин танлаш, яшаш ва оилангизни боқиш имконини берадиган маош олиш ҳуқуқига эгасиз. Агар эркак ва аёл бир хил иш қилса, улар бир хил маош олишлари керак. Ишлаётган ҳар бир инсон ўз манфаатлари йўлида бирлашишга ҳақли	1. Ҳар бир инсон меҳнат қилиш, ишни эркин танлаш, адолатли ва қулай иш шароитига эга бўлиш ва ишсизликдан ҳимоя қилиниш ҳуқуқига эга. 2. Ҳар бир инсон ҳеч бир камситишсиз тенг меҳнат учун тенг ҳақ олиш ҳуқуқига эга. 3. Ҳар бир ишловчи киши ўзи ва оиласи учун инсонга муносиб яшашни таъминлайдиган адолатли ва қониқарли даромад олишга, зарур бўлганда ижтимоий таъминотнинг бошқа воситалари билан тўлдирилувчи даромад олиш ҳуқуқига эга. 4. Ҳар бир инсон касаба уюшмалари тузиш ва ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун касаба уюшмаларига кириш ҳуқуқига эга.
24-модда Ҳар бир иш куни жуда узоқ бўлмаслиги керак, чунки ҳар бир киши дам олиш ҳуқуқига эга ва даврий таътилга эга бўлиши лозим	Ҳар бир инсон дам олиш ва бўш вақтга эга бўлиш, шу жумладан иш кунини оқилона чеклаш ҳуқуқи ва ҳақ тўланадиган меҳнат таътили олиш ҳуқуқига эга
25-модда Сиз ва оилангиз касал бўлмаслиги, оч қолмаслиги, кийим-кечак ва бошпанангиз бўлиши, ишламаганингизда, касал бўлганингизда, қариганингизда, хотинингиз ёки эрингиз вафот этганда, ўзингизга боғлиқ бўлмаган бошқа сабабларга кўра пул топмасангиз ёрдам олишингиз учун ҳамма нарсага эга бўлишга ҳақлисиз. Фарзанд кутаётган аёл ва унинг фарзанди алоҳида ёрдам олиши шарт. Барча болалар онаси турмушга чиққан ёки чиқмаганлигидан қатъий назар бир хил ҳуқуққа эга	1. Ҳар бир инсон ўзининг ҳамда оиласининг саломатлиги ва фаровонлигини таъминлаш учун зарур бўлган турмуш даражасига эга бўлиш, жумладан кийим-кечак, озиқ-овқат, тиббий хизмат ва зарур ижтимоий хизматга эга бўлишга ҳамда ишсизлик, касаллик, ногиронлик, бевалик, қарилик ёки унга борлиқ бўлмаган шароитларга кўра тирикчилик учун маблағ бўлмай қолган бошқа ҳолларда таъминланиш ҳуқуқига эга. 2. Оналик ва болалик алоҳида ғамхурлик ва ёрдам ҳуқуқини беради. Барча болалар, никоҳда ёки никоҳсиз туғилишидан қатъи назар, бир хил ижтимоий ҳимоядан фойдаланиши керак

26-модда Сиз мактабга бориш ҳуқуқига эгасиз ва ҳамма мактабга бориши шарт. Бошланғич таълим бепул бўлиши керак. Сиз хоҳлаганча касб ёки ўқиш имкониятига эга бўлишингиз керак. Мактабда сизга барча қобилиятларингизни ривожлантириш имконияти берилиши керак ва сизни бошқаларнинг ирқи, дини ёки қайси мамлакатдан бўлишидан қатъи назар, улар билан тил топишишга ўргатиш керак. Ота-онангиз сизни мактабда қандай ва нимага ўргатишини танлаш ҳуқуқига эга	1. Ҳар бир инсон таълим олиш ҳуқуқига эга. Таълим олишда ҳеч бўлмаганда бошланғич ва умумий таълим текин бўлиши лозим. Бошланғич таълим мажбурий бўлиши керак. Техник ва ҳунар таълими ҳамманинг қурби етадиган даражада бўлиши, олий таълим эса ҳар кимнинг қобилиятига асосан ҳамма учун етарли имконият доирасида бўлмоғи керак. 2. Таълим инсон шахсини тўла баркамол қилишга ва инсон ҳуқуқлари ҳамда асосий эркинликларига нисбатан ҳурматни кучайтиришга қаратилмоғи лозим. Таълим барча халқлар, ирқий ва диний гуруҳлар ўртасида бир-бирини тушуниш, хайрихоҳлик ва дўстликка хизмат қилиши ҳамда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг тинчликни сақлаш борасидаги фаолиятига ёрдам бериши керак. 3. Кичик ёшдаги болалари учун ота-оналар таълим турини танлашда имтиёзли ҳуқуққа эгадир
27-модда Сиз ўз жамиятингиздаги санъат ва фанларда қатнашиш ва ундан фойда олиш ҳуқуқига эгасиз. Рассом, ёзувчи ёки олим сифатидаги ишингиз меҳнатингиз самарасидан фойдалана олиши керак	1.Ҳар бир инсон жамиятнинг маданий ҳаётида эркин иштирок этишга, санъатдан баҳраманд бўлишга, илмий тараққиётда иштирок этиш ва унинг самараларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга. 2.Ҳар бир шахс ўзи муаллифи бўлган илмий, адабий ёки санъат асарларининг маънавий ва моддий манфаатларини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга
28-модда Сизнинг ҳуқуқларингиз ҳурмат қилиниши учун уларни ҳимоя қиладиган «тартиб» бўлиши керак. Бу «тартиб» сиз яшаётган жойда ва бутун дунёда мавжуд бўлиши шарт	Ҳар бир инсон ушбу Декларацияда баён этилган ҳуқуқ ва эркинликлар тўлиқ амалга оширилиши мумкин бўлган ижтимоий ва халқаро тартиб бўлиши ҳуқуқига эгадир
29-модда Сизнинг шахсингизнинг тўлиқ ривожланиши мумкин бўлган жамият олдидаги мажбуриятларингиз бор. Қонун инсон ҳуқуқларини кафолатлаши керак. Ҳар бир инсон бошқаларни ва уни ҳурмат қилишини таъминлаши керак	1. Ҳар бир инсон жамият олдида бурчлидир, фақат шу ҳолатдагина унинг шахси эркин ва тўлиқ камол топиши мумкин. 2. Ҳар бир инсон ўз ҳуқуқи ва эркинликларидан фойдаланишда ўзгаларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини демократик жамиятда етарли даражада бўлишини ҳамда ҳурмат қилинишини таъминлаш, ахлоқ, жамоат тартиби, умум фаровонлигининг одилона талабларини қондириш мақсадидагина қонунда белгиланган чекланишларга риоя этиши керак. 3. Ушбу ҳуқуқ ва эркинликларни амалга ошириш Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг мақсад ва принципларига ҳеч зид бўлмаслиги керак
30-модда Дунёнинг барча бурчакларида, ҳеч бир жамият, ҳеч ким сиз ўқиган ҳуқуқларни бузадиган ҳаракатларга йўл қўймаслиги керак	Ушбу Декларациядаги ҳеч бир нарса бирор бир давлат, кишилар гуруҳи ёки алоҳида шахслар мазкур Декларацияда баён этилган ҳуқуқ ва эркинликларни йўқ, қилишга йўналтирилган фаолият билан шуғулланиши ёки ҳаракат қилиши мумкин деб талқин этилмаслиги керак

8 Инсон ҳуқуқлари: давлат мажбуриятлари ва менинг масъулиятим

8-синф

Кутилаётган натижалар. *Ўқувчилар:*

1. Инсон ҳуқуқларини санаб ўтишади ва уларни эҳтиёжлари билан боғлашади.
2. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси моддаларини таҳлил қилишади.
3. Инсон ҳуқуқлари қадриятларини тушунтиришади.
4. Ўз ҳуқуқлари ва бошқаларнинг ҳуқуқларга риоя қилиш учун жавобгарлигини аниқлашади.
5. Инсон ҳуқуқларига ҳурмат кўрсатиш.

Дарс тури: янги мавзуни ўзлаштириш.

Усули: кичик гуруҳларда ишлаш, муҳокама, ҳужжатлар билан ишлаш, тадқиқот (интервью).

Дарс жиҳозлари: тарқатма материаллар, флипчарт, маркер, скотч, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг соддалаштирилган варианти (дарс иловаларига қаранг).

Асосий тушунчалар: *инсон ҳуқуқлари, мажбурияти.*

Ўқитувчи учун тавсия:

- Тақдимотда ўқувчиларнинг бутун гуруҳи иштирок этади. Тақдимотни муҳокама қилаётганда қўшимча ёки тегишли саволларни беринг: “Нима учун? Розимисиз? Қўшимча қиласизми? Мисоллар келтиринг»;
- “Қирғиз Республикаси фуқаросининг инсон ҳуқуқлари ва мажбуриятлари” дарсининг 2-иловасидан фойдаланиш;
- тақдимот давомида муҳокамани ташкил қилиш: ўқувчиларни савол беришга ундаш; Ҳар бир гуруҳдан 2-3 та савол берилиши керак.

Дарс режаси

1. Ўқувчилар малакасини янгилаш.
2. Янги мавзуни ўрганиш. Ўқитувчи тақдимоти.
3. Билимларни мустаҳкамлаш.
4. Хулоса.
5. Мулоҳаза.

ДАРС ЖАРАЁНИ

Ўқувчилар малакасини янгилаш. Ақлий ҳужум ўтказинг:

- Инсон ҳуқуқлари нима?
- Қандай инсон ҳуқуқларини биласиз?
- “Шахс” тушунчасини билдирувчи бир сўзни айтинг.

Ўқитувчи тақдимоти

Материални мустаҳкамлаш

1-фаолият. Жуфтликда муҳокама қилиш

Ўқувчиларга саволларга жавоб берадиган учта сўзни ёзишни айтинг:

- «Инсон бўлиш нимани англатади»? (Масалан, эркин, тенг, фуқаро, ҳуқуқларга эга ва ҳоказо).
- Бу сўзлар инсон эҳтиёжларига қанчалик мос келади?
- “Инсон ҳуқуқлари” сўзлари сиз учун нимани англатади?

Ўқитувчи учун эслатма

Ёзилганларни муҳокама қилинг, 4-5 та ғояларни яратинг ва уларни савол белгиси билан доскага ёзинг, чунки кейинги машғулотда инсон ҳуқуқларини батафсилроқ аниқлаш бўйича топшириқ берилади.

2-фаолият. Ўқитувчи тақдимоти

1948 йилда ИҲУДнинг яратилиш сабабларини тушунтиринг ва бу инсон ҳуқуқлари, ҳаёти, эркинлиги ва қадр-қимматини ҳимоя қилишга қаратилган биринчи халқаро шартнома эканлигини таъкидланг (маълумот учун Иловага қаранг). Декларация ҳар бир инсон эга бўлиши керак бўлган барча ҳуқуқларни белгилайди.

1. Билимларни мустаҳкамлаш. Кичик гуруҳларда ишлаш. 5 – 7 кишидан иборат кичик гуруҳларни ташкил қилинг.

Гуруҳларга флипчартлар, маркерлар тарқатиб, топшириқлар беринг

3-фаолият. Гуруҳларда ишлаш

1-гуруҳ. Яшаш, эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқи

1-топшириқ. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 3-моддасини муҳокама қилинг.

«Ҳар бир инсон яшаш, эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга».

Саволларга жавоб беринг:

- Бу ҳуқуқлар сиз учун нимани англатади? Ўз сўзларингиз билан ифода этинг, флипчартга ёзинг ёки расмда ифодаланг.
- Ушбу ҳуқуқларга риоя қилиш учун ким жавобгар бўлиши керак?
- Агар ушбу модда тўғри ҳимояланмаса, бизга нима бўлади? Биз ўзимизни қандай ҳис қиламиз?

- Қирғизистонда бу ҳуқуқлар қандай ҳимояланган?
- Ўзимизнинг ва бошқаларнинг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун қандай масъулият бор?

2-топшириқ. Сизнинг ҳуқуқингиз қандай амалга оширилганлиги ёки бузилганлиги ҳақида кичик саҳна кўриниши ёки пантомима орқали кўрсатинг.

Хулоса қилинг ва тақдимот тайёрланг.

Ўқитувчи учун эслатма. Гуруҳ натижаларини муҳокама қилинг ва энг муҳимларини аниқлаш учун ўқувчилар билан бирга ишланг. *Гуруҳнинг намунавий хулосалари:*

- Ҳар бир инсон яшаш ҳуқуқига эга. Қирғизистонда ўлим жазоси қўлланилмайди;
- Қирғизистонда яшаш ва эркинлик ҳуқуқи Қирғиз Республикаси Конституцияси билан ҳимояланган;
- ҳар бир инсон ўзгалар зулмидан холи бўлиши, ўз нафси ва эътиқодига кўра яшаши керак.

2-гуруҳ. Қуллик ва ундан озод бўлиш ҳуқуқи

1-топшириқ. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 4-моддасини муҳокама қилинг.

“Ҳеч ким қулликда ёки асирликда ушланмаслиги керак; қулдорлик ва қул савдоси барча кўринишларида тақиқланган”.

Саволларга жавоб беринг:

1) Бу ҳуқуқлар сиз учун нимани англатади? Ўз сўзларингиз билан ифодаланг ва флипчартга ёзинг ёки расмларда ифода этинг.

2) Ушбу ҳуқуқларга риоя қилиш учун ким жавобгар бўлиши керак?

3) Қуллик муаммоси бугунги кунда долзарбми?

Одам савдоси боғлиқ глобал муаммоларни айтинг.

4) Замонавий дунёда мажбурий меҳнат борми? Мисоллар келтиринг.

5) Қирғизистонда бу ҳуқуқлар қандай ҳимояланган?

6) Агар ушбу модда тўғри ҳимояланмаса, биз билан нима бўлади?

Биз ўзимизни қандай ҳис қиламиз?

2-топшириқ. Ушбу ҳуқуқдан қандай фойдаланилганлиги ёки бузилганлиги ҳақида кичик саҳна кўриниши ёки пантомимани кўрсатинг.

Хулоса қилинг ва тақдимот тайёрланг.

Ўқитувчи учун эслатма

Синф аъзолари билан ақлий ҳужум ўтказинг:

- Ўзимизнинг ва бошқаларнинг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун қандай масъулият бор?

- Бошқа одамларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун нима қилиш мумкин?

Гуруҳ натижаларини муҳокама қилинг ва ўқувчилар билан рўйхат тузинг.

Гуруҳнинг намунавий хулосалари:

- эркинлик ҳуқуқи шахс томонидан туғилгандан бошлаб пайдо бўлади;
- мени қул қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Мен ҳеч кимни ўзимга қул қилишга ҳаққим йўқ;
- мажбурий меҳнатнинг барча шакллари, шу жумладан қарзлар учун ҳам қуллик деб таснифланади;
- мамлакатимизда қулликдан ва мажбурий меҳнатдан озод бўлиш ҳуқуқи Қирғиз Конституцияси ҳамда қонун билан ҳимояланган.

3-гуруҳ. Қийноқ ва қадр-қимматни камситувчи муомаладан озод бўлиш ҳуқуқи

1-топшириқ. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 5-моддасини муҳокама қилинг:

“Ҳеч ким қийноққа солинмаслиги, шафқатсиз, ғайриинсоний, қадр-қимматни камситувчи муносабат ёки жазога дучор бўлмаслиги керак”.

Саволларга жавоб беринг (ёзма ҳамда чизмаларда):

- Бу ҳуқуқлар сиз учун нимани англатади?
- Ушбу ҳуқуқларга риоя қилиш учун ким жавобгар бўлиши керак?
- Агар ушбу модда тўғри ҳимояланмаса, одамларга нима бўлади?
- Қирғизистондада тўғри ҳимояланмаса, одамларга нима бўлад ва бошқаларнинг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун қандай масъулият бор?

Тақдимот тайёрланг.

2-топшириқ. Ушбу ҳуқуқ қандай фойдаланилганлиги ёки бузилганлиги ҳақида кичик аҳна кўриниши ёки пантомимани кўрсатинг.

Мавзу бўйича хулосалар чиқаринг.

Ўқитувчига эслатма

Гуруҳ натижаларини муҳокама қилинг ва ўқувчилар билан рўйхат тузинг.

Гуруҳнинг намунавий хулосалари:

- Ҳеч ким мени хафа қилишга, қийноққа солишга ёки қўрқитишга ҳаққи йўқ;
- ҳеч мени хафа қилишга, қийноққа солишга ёки қўрқитишга ҳаққи йўқ;ият бор?деб таснифла
- мамлакатимизда инсон қадр-қимматини камситувчи қийноқлар ва шафқатсиз муомалалардан озод бўлиш ҳуқуқи Қирғиз Республикаси Конституцияси ва қонун билан ҳимояланган.

4-гуруҳ. Инсон ҳуқуқларига нисбатан ҳурмат

1-топшириқ. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 29-моддаси матнини муҳокама қилинг.

«1. Ҳар бир инсоннинг жамият олдидаги мажбуриятлари бор, бунда шахс фақат эркин ва ҳар томонлама ривожланиши мумкин.

2. Ҳар бир шахс ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқаларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг муносиб эътироф этилиши ва ҳурмат қилинишини таъминлаш ҳамда демократик жамиятдаги умумий фаровонлик ахлоқ-одоб, жамоат тартибининг адолатли талабларини қондириш учун… чекловларга дучор бўлиши керак.

3. Ушбу ҳуқуқ ва эркинликларни амалга ошириш ҳеч қандай ҳолатда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг мақсад ва тамойилларига зид бўлмаслиги керак".

Саволларга жавоб беринг:

- Нима учун бошқа одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини тан олиш ва ҳурмат қилиш муҳим?
- Жамиятдаги, турли элатлардаги одоб-ахлоқ, анъана талаблари инсонга ҳурмат ҳақида нима дейди?

2-топшириқ. Бизнинг жамиятимиздаги урф-одатларда бошқа одамларга ҳурмат кўрсатувчи кичик саҳна кўриниши ёки пантомима кўрсатинг.

Ўқитувчи учун эслатма

Гуруҳ натижаларини муҳокама қилинг ва ўқувчилар билан рўйхат тузинг.

Гуруҳнинг намунавий хулосалари:

- Ҳар бир инсон унга нисбатан ҳурматда бўлиш ҳуқуқига эга;
- ҳар ким бошқа одамларнинг ҳуқуқларини тан олиши керак;
- Давлат қонунлари ҳурматсизлик ва ҳақоратдан ҳимояланишни кафолатлаши керак.

Хулосалар

Гуруҳлар томонидан тузилган хулосаларни муҳокама қилинг, ва дарс мавзуси бўйича умумий хулосалар рўйхатини тузинг.

Ўқувчилар ушбу рўйхатга қўшимча қилишлари учун саволлар беринг:

- Рўйхатга яна нималарни қўшиш керак деб ўйлайсиз?
- Инсон ҳуқуқларини қўллаб-қувватлаш учун ҳар биримиз нима қила оламиз?
- Ҳаммамиз ўзимизнинг ва бошқа одамларнинг ҳуқуқлари учун қандай масъулиятга эгамиз?

Ўқувчилар ўз хулосаларини дафтарларига ёзиб қўйишини тавсия қилинг.

Мулоҳаза

- Бугун инсон ҳуқуқлари ҳақида нимани билиб олдингиз?
- Бошқа одамларнинг ҳуқуқларига бўлган муносабатингиз қандай ўзгарди?
- Инсон ҳуқуқлари маданияти сиз учун нимани англатади?

А. Р. Алишева

9 Мен ва менинг шахсиятим

9-синф

Кутилаётган натижалар: *Ўқувчилар:*

1. Ўз шахсининг хилма-хиллиги ҳақида гапиришади.
2. Ўзлигини тан олишади (қандай бўлса шундайлигича), ўз-ўзини таҳлил қилишади.
3. Шахсиятини ривожлантириш фойдасига масъулиятли танлов қилишади.
4. Ўз шахсиятини шакллантириш учун ўз масъулиятини баҳолашади.
5. Ўз-ўзини ривожлантириш учун мақсадлар қўйиш қобилиятини намойиш этишади.
6. Бошқа одамларни фарқлари билан қабул қилишни; фарқларни ҳурмат қилишни ўрганишади.
7. Жамият қадрияти сифатида хилма-хилликка муносабатни кўрсатадиган хатти-ҳаракатларни амалга оширади.

Дарс тури: янги материални ўрганиш.

Дарснинг усуллари: ақлий ҳужум, индивидуал иш, жуфтлик ва кичик гуруҳларда, муҳокама/мунозара.

Жиҳозлар: расмлар, қоғоз варақлари/дафтар, флипчартлар, маркерлар, тарқатма материаллар

Дарс режаси

1. Ўқувчилар малакасини янгилаш.

2. Янги билимларни ўзлаштириш. Ўқитувчи тақдимоти. Ўзингизни қандай таништириш керак?

3. Билимларни мустаҳкамлаш:

4. Хулоса.

Ўқитувчи учун тавсия:

- “шахсият” мавзусини ўрганиш ўқувчиларнинг шахсий, ижтимоий, ахлоқий ва интеллектуал ривожланиши учун муҳим аҳамиятга эга. Ушбу мавзу ўз-ўзини таҳлил қилиш, фаол тинглаш ва ўзаро ўрганиш кўникмаларини ривожлантиради, маданиятлараро бағрикенгликни оширади;

- ўқувчиларга коллаж ёки “Мен юлдузман” видеосини тайёрлаш учун эртароқ топшириқ беринг.
- Мавзуни ўрганиш учун 2 соат вақт тавсия этилади, агар бунинг иложи бўлмаса, “Мен юлдузман” диаграммасини яратиш учун одиндан топшириқ беринг. Бундан ташқари, синфдан ташқари машғулотларда шахсият масалаларини муҳокама қилишни давом эттириш тавсия этилади;
- “Мен ва менинг шахсиятим” ва “Фуқаролик” мавзуларини ўзлаштириш “Қирғиз жарани ўзига хослиги” мавзусини тушунишга ёрдам беради;
- тақдимот давомида муҳокамани ташкил этинг: ўқувчиларни саволлар беришга ундаш; Ҳар бир гуруҳдан 2 – 3 та савол берилиши керак.

ДАРС ЖАРАЁНИ

Ўқувчилар малакасини янгилаш. Ақлий ҳужум:

- Биринчи марта учрашганда одам ҳақида нимани билиш керак?
- Танишаётганда қандайётганда учрашганда ода кимман деган савол ҳақида ҳеч ўйлаб кўрганмисиз? Ўзингизни бошқа одамларга қандай таништирасиз?

Дарс мавзуси ва мақсадларини ўқувчилар билан муҳокама қилинг.

Янги билимларни ўзлаштириш. Ақлий ҳужум ўтказинг:

- Биринчи марта учрашганингизда одам ҳақида нимани билишни хоҳлайсиз?

Ўқувчиларнинг таҳминий жавоблари: исми, фуқаролиги (қайси давлатдан), миллати, қайси ҳудудданлиги, у шуғулланаётган спорт тури ва ҳ.к.

- Ўқувчилар билан қисқача “Мен кимман” ассоциациясини ўтказинг.
- Ўқитувчи тақдимоти (Иловага қаранг).

Материални мустаҳкамлаш

1-фаолият. Алоҳида ишлаш: Мен кимман? Қанча шахсиятим бор?

1-топшириқ. «Мен юлдузман» графикаси ёрдамида ўз шахсингизни тасвирланг.

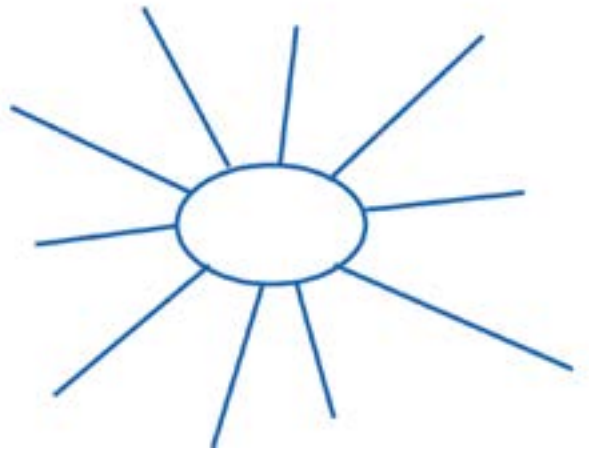
- Юлдузингизнинг нурларида шахсиятингизнинг турли томонларини ёзинг.
- Ўзлигингизнинг 8 – 10 та энг муҳим жиҳатини танлаган маъқул. Масалан: жинси, ёши, миллати, оилавий аҳволи (оилада кимсиз: ўғил/қиз, опа/ака), спорт тури, мактабдаги севимли машғулоти, севимли/ёқтирмаган машғулотлар, севимли қўшиқ/мусиқа ва ҳоказо.

Ўқитувчи учун тавсия:

- Ўқувчиларга тушунишлари осон бўлиши учун “Мен юлдузман” идентификатор жадвалини яратишдан олдин уларга тўлдирилганини кўрсатинг (1-иловага қаранг).

- Ўқувчиларга олдиндан вазифани беришингиз мумкин: кластер тузиш ёки “Мен юлдузман” видео лавҳасини тайёрлашни.

Расм «Мен— юлдузман»

ЎХШАШЛАРИ ВА ФАРҚЛАРИ

2-фаолият. Кичик гуруҳларда ишлаш

5 – 6 кишидан иборат кичик гуруҳларни тузинг. Гуруҳларга флипчарт ва маркерлар беринг.

Ўқитувчи учун тавсия

- Кичик гуруҳларда “Мен юлдузман” кластерларидаги ўхшашлик ва фарқларни топиб, ни муҳокама ўтказинг;
- Ўқувчиларни огоҳлантириб қўйинг, агар кимдир ўз шахсиятини кўрсатишни истамаса, у баъзи жиҳатлар ёки фарқларни айтиши мумкин.

Гуруҳ учун топшириқлар:

1) Гуруҳингизда “Мен юлдузман” кластерингизнинг томонларини солиштиринг, ўхшаш ва фарқли томонларини тушунтиринг.

2) Ўзига хосликларнинг қайси жиҳатлари кўпроқ – ўхшаш ёки фарқли? Бу сиз кутган жавобни бердими?

3) Гуруҳингиз билан “Биз юлдузмиз” коллажини тузинг.

4) Тақдимот тайёрланг ва синфга тақдим этинг.

Ўқитувчи учун эслатма

Қуйидаги саволлар бўйича синфда муҳокама ўтказинг:

- Фарқлар ҳақида қандай фикрдасиз?
- Бизнинг фарқларимиз кимдир сиздан яхшироқ ёки ёмонроқ эканлигини англатадими?

- Бизнинг фарқларимиз сизнинг этник гуруҳингиз бошқалардан яхшироқ ёки ёмонроқ эканлигини англатадими?
- Ота-онангиз, опа-сингилларингиз, ака- укаларингиздан нимангиз билан фарқланасиз?
- Фарқлар нима дегани? Ўз фирқларингизни ибораларингизни тавсия этинг.

Ўқувчиларингиз билан фарқлар бизни бошқалардан фарқ қилишини ва бу ҳар бир инсоннинг ўзига хос хусусияти эканлиги тўғрисида хулоса келинг.

3-фаолият. Мунозара натижалари

Хулоса чиқариш учун ўқувчиларга саволлар беринг:

- Муҳокамамиз натижасини қандай ёзишимиз мумкин?
- Фарқлар нимани англатади?
- Фарқлар - шунчаки инсон ёки ижтимоий жамиятнинг индивидуаллигини яратувчи сифатлардир.
- Фарқлар кимдир бошқалардан яхшироқ ёки ёмонроқ эканлигини англатмайди.
- Фарқлар бизнинг шахсий ўзига хослигимиз ёки этник, тил, маданий ва диний гуруҳимизни таъкидлайдиган фазилатлардир.

ИДЕНТИФИКАЦИЯНИНГ БАРҚАРОРЛИГИ ВА ЎЗГАРУВЧАНЛИГИ

4-фаолият. Ақлий ҳужум ўтказинг:

- *Ўзига хосликнинг қайси жиҳатлари ҳаёт давомида доимий бўлиб, қайсилари ўзгаради?*

Жавоблар: жинси, миллати. Қуйидагилар ўзгариши мумкин: ёши, ташқи кўриниши, касби, оилавий аҳволи, фуқаролиги, дини, маданияти.

- Охирги 2 йил ичида қандай янги идентификацияга эга бўлдингиз?
- Келажакда сизнинг шахсингиз қандай ўзгариши мумкин?
- Сиз мулоқот қиладиган гуруҳлар сизнинг шахсингизга қандай таъсир қилади?
- Агар уларнинг салбий таъсирини аниқласангиз нима қиласиз?

Ўқитувчи учун эслатмалар:

- Ҳар бир инсон ижтимоий гуруҳларга тегишли - этник, диний, спорт ва бошқалар. Мулоқот жараёнида атрофдаги одамлар бир-бирига таъсир қилади, шахсият ўзгаради. Таъсир фойдали бўлиши мумкин ва шахсият бойитилади. Салбий таъсир шахсга зарар етказиши мумкин;
- ўқувчиларни ўз шахси ҳақида фикр юритишга йўналтириш (вақти-вақти билан, масалан, чоракда бир марта, шахсият билан боғлиқ масалаларни муҳокама қилиш). Бу ўқувчиларда ўз-ўзини ҳурмат қилиш ва ўз шахсини ривожлантириш жараёнида масъулиятни оширишга ёрдам беради.

Дарс мавзуси бўйича хулосалар

Муҳокамамиз натижасини нимани ёзишимиз мумкин?

Ўқувчиларга мустақил хулоса чиқаришлари учун саволлар беринг.

Хулосаларнинг таҳминий рўйхати:

1. Ҳарйхати:ри учун саволлар беринг. Хулосаларнинг.
2. Идентификация барқарор бўлиши мумкин, лекин уларнинг аксарияти ўзгарувчан ва ҳаёт давомида ўзгаради.
3. Ўзлигимизнинг кўплиги жамиятнинг хилма-хиллигида намоён бўлади.
4. Орамизда кўп фарқлар ва ўхшашликлар бор.
5. Бизнинг орамиздаги фарқлар ҳар биримизнинг индивидуаллигимизни таъкидлайди. Биз қизиқишлар, севимли машғулотлар, истеъдодлар, ғоялар ва бошқаларда фарқ қиламиз ва бу ерда шахснинг индивидуаллиги ўзини намоён қилади.

Мулоҳаза

- Ўхшашлик ва фарқлар сизни нимаси билан ҳайратда қолдирди?
- Фарқлар ва хилма-хилликка нисбатан муносабатингиз қандай ўзгарди?
- Синфдошларингизга синфда ўзингизни қандай ҳис қилганингиз ҳақида рақамли хабар ёки илтифот юборинг.

Уйга вазифа

1. Шахсий ўзлигингиз тўғрисида иншо ёзинг - «Ҳаммаси мен ҳақимда».

Иншо учун саволлар намунаси:

- Ўзига хослигингиз нимада?
- Сизнинг кучли томонларингиз нимада?
- Сизнинг заиф томонларингиз нимада? Заиф томонларингизни кучли қилиш учун қандай йўл тутяпсиз?
- Шахсиятингизни шакллантиришда сизнинг масъулиятингиз қандай?

ЎЗИГА ХОСЛИК

Ўзига хослик атамаси (лотинча idem – худди шу) ўзликни, бир хиллик, тасодиф деган маънони англатади.

Ўзига хослик – бу шахснинг маълум бир ижтимоий гуруҳга мансублигини англаши.

Ўзига хосликнинг турлари:

1. Индивидуал
2. Ижтимоий
3. Фуқаролик

Индивидуал ўзига хослик шахснинг ўзига хослигини таъкидлайдиган хусусиятларни ўз ичига олади: қизиқишлар, севимли машғулотлар, истеъдодлар, одамлар билан муносабатлар, табиат, мусиқа, спорт ва бошқалар.

Ижтимоий ўзига хослик – бу турли хил ижтимоий гуруҳларга мансуб одамларнинг ўзлигига ва шахсиятига таъсир қилиш натижасидир.

Ижтимоий ўзига хосликнинг ҳар хил турлари мавжуд:

- этник (қирғиз, ўзбек, рус, татар ва бошқалар);
- минтақавий (сибирликлар, шимолликлар, тоғликлар, бишкекликлар, боткенликлар ва бошқалар);
- профессионал (шифокор, ўқитувчи, учувчи ва бошқалар);
- сиёсий (демократ, коммунистик ва бошқалар);
- диний (мусулмон, насроний, буддист ва бошқалар);
- спортга алоқадорлик;
- бошқалар.

Ижтимоий ўзига хосликлар ўзгарувчандир

Ўзига хосликнинг баъзи жиҳатлари ўзгармайди, бошқалари эса ўзгаради. Турли хил ижтимоий гуруҳлардаги мулоқот ва ўзаро таъсир жараёнида ҳар бир шахс ўзини шакллантиради, ўз шахсиятини ўзгартиради ва тўлдиради. Ана шу ижтимоий ўзига хосликлар ўзгарувчан, масалан, инсон янги касбни эгаллаш орқали ўзининг касбий ўзига хослигини, шунингдек, диний, фуқаролик ўзига хослигини ва бошқаларни ўзгартириши мумкин.

Этник ўзига хослик – бу маълум бир этник жамоага мансублигини англаш.

Фуқаролик ўзига хослиги – бу муайян давлат фуқаролари жамоасига мансублик ҳисси.

А. Р. Алишева

Фуқаролик ва фуқаропарварлик

9 синф

Кутилаётган натижалар: *Ўқувчилар*

1. Қирғиз Республикаси фуқаросининг ҳуқуқ ва бурчларини ҳамда давлат мажбуриятларини англаш.
2. Фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларининг аҳамиятини тушуниш.
3. Ўзининг фуқаролик масъулияти ва ҳаётий йўналишини баҳолаш.
4. Жамоатчилик орасида фаол иштирок этиш, ўзига ва атроф-муҳитга масъулиятли муносабатда бўлиш.

Дарс тури: янги мавзуни ўзлаштириш.

Усуллар: кичик гуруҳларда ишлаш, мунозара, ҳужжатлар устида ишлаш, тадқиқот олиб бориш (интервью).

Дарс жиҳозлари: тарқатма материаллар, флипчарт, маркер, скочт ва Қирғиз Республикаси Конституциясидан иқтибослар (дарснинг иловаларига қаранг).

Асосий тушунчалар: фуқаролик, фуқаро, ҳуқуқлар, бурч ва масъулият.

Ўқитувчига тавсия: тақдимотда ўқувчиларнинг барча гуруҳи иштирок этади.

Тақдимотни муҳокама қилаётганда қўшимча ёки «нега? Сиз розимисиз? Сиз уни тўлдира оласизми?» каби тегишли саволларни беринг ва мисоллар келтиринг.

Дарс режаси

1. Ўқувчилар тажрибасини актуаллаштириш.
2. Янги мавзуни ўрганиш. Ўқитувчининг тақдимоти:
3. Билимларни мустаҳкамлаш
4. Ҳулосалар.
5. Мулоҳаза.

ДАРС ЖАРАЁНИ

Ўқувчилар тажрибасини актуаллаштириш. Ақлни чархлаш:

- Қайси ҳужжат сизнинг шахсингизни тасдиқлайди? (Жавоблар: туғилганлик тўғрисидаги гувоҳнома, баъзи ўқувчилар паспортга эга бўлиши мумкин).
- Паспортга эга бўлиш нимани англатади? (жавоблар: шахснинг давлатга бўлган мансублиги, давлат билан алоқаси, паспорт берган мамлакат фуқаролиги).
- Сизнингча, бугун қайси мавзуни ўрганамиз?

Янги мавзуни ўрганиш: ўқитувчининг тақдимоти

- Фуқаролик, фуқаропарварлик.
- Глобал инсонпарварлик.
- Кўнгиллилар.

Материални мустаҳкамлаш. 5 – 6 ўқувчидан иборат кичик гуруҳлар ташкил қилинади. Гуруҳларга иловада кўрсатилган тегишли материаллар, флипчартлар ва фломастерлар тарқатинг ва вазифа юкланг.

1-фаолият. Кичик гуруҳларда ишлаш

1-гуруҳ. Фуқаролик нима?

1-топшириқ. «Қирғиз Республикаси фуқаролиги» таърифини муҳокама қилинг:

Қирғиз Республикаси фуқаролиги – бу шахснинг давлат билан ўзаро ҳуқуқ ва

мажбуриятлари йиғиндисида ифодаланган барқарор ҳуқуқий муносабатидир.

Фуқароликни тасдиқловчи ҳужжат паспорт ҳисобланади.

Фуқаролик муайян ҳуқуқ ва ҳимоя беради, шунингдек масъулиятларини юклайди.

2-топшириқ. Қирғиз Республикаси Конституциясининг 51-моддаси ва инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясининг 15-моддасини ўқинг (1-илова). Фуқаро ва давлатнинг фуқаролик борасидаги ўзаро ҳуқуқлари ва мажбуриятлари рўйхатини тузинг.

3-топшириқ. Венн диаграммасини тайёрланг: «Фуқаролик» – Қирғиз Республикаси Конституцияси – Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси.

- Гуруҳ мавзуси бўйича хулосалар чиқаринг.
- Тақдимот тайёрланг. Тақдимотни гуруҳ аъзолари ўртасида тақсимланг.

Ўқитувчи учун эслатмалар

Гуруҳ тақдимоти давомида қуйидаги масалаларни муҳокама қилинг:

- Фуқаролик нима?
- Фуқаролик қандай олинади?
- Қирғиз Республикаси Конституциясининг 51-моддаси ва инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясининг 15-моддаси ўртасида қандай ўхшашликлар мавжуд?

Гуруҳ хулосаларини синф ўқувчилари билан муҳокама қилинг:

- Сиз нимани қўшимча қилмоқчисиз?
- Шахсиятингиз ва демократик фуқаропарварлигингиз жиҳатларини шакллантириш учун шахсий масъулиятингиз қандай?

2-Гуруҳ. Фуқаропарварлик нима?

1-топшириқ. Таърифларни ўқинг ва муҳокама қилинг:

- *Фуқаропарварлик* - бу эркинлик, мустақиллик ва масъулиятга асосланган шахсият сифати. Булар демократик қарашлар, эътиқодлар ва жамият қадриятларига муносабатдир.
- Фуқаропарварлик ижтимоий бирдамлик ва жамият ҳаётида фаол иштирок чоғида акс этадиган масъулиятли хатти-ҳаракатлар шаклида намоён бўлади.

Саволларга жавоб беринг:

- Мактаб фуқаропарварлиги нима?
- Қандай фуқаропарварлик якка ёки қўшма ҳаракатлар орқали ўзини намоён қилади? Мактабдаги фаолиятингизга мисоллар келтиринг.
- Фуқароларнинг мақоми фуқароларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини назарда тутади, аммо бу билан чекланиб қолмайди. Демократик фуқаропарварликка қандай шахсий хусусиятлар хосдир?

2-топшириқ. Аниқлик киритинг: «Мактаб фуқаропарварлиги – бу …».

- Гуруҳингиз мавзуси ҳақида хулоса қилинг.
- Тақдимот тайёрланг ва уни гуруҳ аъзолари ўртасида тақсимланг.

Ўқитувчи учун эслатмалар

Синфда тақдимотларни муҳокама қилинг:

1. «Фуқаропарварлик» сўзини муҳокама қилинг.
   - Фуқаропарварлик намоён бўлишининг асосий сифатлари қандай?
   - Юксак фуқаропарварлик нима? Қандай ҳатти-ҳаракатларни юксак фуқароликнинг намоён бўлиши деб аташ мумкин?
2. Гуруҳ таклиф қилган «Мактаб фуқаропарварлиги – бу …» сўз бирикмасини муҳокама қилинг.
3. Гуруҳ хулосаларини муҳокама қилинг:
   - Сиз нимани қўшимча қилмоқчисиз?
   - Шахсиятингиз ва демократик фуқаропарварлигингиз жиҳатларини шакллантириш учун шахсий масъулиятингиз қандай?

3-Гуруҳ. Глобал Фуқаропарварлик

1-топшириқ. Матнни ўқинг:

Фуқаропарварлик – бу шахснинг сифати: ўз ҳаракатларига масъулиятли муносабат; бошқа одамлар билан муносабатлар; фуқаролик нуқтаи назари.

Фуқаропарварлик – инсон нафақат ўз манфаатларини, балки жамият ва ўз мамлакати манфаатларини кўзлаб ҳаракат қилади. Бу юксак фуқароликнинг намоёнидир.

Глобал фуқаропарварлик – бу нафақат сизнинг ватанингиздаги, балки дунёнинг исталган мамлакатидаги муаммоларни ҳал этиш йўлидаги муносабат. Глобал фуқаро инсоният манфаатлари йўлидаги муаммоларни ҳал қилиш ва бутун ер юзидаги атроф-муҳитни муҳофаза қилиш учун ҳаракат қилади.

Турли глобал ташкилотлар бор. Масалан, «Гринпис» халқаро жамоатчилик экологик ташкилоти дунёнинг 40 дан ортиқ мамлакатларида мавжуд. Унинг мақсади глобал экологик муаммоларни ҳал қилишга эришишдир. Қуйидагилар устида «Гринпис» кураш олиб бормоқда:

- ўрмонларни йўқ қилишга, ваҳшийларча балиқ ва кит овлашга қарши.
- ядро қуролларини қисқартириш ва ядровий синовларини тақиқлаш, хавфли ядро энергиясини ривожлантириш дастурларини қисқартириш борасида

Саволларга жавоб беринг:

- Нима учун глобал муаммоларни ҳал қилиш муҳим? Мамлакатимизнинг глобал муаммолар билан қандай алоқаси бор?
- Глобал фуқаропарварликка ҳос киши қандай ҳаракат қилади? Глобал муаммоларни ҳал қилиш учун нима қилишни хоҳлайсиз?

- Фуқаропарварлик ва глобал фуқаропарварлик ўртасидаги нима фарқ бор?

2-топшириқ. Гуруҳ мавзуси бўйича хулосалар чиқаринг.

Тақдимот тайёрланг. Гуруҳ сардорларнинг вазифаларини аъзолари ўртасида тақсимланг.

Ўқитувчи учун эслатмалар

Гуруҳнинг тақдимотини синфда муҳокама қилинг:

- Қандай муаммолар глобал бўлиши мумкин?
- Нега, дунёдаги фаоллар инсониятнинг глобал муаммоларини ҳал қилишга интилишади? Нима учун бу муҳим?

Гуруҳ хулосаларини муҳокама қилинг:

- Сиз нимани қўшимча қилмоқчисиз?
- Шахсиятингиз ва демократик фуқаропарварлигингиз жиҳатларини шакллантириш учун шахсий масъулиятингиз қандай?

4-Гуруҳ. Ҳаракатда бўл! Кўнгиллилар муаммоларни ҳал қилишади

1-топшириқ. Кўнгиллилар - улар кимлар?

Нима учун кўнгиллиларнинг иши муҳим? Кўнгиллилар мамлакатимиздаги муаммоларни қандай ҳал қилишади? Маълумотни ўқинг ва қуйидаги масалаларни муҳокама қилинг:

Умум республика шанбалиги[12]:

Бишкекдаги умум республика шанбалигида 34 мингдан ортиқ киши иштирок этди. Шаҳар кўчалари ва боғларидан 290 тонна ахлат олиб ташланди!

Тозалаш ишларида барча туманлар аҳолиси, шаҳар мэрияси ходимлари, университет талабалари, шунингдек, ташкилот, корхона ва тадбиркорлик субъектлари ходимлари фаол иштирок этдилар.

Тозалаш ишларида барча туманлар аҳолиси, шаҳар мэрияси ходимлари, университет талабалари, шунингдек, ташкилот, корхона ва тадбиркорлик субъектлари ходимлари фаол иштирок этдилар.

- Ушбу шанбаликда фуқароларнинг бирдамлигини нима намоён этади? Ҳамжиҳатлик ижтимоий муаммоларни ҳал қилишда қандай ёрдам беради?

2-топшириқ. Лойиҳа ташаббуси. Шаҳрингиз ёки маҳаллий жамоангиздаги муаммоли вазиятни муҳокама қилинг. Муаммолар рўйхатини тузинг (рўйхат атроф-муҳитнинг ифлосланиши, ногиронларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш ва ҳоказоларни ўз ичига олиши мумкин.)

[12] https://24.kg/obschestvo/267789_obscherespublikanskiy_subbotnik_pochti_300_tonn_musora_vyivezli_sulits_bishkeka/

Битта муаммони танланг ва уни ҳал қилиш учун ҳаракатлар режасини тузинг.

- Қандай ҳаракатлар қилиш керак?
- Ташаббусингизни амалга оширишда ҳамжиҳатликлик ва бирдамлик сизга қандай ёрдам беради?
- Хулоса чиқаринг.
- Тақдимот тайёрланг. Гуруҳ сардорларнинг вазифаларини аъзолари ўртасида тақсимланг.

Ўқитувчи учун эслатмалар

Гуруҳнинг тақдимотини синфда муҳокама қилинг:

- Кўнгиллилар кимлар?
- Қандай муаммолар бор ва уларни қандай ҳал қилишади? Нима учун уларнинг иши муҳим?

Гуруҳ режаси лойиҳасини муҳокама қилинг:

- Синф ушбу лойиҳада қандай иштирок этиши мумкин?
- Яна кимни жалб қилиш мумкин?

Гуруҳ хулосаларини муҳокама қилинг:

- Сиз нимани қўшимча қилмоқчисиз?
- Шахсиятингиз ва демократик фуқаролигингиз жиҳатларини шакллантириш учун шахсий масъулиятингиз қандай?

2-фаолият. Жуфт бўлиб ишлаш

Топшириқ. Венн диаграммасини тузинг: Фуқаропарварлик – глобал фуқаропарварлик.

Дарс мавзуси бўйича хулосалар

Гуруҳлар томонидан ишланган хулосаларнинг умумий рўйхатини тузинг.

Улардан энг муҳимини муҳокама қилинг ва танлаб олинг:

- Ҳеч бир фуқаро ўз фуқаролигидан маҳрум этилиши мумкин эмас. Қирғиз Республикаси фуқароси бўлган шахслар фуқароликка мансуб деб тан олинади.
- Фуқаропарварлик – бу фуқароларнинг ўзига, хатти-ҳаракатига, жамият ва мамлакатга нисбатан масъулиятли муносабатидир.
- Глобал фуқаропарварлик – бу инсоннинг ер юзидаги жамият, табиат ва экологияга масъулиятли муносабатидир.

Талабаларни синф шиорини ўйлаб топишини таклиф қилинг. Шиорга мисоллар:

- «Катта фикрлашни – кичикдан бошланг!»
- «Бутун дунё учун – Глобал ҳаракат қилинг!»

Мулоҳаза

Синфда қуйидаги ифодани муҳокама қилинг:

“Ўзингиз турган жойда бор нарсангиз билан қўлингиздан келганини қилинг» (донишманд халқ).

- Бу сўз фаол фуқаропарварлик билан қандай боғлиқ?
- Бу сўз глобал фуқаропарварликда нимани англатади?
- Қирғизистон алта диарварликда нимани англатади? Кандай фуқаролик фазилатларини муҳим деб ҳисоблайсиз?

Уй вазифаси

«Мен кўнгиллиман». Мавзусида иншо ёзинг.

Иншо учун саволлар:

1) Кўнгиллилар ва юксак фуқаропарварлик.

2) Нима учун кўнгиллилик муҳим? Кўнгиллилар томонидан муаммоларни ҳал қилинишга мисоллар келтиринг.

3) Келажакдаги кўнгилли сифатида қандай тажрибага эга бўламан?

ЎҚИТУВЧИ УЧУН МАЪЛУМОТ

1-илова.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОНСТИТУЦИЯСЫ

(Үзүндү)

V ГЛАВА. ЖАРАНДЫК. ЖАРАНДЫН УКУКТАРЫ ЖАНА МИЛДЕТТЕРИ

51-берене

1. Кыргыз Республикасынын жарандыгы – адам менен мамлекеттин өз ара укуктарынын жана милдеттеринин жыйындысынан турган туруктуу укуктук байланышы.

2. Бир дагы жаран өз жарандыгынан ажыратылышы мүмкүн эмес. Кыргыз Республикасынын жараны болуп саналган адамдардын башка мамлекеттин жарандыгына таандыктыгы мыйзамдарга жана Кыргыз Республикасы катышуучусу болуп саналган эл аралык келишимдерге ылайык таанылат.

3. Өзүнүн Кыргызстан элине таандыктыгын далилдеген ар бир адам Кыргыз Республикасынын жарандыгын жөнөкөйлөтүлгөн тартипте алууга укуктуу.

Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары жашаган кыргыздар башка мамлекеттин жараны болгондугуна карабастан, Кыргыз Республикасынын жарандыгын жөнөкөйлөтүлгөн тартипте алууга укуктуу.

Кыргыз Республикасынын жарандыгын алуу тартиби жана шарты мыйзам менен аныкталат.

4. Кыргыз Республикасынын жаранынын паспорту мамлекеттин менчиги болуп саналат.

5. Кыргыз Республикасынын жараны республиканын чегинен сыртка чыгарып салынбайт же башка мамлекетке өткөрүп берилбейт.

6. Кыргыз Республикасы өз чегинен сырткары жүргөн жарандарын коргоого жана колдоого кепилдик берет.

7. Мурда Кыргыз Республикасынын жарандыгында турган чет өлкөлүк жарандар же жарандыгы жок адамдар жашап туруу мүмкүндүгүн жөнөкөйлөтүлгөн тартипте алууга укуктуу.

2-илова.

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ УМУМЖАҲОН ДЕКЛАРАЦИЯСИ 15-модда:

1. «Ҳар бир инсон фуқаролик ҳуқуқига эга.
2. Ҳеч ким ўзбошимчалик билан фуқароликдан ёки фуқаролигини ўзгартириш ҳуқуқидан маҳрум этилиши мумкин эмас.»

3-илова.

Фуқаролик нима?

«Қирғиз Республикасининг фуқаролиги – бу шахснинг давлат билан барқарор ҳуқуқий муносабати бўлиб, уларнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлари йиғиндисида ифодаланади»[13].

Яъни, фуқаролик – бу шахснинг маълум бир давлатга мансублиги ва фуқаронинг давлат олдидаги, давлатнинг эса фуқаролар олдидаги мажбуриятларига ўзаро риоя қилишдан иборат. Фуқаро қонунларга риоя қилиши ва фуқаролик бурчларини бажариши шарт, давлат эса ҳар бир фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлайди.

Бироқ, фуқаролик – нафақат фуқаронинг ҳуқуқий мақоми. Фуқаролик инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари, фуқаролик бурчлари ва фуқаролик жавобгарлигига асосланади.

Фуқаропарварлик нима?

Бирор киши бошқа одамлар билан муносабатларини ўрнатса ва нафақат ўз манфаатлари, балки жамият ёки атроф-муҳит манфаатлари учун ҳаракат қилса, у юксак фуқароликни намоён этади.

Ҳудудни, дарёларни, кўлларни тозалаш бўйича кўнгилли иш атроф – муҳитни сақлашга қаратилган фуқаропарварликнинг намоён бўлишига мисолдир.

Глобал фуқаропарварлик – бу глобал миқёсда фикрлайдиган шахслар ёки гуруҳларнинг муносабати ва ҳаракатларидир. Улар сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва экологик соҳалардаги қонунбузарликлар бўйича ҳаракат қилишади.

Глобал фуқаропарварликка содиқ одамлар инсоният ва сайёра манфаатлари, фаровонликни яхшилаш ва бутун ер юзида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш учун ижтимоий масъулиятни ўз зиммаларига олдилар.

[13] Қирғиз Республикаси Конституциясининг 51- моддаси

11 Фуқаролик ўзига хослик: Қирғиз жарани

9 синф

Кутилаётган натижалар. *Ўқувчилар:*

1. Фуқаролик жамияти, фуқаролик масъулияти ва фуқаролик бурчини аниқлашади.
2. Фуқаролик маданияти белгиларини санаб ўтади.
3. Умумий фуқаролик ўзига хослигини шакллантириш йўлидаги тўсиқларни таҳлил қилишади.
4. Умумий фуқаролик ўзига хослигини шакллантиришда қирғизистон халқининг ижтимоий ҳамжиҳатлиги ва бирлигининг аҳамиятини баҳолаш.
5. Фарқлар ва хилма-хиллик қадриятларини ҳурмат қилишни ўрганишади
6. Бирдамлик ва ҳамдардлик кўрсатиш.
7. Ўзига, ўз муносабатларига, хулқ-атворига ва мактаб мажбуриятига масъулиятли муносабатда бўлишни ўрганишади.

Дарс тури: янги материални ўрганиш.

Дарснинг усули: Ақлий ҳужум, матн билан ишлаш, жуфтликда муҳокама қилиш, кичик гуруҳда ишлаш (ўқитувчининг хоҳишига кўра: кичик гуруҳларда мунтазам ишлаш ёки “Чат станцияси” усули).

“Чат – станцияси”– усули кичик гуруҳлардаги иш туридир. Бу усул гуруҳларга қисқа вақт ичида барча чатларни муҳокама қилиш имконини берувчи саволлар муҳокама учун берилганлиги билан фарқ қилади. Ўқувчилар учун вазифалар жалб қилувчи бўлиб, улар бутун дарс давомида столларда ўтиришдан кўра ҳаракатда бўлишади.

Жиҳозлар: расмлар, қоғоз варақлари\дафтар, тарқатма материаллар, флипчартлар, фломастерлар.

Дарс режаси

1. Ўқувчилар малакасини ошириш.
2. Янги материални ўрганиш.
3. Билимларни мустаҳкамлаш.
4. Хулоса.
5. Мулоҳаза.

ДАРС ЖАРАЁНИ

Ўқувчилар малакасини ошириш. Ақлий ҳужум:

- Сен кимсан? Қаердансан? деган саволга қандай жавоб берасиз?
- Биринчи навбатда ўзингизни ким деб ҳисоблайсиз?
- Давлатга тегишли бўлган шахсни айтинг.

Дарсда Қирғиз жаранининг умумий фуқаролик ўзига хослиги кўриб чиқилишини тушунтиринг.

Янги материални ўрганиш

- Қирғизатериални ўрганишзига хо?
- Фуқаролик маданияти.
- Халқларнинг бирлиги. Уйғунлик.

Ўқитувчи Қирғиз Республикасида 2021-2026 йилларга мўлжалланган Қирғизистон фуқаролик ўзига хослигини ривожлантириш концепцияси ҳақида маълумот беради. Тушунтиради: Қирғиз жарани нимани англатади? Фуқаролик маданияти нима? Халқнинг бирлиги, уйғунлиги, ҳамжиҳатлиги («Ўқитувчилар учун маълумот» иловасига қаранг).

Материални мустаҳкамлаш

1-фаолият. Синф ўқувчилари билан Қирғиз жарани таърифини муҳокама қилинг:

Қирғиз жарани – Қирғиз Республикасининг фуқароси бўлиб, у миллий, диний, ижтимоий ва минтақавий мансублигидан қатъи назар, Қирғиз Республикаси Конституциясига мувофиқ ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга.

- Қирғиз жарани формуласида қайси сўз калит сўз ҳисобланади?

Жавоб: Қирғиз жарани таърифидаги калит сўз - фуқаро.

- Қирғиз жаранининг тузилишидаги қайси сўзлар Қирғизистон халқининг камситмаслик ва бирлигини билдиради?

Жавоб: Қирғиз жаранига мансублик миллати, дини, ижтимоий ва минтақавий мансублигига боғлиқ эмас ва Қирғизистон фуқаролиги билан боғлиқ.

- Нима учун халқ бирлиги муҳим? Халқ бирлиги жамият ва давлат ривожига қандай таъсир қилади?

Уйғунлик маъноси ҳақида халқ мақолларидан айтинг.

2-фаолият. Гуруҳларда ишлаш

- Гуруҳларга “чат” топшириқларини бериш;
- ишга вақт ажратиш;
- ўқувчилар билан биргаликда гуруҳ аъзолари ўртасида масъулиятни тақсимланг.

Гуруҳ тақдимотини тақдим этинг.

1-чат. Фуқаролик маданияти

1-топшириқ. Қуйидаги рўйхатни иккита устунга ажратинг: фуқаролик бурчи ва масъулият. Танловингизни тушунтиринг.

1) Хулқ-атворингизни қонун талаблари билан боғлаш.
2) Ҳалол ва адолатли бўлиш.

3) Масъулиятли, ҳалол, адолатли бўлиш.

4) Фуқаролик бурчларини бажариш.

5) Қирғиз Республикаси Конституцияси ва қонунларига риоя қилиш.

6) Бошқаларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилиш.

7) Қонун ҳужжатларига мувофиқ солиқ тўлаш.

8) Ватанни ҳимоя қилиш.

9) Жамиятнинг ижтимоий ҳаётида фаол бўлиш.

10) Ҳар хилликка жамиятнинг қадрияти сифатида муносабатда бўлиш.

11) Маданиятлараро бағрикенгликни кўрсатиш.

12) Атроф-муҳитга эҳтиётқор муносабатда бўлиш.

Таблица 1.

№	Фуқаролик бурч	Масъулият

2-топшириқ. Гуруҳ мавзуси бўйича хулосалар чиқаринг.

Тақдимот тайёрланг ва синфга тақдим этинг.

2-чат. Ижтимоий ва фуқаролик ўзига хослик

1-топшириқ. Таърифларни ўқинг:

- Ижтимоий ўзига хослик ижтимоий гуруҳга аъзоликка асосланади.
- Фуқаролик ўзига хослиги фуқаролик жамиятига мансубликка асосланади
- Қирғиз жарани фуқаролик жамияти ва халқ бирлигига асосланган.
- Ушбу ўзига хосликлар орасидаги ўхшашлик ва фарқларни аниқланг.

2-топшириқ. Венн диаграммасини тузинг: ижтимоий ўзига хослик – Қирғиз жаранининг умумий фуқаролик ўзига хослиги.

3-топшириқ. Гуруҳ мавзуси бўйича хулосалар чиқаринг.

Тақдимотингизни тайёрланг. Гуруҳ аъзолари ўртасида спикерлик вазифаларини тақсимланг.

3-чат. Халқлар бирлиги

1-топшириқ. Баёнотларни ўқинг:

- Бошқа миллат ва бошқа халқларнинг динларига нисбатан муросасизлик жамиятда тарқоқликни келтириб чиқаради.
- Миллий бирлик туйғуси она Ватанга муҳаббат билан боғлиқ.
- Ватанга муҳаббат давлат рамзлари – мамлакат мадҳияси, герби ва байроғини ҳурмат қилишда намоён бўлади.
- Миллий бирликнинг мустаҳкамлиги ватан ҳимоясида намоён бўлади.

Саволларга жавоб беринг:

- Этник ва диний тафовут туфайли одамларнинг тарқоқлигини қандай олдини олиш мумкин?
- Қирғизистон халқининг бирлигини қандай тушунасиз? Унинг мамлакат учун аҳамияти нимада? Фуқаролар бирлигининг кучи нимада?
- Фуқаролик ҳамжиҳатлиги жамият тараққиётига қандай таъсир қилади?

2-топшириқ. Гуруҳ мавзуси бўйича хулосалар чиқаринг.

- Тақдимот тайёрланг. Гуруҳ аъзолари ўртасида спикерлик вазифаларини тақсимланг.

4-чат. Давлат ва фуқароларнинг жавобгарлиги

1-топшириқ. Баёнотларни ўқинг.

Давлат таъминлайди:

- хилма-хилликни жамият қадрияти сифатида тан олиш;
- этник ўзликни, маданиятни, тилини, динини сақлаш ва ҳурмат қилиш;
- инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, камситилмаслик ва самарали тенглик.

Саволларни муҳокама қилинг:

- Бу жиҳатларда фуқаролар зиммасига қандай масъулият юкланган?
- Қирғиз жаранининг фуқаролик ўзига хослиги нимани англатади?

2-топшириқ. Гуруҳ мавзуси бўйича хулосалар чиқаринг.

- Тақдимот тайёрланг. Гуруҳ аъзолари ўртасида спикерлик вазифаларини тақсимланг.

Ўқитувчи учун эслатма

Гуруҳ хулосаларни синфда муҳокама қилинг. Ўқувчиларингиз билан биргаликда умумий рўйхат тузинг.

3-фаолият. Жуфтликда матн билан ишлаш.

Лев Успенскийнинг «Ўзингни ярат» мақоласидан парча ўқинг.

“Мен ҳар бир инсон ўзини яратиши кераклиги ҳақида гапирмоқчиман. Инсон каби яратинг. Бошқача айтганда, нафақат фикрлайдиган, балки ахлоқли шахс сифатида.

Инсон бўлиш учун, биринчи навбатда, ўзингизни ҳар бир инсонда кўришни ўрганишингиз керак. Инсон бўлиш учун сиз ўзингиздаги бошқасини кўришни ҳам ўрганишингиз керак. Ким бировнинг дардини ўзиникидек ҳис эта олса, бу дардни бошқасига ҳам етказмайди.

Ўзининг қувончини унинг қувончи сифатида қабул қила оладиган ҳар бир киши, унга бу қувонч келтириши мумкин бўлган ҳамма нарсани қилади.

Ҳар ким буни ўзи хоҳлаши керак. Ва агар хоҳласангиз, яхши нарсаларни ўрганиш учун сизда энг кенг имкониятлар бўлади…”

Топшириқ:

- матндан шахсий жавобгарликни билдирувчи иборани танлаш;
- толерантликни билдирувчи иборани танлаш;
- ушбу матнда сиз учун энг муҳими нима?

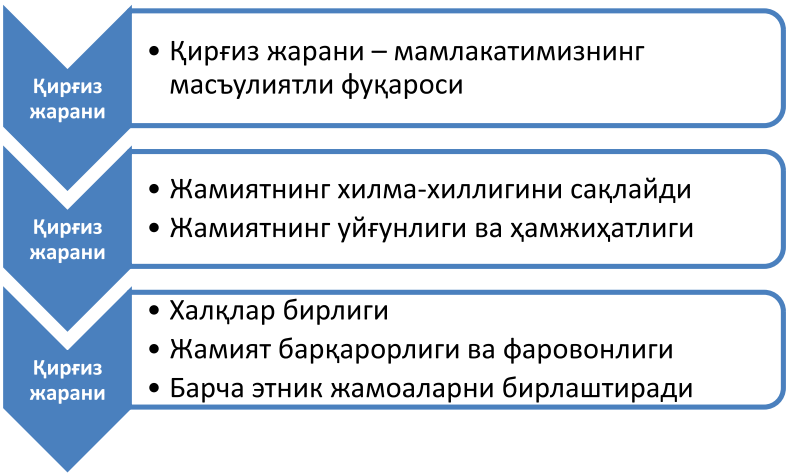
4-фаолият. Ўқилган матн бўйича синфда умумий муҳокама:

- Сизнингча, матндаги сўзлар нимани англатади: “инсон ўзини ўзи яратиши керак…, нафақат фикрлайдиган, балки маънавияти ҳам бор инсон”?
- Ўйлаб кўринг, сиз бировнинг муваффақиятидан хурсанд бўла оласизми ёки омадиданми? Мисол учун, кимдир муваффақиятлироқ бўлса ёки кимдир шунчаки омадли бўлса, уни табриклайсизми?
- Қирғиз жаранининг умумий фуқаролик ўзига хослигини шакллантириш учун қандай фазилатларга эга бўлишимиз керак?

5- фаолият. Саволларни муҳокама қилинг

Қирғиз жаранининг фуқаролик ўзига хослиги нимани англатади?

1-расм. Қирғиз жаранининг умумий фуқаролик ўзига хослигининг маъноси

Дарс мавзуси бўйича хулосалар

Ўқувчиларга хулоса чиқаришга ёрдам бериш учун саволлар беринг:

- Муҳокамамиз натижасига нимани ёзишимиз мумкин?
- Қирғиз жарани бўлишнинг асосий шарти нима?

Ўқувчиларни хулосалар чиқаришга ундаш:

1. Қирғиз жарани умумий фуқаролик ўзига хослиги сифатида Қирғизистон фуқаролари жамоасига мансубликка асосланади.

2. Қирғиз жаранининг умумий фуқаролик ўзига хослиги сифатида шаклланишининг асосий шарти Қирғиз Республикаси фуқаролигидир.

3. Қирғиз жарани – мамлакатимизнинг масъулиятли фуқароси.

4. Ҳар биримиз фарқларни ҳурмат қилиш ва хилма-хилликни қадрлаш ҳамда фуқаролик мажбуриятларини бажаришга масъулмиз.

Мулоҳаза

- Жамият ҳамжиҳатлиги учун фуқароларнинг масъулияти қандай?
- Қирғизистон учун халқ бирлиги ва умумий фуқаролик ўзига хослиги нимага муҳим?
- Сиз учун дарсда энг муҳими нима бўлди?

Ушбу слайд билан дарсни якунланг: 2-расм. Қирғиз жарани

Уйга вазифа

1. Иншо ёзинг: Мен – Қирғиз жараниман.

Иншо учун саволлар:

- Ўзингиз ҳақингизда бир оз (исмингиз, ёшингиз, баҳам кўришингиз мумкин бўлган бошқа жиҳатлар).
- Жамиятнинг хилма-хиллигига ўз фикрингиз ва муносабатингизни тавсифланг. Нима учун турли хил жамият қадрият ҳисобланади?
- Сиз қайси фуқаролик фазилатларини муҳим деб ҳисоблайсиз? Улардан қайси бирига эга бўлишни ва ўзингизда шакллантирмоқчисиз?
- Сизнинг шахсий шиорингиз нима?

2. «Мен-юлдузман» кластерини яратинг.

«Мен-юлдузман» кластерини тўлдириш учун намуна:

ЎҚИТУВЧИЛАР УЧУН ҚИРҒИЗ ЖАРАНИ МАВЗУСИ БЎЙИЧА МАЪЛУМОТ

“2021–2026-жылдары Кыргыз Республикасында Кыргыз жараны деп жарандардын өзүн таануусун өнүктүрүүнүн концепциясы (мындан ары – Концепция) 2013-2017-жылдарга Кыргыз Республикасында элдин биримдигин жана этностор аралык мамилелерди чыңдоо концепциясынын логикалык уландысы болуп саналат. Концепция Кыргыз жараны деп өзүн таанууну Кыргыз Республикасынын бардык жарандарын бириктирүүчү жана элдин биримдигин бекемдөөчү өзүн тааныу катары карайт".

Қирғиз жарани – Қирғиз Республикасининг фуқароси бўлиб, у миллий, диний, ижтимоий ва минтақавий мансублигидан қатъи назар, Қирғиз Республикаси Конституциясига мувофиқ ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга.

Концепцияда қирғиз жаранини шакллантиришга мамлакатнинг барча фуқароларини ягона фуқаролик миллатига бирлаштирувчи ёндашув илгари сурилган. Мамлакатнинг барча фуқароларини бирлаштирган Қирғиз жарани ўзига хослигини шакллантириш учун Концепция қуйидаги вазифаларни белгилайди:

Умумий фуқаролик шахслиги принциплари:

- Фуқаролик ўзига хослиги ҳақида онгли тушунчани шакллантириш Қирғиз жарани;
- Қирғизистон халқининг бирлигини мустаҳкамлаш, бағрикенгликни ошириш ва хилма-хиллик қадриятларига ҳурматни сақлаш;
- давлат тилини ривожлантириш ва тарғиб қилиш, кўп тиллиликни сақлаш ва ривожлантириш;
- бошқарув ва қарорлар қабул қилиш жараёнларига киришда тенг шароитлар яратиш;
- сиёсий институтлар ва давлат органларига ишончни ошириш.

Қирғиз жаранининг фуқаролик ўзига хослиги: асосий хулосалар

- Қирғизистоннинг фуқаролик ўзига хослиги фуқаролик жамиятига мансублик ва фуқароларнинг жипслигига асосланади.
- Қирғиз жарани мамлакат номидан келиб чиққан.
- Қирғиз жаранининг фуқаролик ўзига хослиги мамлакатнинг этник хилма-хиллигини, барча этник гуруҳларнинг маданияти ва она тилини сақлайди.
- Қирғиз жаранининг фуқаролик ўзига хослиги барча этник жамоаларни бирлаштиради.

Умумий фуқаролик шахслиги принциплари:

- Қирғиз Республикаси Конституцияси ва қонунларига риоя қилиш.
- Қирғиз Республикаси фуқароларининг тенглиги ва камситилмаслик.
- Ихтиёрийлик. Жамият хилма-хиллигини тан олиш ва ҳурмат қилиш.
- Фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, турли гуруҳлар позициялари, турли нуқтаи назарлар мутаносиблигини таъминлаш.
- Фуқаролик ўзига хослигини ривожлантириш ва тарғиб қилишда ҳар бир кишининг ўзаро таъсири.

Л. Ю. Марченко

Шарқ файласуфлари фикрида идеал фуқаро

10 синф. 7 синф тарих. 9 синф диншунослик.

Кутилаётган натижалар. *Ўқувчилар:*

1. Шарқ файласуфлари ғоялари асосида идеал фуқаро ва идеал жамият тушунчасини шакллантириш.
2. Матнлар мазмунини таҳлил қилиш ва турли мутафаккирларнинг идеал жамият ҳақидаги ғояларини солиштириш, уларнинг қарашларида умумий ва махсусни ажратиб кўрсатиш.
3. Бу қарашларнинг замонавий ҳаётдаги аҳамияти ҳақида ўз фикрини билдириш ва далиллар келтириш.
4. Адолат тушунчаси ва фуқаролик идеалини баҳолаш.

Дарс тури: янги билимларни етказиш дарси.

Жиҳозлар: тарқатма материаллар ва файласуфларнинг портретлари. Агар сўралса, файласуфларнинг қисқача таржимаи ҳоллари билан тақдимот.

Асосий тушунча ва атамалар: фалсафа; Адолатли шаҳар; Фазилатли шаҳар; жамият; идеал; Мусулмон Уйғониш даври.

ДАРСНИНГ БОРИШИ	
Жалб қилиш босқичи	Баёнотни ўқинг. Изоҳ беринг (3-5 киши). “Келишув бўлмаган жойда ҳамжиҳатлик ҳам бўлмайди. Келишув бор жойда бахт бўлади”. Тасаввур қилинг, бугун қандай муаммо ҳақида гаплашамиз?
Янги материални ўрганиш (Фикрлаш босқичи)	Ўқувчилар 5 та гуруҳга бўлинади. Ҳар бир гуруҳ маълумот варағини олади, улар билан 15-20 дақиқа ишлайди. Кейин тақдимот қилинади (ҳар бир гуруҳ - 3-5 дақиқа), унда файласуфнинг қуйидаги масалалар бўйича асосий ғояси очиб берилиши керак: • ғоя муаллифи; • муаллифнинг таржимаи ҳолидаги идеал жамият ғоясининг ривожланишига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган муҳим фикрлар • муаллиф идеал жамият ва идеал фуқарони қандай кўради; • муаллифнинг бугунги кунда идеал фуқарон
Дарсни якунлаш. Мулоҳаза	Рюкзак Доскага рюкзак расмини ёпиштиринг ва ўқувчилардан (ихтиёрий) синфда ўрганган, ҳаётда ўзлари билан олиб кетмоқчи бўлган идеал фуқаронинг бир сифатини номлашни сўранг.
Уй вазифаси ҳақида маълумот	Иншо-рефлексия: “Фуқаронинг қайси фазилатларини ўзимда ривожлантиришим керак?”

Маълумот саҳифаси № 1

АЛ-ФАРОБИЙ

Таржимаи ҳол

IX -асрда араблар таъсирига тушган мамлакатлар гуллаб-яшнаш даврини бошидан кечирди. Мусулмон дунёси олимлари қадимги файласуфлар, биринчи навбатда, Афлотун ва Аристотел мероси билан танишадилар ва бунинг натижасида кучли фалсафий оқим – Шарқ Перепатитизми деб аталадиган оқим вужудга келади. Бу вақтда олимларнинг диққатини инсоннинг ўзи мавжудлиги ва жамият фаолиятига, жумладан, идеал жамиятни яратиш имконияти ва зарурлигини асословчи фалсафий тушунчаларни яратишга бағишланган масалалар жалб қилди.

Бундай жамият – Фазилатли шаҳар тушунчасини яратган биринчи мусулмон файласуфларидан бири ал-Форобийдир.

Ал-Фаробий 870 йилда Фараба шаҳри яқинида, Арис дарёсининг Сирдарёга қуйилишида, имтиёзли туркий оилада туғилган. VII асрда бу ерлар Араб халифалиги таркибига кирган, бу ерда ислом дини тарқалган, мадраса-

лар пайдо бўлган. Аммо ҳақиқатан ҳам яхши таълим олиш учун таниқли ўқув марказларига бориш керак эди. Форобий эса она юртини тарк этади. У ўзининг узоқ умри давомида Араб халифалиги таркибига кирган деярли барча ерларда бўлган. Бағдод, Ҳаррон, Қоҳира, Дамашқ ва бошқалар шаҳарларида.

Ал-Форобий кўплаб фанларни ўрганган: ўз билими учун у иккинчи устоз фахрий лақабини олди (Шарқ олимлари Арастуни биринчи устозлари деб билишган). У тилларни ўрганишга катта эътибор берган ва умрининг охиригача уларнинг 70 га яқинини билган. Ал-Фаробий 950-йилда вафот этган.

Идеал жамият

У ўзи яшаши керак бўлган жамиятни синчиклаб ўрганди, инсон шахсини, шахс орқали жамиятнинг ўзини такомиллаштириш йўллари ҳақида фикр юритди. Фақат шу йўл билан, деб ҳисоблайди файласуф, одамлар бахтга эришишлари мумкин бўлган Фазилатли шаҳарни яратиш мумкин - бу улар Ерда яшашининг асосий сабабидир. Форобий одамларнинг табиати ҳақида фикр юритар экан, шундай деб ёзган эди: “Табиатан инсон шундай тузилганки, ўзининг мавжудлиги ва энг юксак камолотга эришиши учун у ўзи учун ёлғиз ўзи таъминлай олмайдиган кўп нарсаларга муҳтож бўлиб, уларга эришиш учун эса ҳар бири алоҳида-алоҳида инсонлар жамоасига муҳтож бўлади. Инсон ўзига зарур бўлган нарсага эриша олади ва фақат бир жойда яшовчи кўплаб одамларни бирлаштириш орқали энг юқори камолотга эришади.

Ал-Форобий ишонганидек, бундай жой Фазилатли шаҳарга айланиши мумкин. Тўғри, олим ҳақиқатда унинг ўрнига кўплаб нодон, ахлоқсиз, адашган шаҳарларни кўрди. Бироқ, файласуфнинг фикрича, келажакда, агар жоҳил шаҳарда одамлар ахлоқни тўғрилайдиган ва одамларни одобли қиладиган қонунни бажаришни бошласа, Фазилатли шаҳар пайдо бўлиши мумкин. Фазилатли шаҳар, - деб ёзган ал-Форобий, «одамларни бирлаштиришдан мақсад ҳақиқий бахтга эришадиган масалаларда ўзаро ёрдам бериш» бўлган шаҳардир. Фазилатли шаҳар пайдо бўлиши учун биринчи навбатда ҳукмдор пайдо бўлиши керак: у гўё шаҳарнинг юраги.

Ал-Форобий инсонни ҳукмдорга айлантира оладиган туғма ва орттирилган фазилатларни санаб ўтади. Улар орасида:

- Яхши қурилиш
- нотиқлик
- ҳалолликни севиш
- бойликни менсимаслик
- донолик ва фалсафага муҳаббат.

Ҳукмдор ва унинг атрофидагилар инсонларга бахт нималигини ўргатиб, уларни эзгу амалларга ундаши лозим.

Ал-Форобий бутун шаҳар аҳолисини беш қисмга ажратган:

биринчиси – энг муносиб шахслар: донишмандлар, оқил ва ҳурматли одамлар;

иккинчиси – нотиқлар, воизлар, риториклар, шоирлар, мусиқачилар, ёзувчилар ва бошқалар;

учинчи – ўлчовчилар: бухгалтерлар, шифокорлар, мунажжимлар ва бошқалар;

тўртинчи – жангчилар, қўриқчилар;

бешинчиси – хўжаликни бошқарадиганлар: деҳқонлар, савдогарлар, чўпонлар.

Бу одамлар орасида бой ва камбағал, фазилатли ва пастлар, ақлли ва аҳмоқ, озод ва қул бўлиши керак.

Бироқ, ал-Фаробий ижтимоий зинапоядаги паст мавқе бахтга эришишга тўсқинлик қилади, деб ҳисобламади: шаҳарнинг синфий бўлиниши, унинг нуқтаи назари бўйича, бунга фақат ёрдам беради. Бу ҳар кимга ўз ҳунарида ўзининг энг яхши фазилатларини кўрсатиш имкониятини беради ва бу севги ва дўстликни келтириб чиқарадиган тенгликдир.

Фазилатли шаҳардаги ҳар бир инсон биладики, инсон мавжудлигидан мақсад олий бахтга эришишдир.

Ал-Форобий бахт нималигини билиш ва шу билимлар асосида ҳаракат қилиш шаҳар аҳолисининг кўпчилигини қалбида фазилатли бўлишга имкон беради ёки ҳеч бўлмаганда уларни фақат бахтга олиб келадиган эзгу амалларни бажаришга мажбур қилади, деб ҳисоблайди.

Ал-Форобий идеал жамият қуриш масалалари ҳақида фикр юритар экан, унинг дуч келиши мумкин бўлган хавф-хатарларни ҳам кўрган. Асосийси, олим «ниҳол» деб атаган одамлар гуруҳи. Улар, деб ёзган ал-Форобий, буғдой курмаклари, экинлардаги тиканлар ёки бегона ўтлар кабидир. Булар, негадир, бахт йўлини тушунчаларининг тўғрилигига шубҳа қиладиган ёки ўзларининг камчиликларини оқлаш ёки ҳокимият ва бойликка эришиш учун Шаҳар қонунидан фойдаланадиган одамлардир. Шаҳар ҳокими уларни доимий равишда кузатиб бориши, хатоларини тушунтириши, жазолаши ёки ҳатто олиб ташлаши керак.

Шуниси қизиқки, ал-Форобий мусулмон оламининг вакили бўлиб, ҳеч қаерда Ислом ақидалари Фазилатли шаҳарнинг асоси эканлиги ҳақида гапирмайди. Қолаверса, ал-Форобий шаҳар ҳукмдорига хос бўлган туғма ёки тарбия орқали орттирилган 12 сифатни санаб ўтган бўлсада, у ҳукмдорнинг эътиқоди масаласига тўхтамайди.

Олим иймондан кўра далил орқали олинган билим тарафдори бўлиб, динни фалсафага бўйсундириб, уни фалсафанинг ўгай қизи деб атади. У шундай деб ёзган эди: “Агар фалсафа буларнинг барчасини, яъни билимни тушунарли мавжудотлар ёки тушунчалар шаклида берса, таълимот уни тасаввурда тасвирлаш тарзида беради. Натижада, фалсафа бундан ҳаммасини исботлайди, таълимот эса бунга ишонтиради. Фалсафа якуний тамойиллар бўлган биринчи сабабларни ва иккинчи якуний бўлмаган тамойилларни тушунарли мавжудотлар шаклида ифодалайди, таълимот эса уларни жисмоний принциплардан олинган ўхшашликлари орқали тасаввурга ифодалайди”.

Форобийнинг фикрича, ҳақиқатни идрок этишнинг фалсафий усулларидан фақат бир нечтасигина фойдаланиши мумкин эди: қолганларнинг ҳаммасини

диннинг шеърий ва риторик мулоҳазалари орқали эзгу ҳаёт кечиришга даъват қилиш керак. Бу нуқтаи назар араб-мусулмон фалсафасида мустаҳкамланган. Ибн Сино, Беруний, Ибн Рушт ва бошқалар ҳам идеал жамият ҳақидаги мунозараларда унга амал қилганлар.

Маълумот саҳифаси № 2

ИБН СИНО

Таржимаи ҳол

IX-асрда араб истеълосига тушган мамлакатлар гуллаб-яшнаш даврини бошидан кечирди. Мусулмон дунёси олимлари қадимги файласуфлар, биринчи навбатда, Афлотун ва Аристотел мероси билан танишадилар ва бунинг натижасида кучли фалсафий оқим – Шарқ Перепатитизми деб аталадиган оқим вужудга келади. Бу вақтда олимларнинг диққатини инсоннинг ўзи мавжудлиги ва жамият фаолиятига, шу жумладан идеал жамиятни яратиш имконияти ва зарурлигини асослайдиган фалсафий тушунчаларни яратишга бағишланган масалалар жалб қилди.

Абу Али ал-Ҳусайн ибн Абдуллоҳ Ибн Сино тахминан 980 йилда Бухоро яқинида туғилган. Ривоятларга кўра, у 10 ёшида Қуръон ва бир қанча тафсирларни ёддан билган, 18 ёшида Бухорода машҳур табиб сифатида танилган. Кейин Хоразм пойтахти Урганчга кўчиб ўтади. У Урганчда Маъмун академияси ҳузурида тўпланган машҳур олимлар – Абу Райхон Беруний ва бошқалар тўгарагига киради. Бу ерда мунозараларда қатнашади, тиббиёт бўйича билимини оширади, китоблар ёзади. Кейинчалик Ибн Сино учун сарсон-саргардонлик йиллари бошланади: Рей, Ҳамадон, Исфахон. Аммо у доимо ишлашда давом этади. Урганчда Ибн Сино “Тиб қонунлари”, Ҳамадонда “Шифо китоби”, “Билимлар китоби”, “Одил судлов китоби” ва бошқа асарларни ёзишни бошлайди.

Кўпгина асарларини у жамият ва ҳокимият масалаларига бағишланган. Бу саволлар уни нафақат назарий қизиқтирди: 1015–1024 йилларда Ибн Сино оғир хасталикдан даволаган Ҳамадон амири уни ўзига вазир қилиб қўйди. Бироқ, унинг бу лавозимдаги ҳаракатлари ҳарбийлар орасида норозилик уйғотди ва у ўз янгиликлари учун деярли ҳаёти билан тўлаб, сургунга ҳукм қилинди. Уни қутқарган нарса амирнинг оғир хасталигининг навбатдаги ҳужумига дучор бўлиши эди.

Ибн Сино умрининг деярли ярмини сарсон-саргардонликда ўтказди ва ҳомийси Исфаҳон амирининг Ҳамадонга қарши қилган ҳарбий юришида вафот этди. Бу 1037 йил 18 июнда содир бўлди.

Идеал жамият

Ибн Сино жамият муаммолари ҳақида фикр юритар экан, унинг ташқи кўринишини инсоннинг ижтимоий табиати билан изоҳлайди: «Инсон ёлғиз бўлиб, ўзи учун зарур бўлган ҳамма нарсани ўз-ўзидан ололмайди; бунга фақат жамият шарофати билан эришади, шундай қилиб, масалан, кимдир бировга нон пиширади, бу мато кимгадир, кимдир бировга бошқа мамлакатлардан нарса олиб келиб беради, буни эвазига кимдир унга ўзининг бир нимасини беради».

Ибн Сино ҳар доим инсоният жамиятини Ерда мавжуд бўлган бошқа жамоалардан нимаси билан ажратиб туришини тушунишга интилган. У иккита муҳим фарқни топади: биринчиси, тилнинг инсониятнинг ижтимоий тажрибаси узатиладиган белгилар тизими сифатида мавжудлиги, иккинчиси - хатти-ҳаракатлар нормаларининг мавжудлиги. Инсонлар хулқ-атворида хунук, гўзал ва жоиз бўлган нарсалар ҳақида ҳамфикр эканлар.

Ибн Сино зўр шоир сифатида нафақат фалсафий асарларда, балки шеъриятда ҳам хулқ-атвор меъёрлари тўғрисида айтиб ўтган:

Благородный муж не зря почитать привык закон
И не должен приступать десяти запретов он.
А из этих десяти шесть запретов говорят,
Не нарушит, хоть убей, истинный аристократ:
Черный завистью себя не унизь перед людьми,
Честен будь, чтоб о тебе не сказали – плутоват.
Хоть нагрянула нужда, не взывай к другим с мольбой,
А когда в достатке сам, будь на помощь тороват.
Богом с тоном боль не выдавай,
Если даже ликом стал от недуга желтоват.
Знаю точно – не стоит этот мир и вопроса одного
тяжкие один конец в нём, исполненном утрат
Круг каабы свод небес
Сквозь него пройдёт лишь тот,
Кто пред Богом и людьми
Не был в жизни виноват.

Атрофдаги дунёдан ҳафсаласи пир бўлган Ибн Сино жамиятда адолат асосий бўладиган янги тартиб яратишни орзу қилишдан тўхтамайди. Шунинг учун у ўз шаҳрини Адолатли шаҳар деб атайди.

Адолатли шаҳарнинг мавжудлиги ва фаолияти, Ибн Синонинг фикрича, унинг аҳолисини уч қисмга: ташкилотчилар, ҳунармандлар ва соқчиларга бўлиш орқали таъминланиши керак. Тўртинчи гуруҳ - қуллар. Ибн Сино уларнинг мавжудлигини оқлади. Бошқаларга хизмат қиладиган одамлар бўлиши керак, деб ёзган эди. Бундай одамларни “Адолатли шаҳар” аҳолисига хизмат қилишга мажбурлаш керак. Булар қаторига фазилатни идрок этишдан узоқ бўлганлар ҳам киради. Улар табиатан қуллар, масалан, турклар ва негрлар, бир сўз билан айтганда, ноқулай иқлимдан келганлар.

Бироқ, шаҳарда ҳамма ишлаши керак. Ахир, унинг аҳолиси ҳамкорлик ва алмашинув муносабатларига эга. Шунинг учун, олинган ҳар бир фойда учун яшовчи шаҳарнинг бошқа яшовчисига қандайдир эквивалентини, хоҳ у нарса, хоҳ фойда, хоҳ шунчаки яхши хотира бўлсин, тақдим этиши керак. Шаҳарда иши ва маълум бир жойи бўлмаган бирорта ҳам одам бўлмаслиги керак. Ҳар бир инсон фойдали бўлиши керак, деб ёзган олим.

Маълумот саҳифаси № 3

АЛ-БЕРУНИЙ

Таржимаи ҳол

IX -асрда араблар таъсирига тушган мамлакатлар гуллаб-яшнаш даврини бошидан кечирди. Мусулмон дунёси олимлари қадимги файласуфлар, биринчи навбатда, Афлотун ва Аристотел мероси билан танишадилар ва бунинг натижасида кучли фалсафий оқим – Шарқ Перепатитизми деб аталадиган оқим вужудга келади. Бу вақтда олимларнинг диққатини инсоннинг ўзи мавжудлиги ва жамият фаолиятига, жумладан, идеал жамиятни яратиш имконияти ва зарурлигини асословчи фалсафий тушунчаларни яратишга бағишланган масалалар жалб қилди.

Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний атоқли қомусий олим. У ўз даврида мавжуд бўлган деярли барча билим соҳаларида ўз изини қолдирди. Ва, албатта, ал-Беруний Ҳиндистон, Юнонистон, Рим, арабларнинг турли халқлари, тарихи, маданияти, илм-фани, динларини ўрганиш, Маздак, Мукана, Абу Муслим ва бошқаларнинг таълимоти, деҳқончилик ҳаракати ҳақида маълумот тўплашни ҳам эсдан чиқармади, шу билан бирга адолатли жамият қуриш масалалари ҳақида ҳам фикр юритар эди. Ва унинг замонавий воқелиги бундай фикрлар учун жуда кўп материаллар берди.

Ал-Беруний 973-йил сентябрда Ўзбекистоннинг Қорақалпоғистонидаги Кят шаҳрида – ҳозирги Беруний шаҳрида туғилган.

У эрта етим қолди, лекин қизиқувчанлиги ва биринчи устози Абу Наср Мансур туфайли болалигидаёқ кўп нарсаларни ўрганди. У бошланғич маълумотни Кят шаҳридаги илоҳиёт мактабида олди, кейин мустақил равишда ўқиди. Беруний 16 ёшида яхши табиатшунослик ва тарихий маълумотга эга бўлиб, 21 ёшида текисликнинг экваторга мойиллик миқдорини аниқлай олгани учун буюк астроном сифатида эътироф этилган.

Хоразмшоҳ Маъмун уни ўзининг бош илмий маслаҳатчиси этиб тайинлаб, тарихга Маъмун академияси номи билан кирган “Донишмандлар уйи”га раҳбарликни ишониб топширганида у 26 ёшда эди. У 1009 йилдан 1017 йилгача мавжуд бўлган.

1017-йилда Хоразм ғазнавий Султон Маҳмуд томонидан босиб олинди. Беруний ва бошқа олимлар Ғазнага кўчишга мажбур бўлдилар. Умрининг охиригача у ватанига қайтиб кела олмади. 1048-йил 11-декабрда Ғазна шаҳрида вафот этди.

Жамият қандай бўлиши керак

Ал-Беруний жамият фаолияти муаммоларига бағишланган махсус рисола қолдирмади, балки унинг турли мамлакатлардаги одамлар ҳаёти ҳақидаги баъзи баёнотларидан ал-Беруний орзу қилган идеал ижтимоий тузилиш манзараси пайдо бўлади.

Бундан ташқари, ал-Беруний ўз орзуларининг тасдиғини тарихда топади. У Эрондаги Пишадиодлар сулоласи шундай жамият яратишга қодир, деб ҳисо-

бларди: бу сулола вакиллари шаҳарлар қурдилар, конларни ўзлаштириб, барча замонларнинг пойдеворини ривожлантирдилар, ер юзида адолат ўрнатдилар.

Ал-Беруний инсоният икки сабабга кўра жамиятга бирлашади, деб ҳисоблаган: турли хавф-хатарларни қайтариш учун бир-бирини қўллаб-қувватлаш ва ижтимоий фойдали меҳнат натижаларини тақсимлаш учун.

Бироқ, одамларнинг оқилона келишувига асосланган жамият аста-секин зўравонлик, мажбурлаш ва адолатсизликка асосланган жамиятга айланади. У жамиятдаги бойлик талончилик, ҳокимият ва судхўрлик орқали тўпланганда пайдо бўлади.

Шунингдек, одамлар ўртасидаги тенгсизликнинг сабабларини тушунтиради:

“Одамларнинг мақсад ва ниятлари турлича бўлса, санъат ва ҳунармандчилик ҳам ранг-баранг бўлиб кетди. Ва бири иккинчисини ходим сифатида қабул қила бошлади, яъни у доимо унинг учун муносиб ҳақ эвазига адолатли шартнома асосида ишлади. Аммо зўравонлик ва шартномалар асосида амалга ошириладиган мажбурий меҳнат беқарор ва барқарор эмас. Ал-Беруний олтин ва кумушнинг айирбошлаш, савдо-сотиқ учун аҳамиятини, сўнгра шахсларнинг бу металларни тўплашга бўлган иштиёқи кучайиб боришини, бу эса охир-оқибатда ёвузлик – яъни тенгсизликнинг манбаи бўлишини таърифлаган.

Ал-Берунийнинг фикрича, адолатли ташкил этилган жамиятда бой ва камбағал бўлиши мумкин, лекин унда одамлар бойлик учун бойликка интилмайдилар. Бундай адолатли жамиятнинг асосини деҳқонлар, ер эгалари ва ҳунармандлар ташкил этади, уларнинг меҳнати бойлик тўплашга эмас, балки жамият аъзоларининг оқилона эҳтиёжларини қондиришга қаратилган бўлади. Ал-Берунийнинг фикрича, адолатли жамият барча одамларга ғамхўрлик қилишга имкон беради; юқори ва паст ўртасида адолат, кучли ва заиф ўртасида тенглик бўлиши керак.

Бунга эришиш учун назоратни зодагонлар ва ер эгалари ўртасида навбатма-навбат ўтказиш зарур. Навбати келган ҳар бир киши уч ой ҳукмдорлик вазифасини бажаради. Сўнг муддат тугагач, одамлар ўз ихтиёри билан ҳукуматдан чиқиб, шукроналик белгиси сифатида садақа берадилар. Идеал бошқарувчи учун бошқарув ва етакчиликнинг моҳияти бошқариладиганлар манфаати учун ўзини осойишталикдан маҳрум қилиш, золимлардан зўравонлик қурбонларининг ҳуқуқларини тиклашдир.

Идеал ҳукмдор ҳам илм ихлосмандлари ва файласуфлар бўлиши, ўз фуқароларини илм билан шуғулланишга ундаши керак; Билимнинг кўплаб соҳалари бор ва улар «юксалиш тараққиёти даври» одамларининг онги уларга узлуксиз кетма-кетлик билан мурожаат қилганда тобора кўпайиб бормоқда; иккинчисининг белгиси одамларнинг илмга бўлган интилиши, уларга ва вакилларига бўлган ҳурматидир. “Бу, аввало, одамларни бошқарадиганларнинг бурчидир, чунки қалбларни ердаги ҳаёт учун зарур бўлган барча ташвишлардан халос қилиш ва энг катта мақтов ва розиликка эришиш учун руҳни ҳаяжонлантириш уларнинг иши, чунки қалблар севги учун яратилган, аксинча бўлишдан эса нафратланади».

13 Замонавий жамиятдаги аёл

10 синф

Кутилаётган натижалар. *Ўқувчилар:*

1. Мамлакатимиздаги жамиятнинг хилма-хиллиги ҳақида айтишади.
2. Хотин-қизларнинг оила, жамият ва давлатдаги ўрнини аниқлашади, мисоллар келтиради.
3. Аёлларнинг оила ва жамиятдаги ролини оширишдаги тўсиқларни таҳлил қилишади.
4. Замонавий аёлларнинг жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги ролини баҳолашади.
5. Гендер фарқларини ҳурмат қилишни ўрганишади.
6. Аёллар етакчилигини тарбиялаш ва ривожлантиришда ҳамдардлик ва ҳамжиҳатликни намоён этишади.
7. Замонавий жамиятда аёлларнинг ролига нисбатан қадриятларга асосланган муносабатни намойиш этади.

Дарс тури: янги материални ўрганиш.

Дарс усули: Олдиндан топширилган вазифа, ағдарилган синф; «Қор парчалари» машқи, гуруҳларда ишлаш, саволларни муҳокама қилиш.

Жиҳозлар: ўқувчиларга топшириқлар, қоғоз, флипчарт, фломастерлар.

Услубий тавсиялар:

"Қайтарилган синф" усули ўқитиш моделини ўз ичига олади, унда уй вазифаси бошқа нарсалар қаторида:

- видео материалларни кўриш;
- ўқув матнлари ва бошқа материалларни ўқиш;

Синф иши мураккаб назарий қисмни таҳлил қилишга ва уй вазифасини бажаришда ўқувчига бериладиган саволларга бағишланган.

Дарс олдидан дарс учун маълумотларни танлаш бўйича иш олиб борилади. Ушбу маълумотлар ўқувчилар билан ишлаш учун асосий ҳисобланади. Бундай ҳолда, маълумот дарс ўтиладиган даврга мос (яқин) бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Бироқ, ушбу дарсдан бир ҳафта олдин (ёки ундан кўп) ўқувчилар ўқитувчининг материалини тўлдирадиган ва ушбу вазифаларни бажаришга имкон берадиган материал тўплашлари керак.

ДАРС ЖАРАЁНИ

Мавзуни актуаллаштириш

- Аёлларнинг жамиятдаги ўрни ҳақида қандай фикрдасиз?
- Аёлнинг мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаол бўлиши қанчалик муҳим?
- Бугунги дарс мавзуси ҳақида қандай фикрдасиз?

Янги материални ўрганиш

Материални мустаҳкамлаш

1-фаолият. "Қор парчаси" машқи.

Ўқувчиларга салфетка ёки қоғоз тарқатинг

Ҳаммани ўрнидан туриб, айланага орқаси билан туришни ҳамда ўқитувчини диққат билан тинглаб вазифани изчил бажаришни айтинг, аммо ўзингиз хоҳлаган тарзда.

1) Салфеткани букланг.

2) Салфеткани икки қават қилиб, юқоридаги чап бурчагини йиртинг.

3) Иккига буклаб, пастки ўнг бурчакни йиртинг.

4) Иккига буклаб, пастки чап бурчакни йиртиб ташланг.

5) Иккига буклаб, салфетканинг юқори ўнг бурчагини йиртинг.

6) Иккига буклаб, пастки ўнг бурчакни йиртинг.

Кейин ҳамма айланага ўгирилиб, ўтиради ва бир-бирига «қор парчаларини» кўрсатади.

Саволларни муҳокама қилиш:

- "Қор парчалари"нинг қайси бири "тўғрироқ"? Нима учун?
- Ҳатто машқ тўғри ёки нотўғри бажарилганми, деган саволни кўтариш мумкинми? Нима учун?
- Нима учун бу машқни ўтказдик деб ўйлайсиз?

Ўқувчиларни дунёнинг хилма-хиллиги ва ҳар бир инсон ёки ҳар бир гуруҳ Қирғизистон жамиятини қуришга ҳисса қўшиши ҳақидаги ғояга етказиш керак.

Эслатиб ўтамиз, Қирғизистон Республикасида 2021-2026 йилларга мўлжалланган Қирғизистон Республикасининг фуқаролик ўзига хослигини ривожлантириш концепциясида хилма-хиллик қадриятларини ҳурмат қилиш зарурлиги таъкидланган.

2-фаолият. Гуруҳларда ишлаш. 3та гуруҳ ташкил қилиб топшириқни тушунтиринг.

«Иқтисодчилар» гуруҳи

Топшириқ:

- Тадбиркор аёллар, фермер аёллар, олимлар ва бошқалар ҳақидаги материаллардан фойдаланиб, аёлларнинг Қирғизистон иқтисодий ривожланишига қўшган ҳиссасини баҳоланг.
- Хотин-қизларнинг мамлакат иқтисодий ривожланишидаги иштироки ва роли ҳақида хулосалар чиқаринг.

«Социологлар» гуруҳи

Топшириқ: Статистик маълумотлардан, таҳлилий материаллардан фойдаланинг ёки ўзингизнинг мини-социологик сўровномангизни ўтказинг:

- Қирғизистонда сўнгги йилларда аёлларнинг аҳволи қандай ўзгарди (масалан, 5-10 йил ичида)?
- Таълим, иш, оилавий ҳаёт ва бошқалар учун имкониятларни баҳоланг. Муваффақиятли аёлларга мисоллар келтиринг.
- Хотин-қизларнинг мамлакатимиз ва жаҳондаги ўзгаришлари ва ютуқлари ҳақида хулоса чиқаринг.

«Сиёсатшунослар» гуруҳи

Топшириқ: Аёлларнинг жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги ролини баҳоланг.

Саволларга жавоб беринг:

- Хотин-қизларнинг давлат бошқарувидаги вакиллиги қандай ўзгарди?
- Давлат органлари ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларида қарорлар қабул қилиш жараёнида аёлларнинг роли қандай?

Хотин-қизларнинг мамлакатимиз ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги ўрни ҳақида хулосалар чиқаринг ва уларни жаҳон тенденциялари билан таққосланг.

Гуруҳлар ишининг тақдимоти:

- ҳар бир гуруҳга тадқиқот натижаларини тақдим этиш учун 5-7 дақиқа вақт берилади;
- гуруҳ саволлари ва хулосаларини муҳокама қилинг;
- синфдаги ўқувчиларни маърузачиларга саволлар беришга ундаш.

Хулосалар

- Хулосалар умумий рўйхатини тузинг.
- Муҳокама қилинг ва ўқувчилардан ушбу рўйхатга яна нимани қўшишни хоҳлашларини сўранг?
- Матбуотдан, расмий манбалардан олинган маълумотлардан ва «социологлар» томонидан ўтказилган сўров маълумотларидан (ўтказилган бўлса) ўқувчилар дарс охирида аёлларнинг замонавий жамиятдаги роли ҳақида тушунчага эга бўлишлари керак.

Мулоҳаза

Саволларни муҳокама қилинг:

- Ушбу дарсда қандай янги нарсаларни ўргандингиз?
- Аёлларнинг жамиятдаги ўрнига муносабатингиз қандай ўзгарди?
- Сизнингча, хотин-қизларнинг мамлакат сиёсий ҳаётидаги ролини ошириш учун нималар зарур?

Уйга вазифа

Гуруҳда бажарилган ишлар асосида жамият ва давлат ҳаётининг турли соҳаларида аёлларнинг ролини ошириш учун 5-6 банддан иборат бўлган “дастур” тузинг.

Л. Ю. Марченко

14 Мактабдаги илмий ҳақиқат

11 синф

Кутилаётган натижалар: *Ўқувчилар:*

1. Илмий ҳақиқат тамойилларини англаш.
2. Таърифларни шакллантириш.
3. Ҳақиқат ва адолатни баҳолаш.
4. Илмий ҳақиқат ҳурмат ва ўз таълими учун масъулият ўртасида боғлиқликни ўрнатиш.
5. Тушунчаларнинг таърифларини шакллантириш ва уларнинг мазмунини тушунтириш;
6. Илмий ҳақиқатни намойиш этадилар.

Дарс эпиграфи:

Ҳақиқатга бўйсуниш, шахсий манфаатлар ва истаклардан қатъий назар, барчаси ҳалоллик, барчаси ахлоқдир

Н. П. Огарев, рус мутафаккири

ЎҚИТУВЧИНИНГ КИРИШ СЎЗЛАРИ (5 дақиқа):

Болалар, сиз аллақачон дарсларда «Қирғиз жарани» тушунчасини таҳлил қилдингиз. Ушбу концепция жамиятнинг ижтимоий ва сиёсий ҳаётида иштирок этиш, одамларнинг ҳамжиҳатлиги ва бирлиги билан боғлиқ. Дарҳақиқат, ҳар бир инсон учун фуқароликни шакллантириш кичик қадамлардан, маълум одатларнинг ривожланишидан бошланади, кейин эса маълум бўлганидек у характерга синггади, характер эса тақдирга айланади.

Бирлашган Миллатлар ташкилоти бугун биз учун оламшумул «Глобал миқёсда ўйла, маҳаллий миқиёсда ҳаракат қил.» шиорини ҳавола этди ва бу-

гун биз ҳар куни дуч келадиган илмий ҳақиқат ҳақида гаплашамиз. Илмий ҳақиқат масъулиятли фуқарони шакллантириш босқичларидан биридир.

Ўқитувчи учун эслатма. Доскага ёзинг ёки слайдда илмий ҳақиқат тамойилларини очинг:

Илмий ҳақиқат бешта принципга асосланади:

1. Ҳалоллик.
2. Ишонч.
3. Адолат.
4. Ҳурмат.
5. Масъулият.

5та кичик гуруҳ тузинг. Ҳар бир гуруҳга (5-7 дақиқа вақт ичида) юқоридаги принциплардан бирнинг таърифни шакллантириш ва мактаб таълимида ушбу принципнинг намоён бўлишини тақдим этиш вазифасини юкланг.

(Масалан: *ҳалоллик* – жавоб беришда шпаргалкадан фойдаланмаслик; кундалик уй вазифасини тайёрлаш; контрол ва мустақил иш бўйича маслаҳат ёрдамдан фойдаланмаслик; синфдошлар ва ўқитувчилар билан ҳалол муносабатлар ва бошқалар.

Масъулият – уларнинг билимлари/ваколатлари, хатти-ҳаракатлари, мактабнинг обрўси, мактабнинг ижтимоий ҳаётидаги иштироки ва бошқалар учун жавобгар бўлиш мажбурияти.)

Гуруҳлар ишининг тақдимотлари бир қатор бир хил жавобларни ўз ичига олиши мумкин. (15-20 дақиқа) Бу табиий ҳол.

Ушбу ишдан сўнг (4-5 дақиқа) ўқувчилардан ўқитишда илмий ҳақиқат нима эканлигини таърифлаш сўралади.

Илмий ҳақиқат – бу замонавий таълим асос бўлган ахлоқий меъёрлар ва тамойилларга мос келадиган ўқувчилар хулқ-атворининг шакли бўлиб, у билимларнинг юқори сифатини ва ўқувчиларнинг компетенцияларини шакллантиришни таъминлайди.

Ўқувчилар илмий ҳақиқат бўлиш нимани англатишини аллақачон билишганлиги сабабли, ақлни чархлаш орқали илмий ҳақиқатСИЗлик нима эканлигини аниқлайди – яъни олдини олиш керак бўлган хатти-ҳаракатлар (5 – 7 дақиқа).

1-жадвал. Илмий ҳақиқатСИЗлик (таҳминий жавоблар):

Илмий ҳақиқатсизлик	Мазмуни
Плагиат (лот. plagiatus – ўғирланган)	Ҳақиқий муаллифга ҳавола этмасдан унинг ғоялари, баёнотлари, асарлари, матнлари, график элементларини ўзиникидек эълон қилиш
Компиляция (лот. компиляция-ўғирлик	(реферат, ҳисобот ва бошқалар каби) бир неча бор нашр этилган асарлар, турли муаллифларнинг меҳнатлари уларга ҳавола қилинмасдан фойдаланишга асосланган номустақил иш
Кўчирмачилик	Ёзма ишларни бажариш пайтида маҳфий ёки очиқ тарзда бошқа одамларнинг (контрол/мустақил иш, имтиҳон, синов каби) босма ёки электрон материалларини ўзлаштириш
Юклаб олиш	Плагиат мақсадида интернет ресурсларидан фойдаланиш
Таълим ҳужжатлари ва маълумотларни қалбакилаштириш	Рефератлар, маърузаларнинг кириш қисмидан иборат саҳифаларини алмаштириш, журнал ва кундаликдаги баҳоларни ўзбошимчалик билан ўзгартириш
Коррупция порахўрлик	Юқори балл ёки баҳо олиш учун ким биландир шахсий алоқалар ўрнатиш ёки пинҳона пулдан фойдаланиш
(ўқитувчи ва ўқувчини) Алдаш Ҳурматсизлик	Ўқитувчилар, синфдошлар, ёш ўқувчилар ва бошқалар билан мулоқот қилишда ахлоқий меъёрларга риоя қилмаслик
Доимий кечикиш	Ўқув машғулотининг бир қисмига мунтазам, асоссиз ва узрсиз кечикиб келиш
Дарсни қолдириш	Узрли сабабларсиз ўқув машғулотларининг (қисмларини) қасддан ва асоссиз қолдириш
(синф ёки мактаб мулкига) Зарар келтириш	Мактаб мулкига, кутубхона фондига оид китобларга ва ҳоказоларга етказилган зарар

Билимларни мустаҳкамлаш

Илмий ҳақиқат таърифи шакллантирилгандан сўнг, материални бирлаштириш учун қуйидаги схемадан фойдаланиш мумкин:

Хулоса ва мулоҳаза

Ўқитувчи олдиндан ёзилган биринчи иборалар билан бир нечта карталарни тайёрлайди (бу ўқувчига ўз фикрини билдиришга имкон беради) ушбу 3-5 та тугалланмаган жумла ибораларни слайдларга қўяди. Масалан: «менимча, бу саволдаги энг муҳим нарса...» ёки «Менимча, бу савол унчалик оддий эмас, чунки...» кабилар.

Ўқувчилар истаганча ибораларни давом эттирадилар, илмий ҳақиқат нима эканлигини ва дарсда бу ҳақда қандай тушунчаларни ривожлантирганликларини билдирадилар.

Ўқитувчи дарснинг бошига қайтиши ва ўқувчилар билан биргаликда яхши ўқиш инсоннинг фуқаролик бурчини бир қисми деган хулосани шаклантириши керак ва улар илмий ҳақиқат тамойилларига амал қилган ҳолда кичик кўринадиган қадамлар уларнинг ўзларига ва жамиятга бўлган муносабатининг асосларидан бирига айланади.

Уй вазифаси

Илмий ҳақиқат ва Қирғиз жаранининг ўзаро боғлиқлиги ҳақида иншо ёзинг (ёки РАФТ технологиясидан фойдаланинг).

ЎҚИТУВЧИ УЧУН МАЪЛУМОТ

Илмий ҳақиқат замонавий таълимнинг асосий ҳаракатларидан биридир. Айнан ўқувчилар ва талабаларнинг ўқиши ва унинг натижалари учун масъулиятни ўргатадиган илмий ҳақиқат меъёрларига риоя қилишдир.

Қирғиз Республикаси олий ўқув юртларида 2003-йилда талабалар ва ўқитувчилар билан ишлаш орқали илмий ҳақиқатни тарғиб қилувчи ташкилотлар - илмий ҳақиқатсизлик ҳолатларини кўриб чиқадиган фахрий Кенгашлар мавжуд эди; ҳар бир университетда талабалар (ўқитувчилар) нинг илмий ҳақиқатга оид хулқ-атвор қоидалари, илмий ҳақиқат муҳитни яратиш тамой-

иллари битилган ўз кодекслари мавжуд – яъни жамият (талабалар, ўқитувчилар) томонидан қабул қилинган, меъёрларни ўз ичига олган ҳужжат.

Шу билан бирга, мактабларда илмий ҳақиқатга етарлича эътибор берилмайди. Аммо ўқувчилар унинг тамойиллари билан қанчалик тез танишсалар, ўрганишга шунчалик масъулият билан ёндашадилар. Шу сабабли, ўқувчилар/битирувчилар илмий ҳақиқат меъёрлари ва қоидаларини билишлари ва уларни таълим сифати ҳар қандай таълим муассасасида илмий жиҳатдан ҳалол хулқ-атворга боғлиқлигини тушунишлари муҳимдир.

Агар дарсда илмий ҳақиқат ва илмий ҳақиқатсизлик ҳаракатларни муҳокама қилгандан сўнг, вақт ортиб қолса, дарс учун қуйида келтирилган қўшимча материаллардан фойдаланишингиз мумкин.

1. Ўқувчилар илмий ҳақиқатсизликнинг қандай шакллари борлигини, бунинг қандай шаклларига дуч келганликлари, босма манбалардан ёки электрон оммавий ахборот воситаларининг мақолалари/материалларидан илмий ҳақиқатсизликнинг қандай шаклларини билишлари ҳақида мунозара ўтказилишиб ақл чархлашлари мумкин.

Ўқувларда ҳар қандай илмий ҳақиқатсизликнинг намоён бўлиши яъни билим ва малакаларнинг бир қисмини олмаслиги уларнинг келажагига таъсир қилиши мумкин деган хулосага келиш керак - масалан, улар УРТдан ўта олмайдилар ва олий ўқув юртларга киролмайдилар, чунки улар саволларга тўғри жавоб бера олмайдилар, чунки материални тушуниш ўрнига машғулот пайтида улар шунчаки нусха кўчиришди/юклаб олишди ва ўзларига шуни эп кўришди; илмий ҳақиқатсизлик ҳам инсоннинг фуқаролик ваколатига таъсир қилади, чунки агар мактабда танқидий фикрлаш ҳали шаклланмаган бўлса, унда жамоат ҳаётида масъулиятли иштирок этиш мумкин эмас ва ҳоказо.

2. Илмий ҳақиқат ва илмий ҳақиқатсизлик ҳаракатларни муҳокама қилишни давом эттиришнинг яна бир йўли ўқувчилар билан буюк одамларнинг ҳалоллик ва масъулиятга бағишланган баёнотларини муҳокама қилишдир. Масалан:

«Қилинган хатони англаш – бу доноликдир. Хатони англаш ва уни сир этмаслик эса ҳалолликдир.»

Цзи Юнь, хитой ёзувчиси, XVIII аср.

«Инсонинг ўзидан пайдо бўлган далиллари, одатда, бошқаларнинг фикрига қараганда, ўзни кўпроқ ишонтиради.»

Б. Паскал

«Инсоннинг ахлоқий фазилатлари унинг шахсий ҳаракатларига эмас, балки унинг кундалик ҳаётига қараб баҳоланиши керак.»

Б. Паскал

«Ким бировнинг меҳнати билан яшаса, у муқаррар равишда бировнинг ақли билан яшайди, чунки инсоннинг ўз онги фақат ўз меҳнати ёрдамида ривожланади.»

В.О. Ключевский

«Менимча, Балким тақдир бизнинг ҳаракатларимизнинг ярмини назорат қилиши мумкин, аммо бизда қолган иккинчи ярмини ўзимиз бошқаришимизга мажбур қилади, деб ўйлайман.»

Н. Макиавелли

«Агар мен умумий хулосаларимга зид бўлган янги кузатиш ёки фикрга дуч келсам, мен улар ҳақида қисқа ва кечиктирмасдан эслатма беришга амин бўламан, чунки тажрибамда кўрганимдек, бундай фактлар ёки фикрлар одатда сен учун ёқимли бўлганига нисбатан хотирадан анча тезроқ чиқиб кетади.»

Ч. Дарвин

«Кўплаб ўқувчилар ва катталар онгининг заифлиги ва (эътибор беринг) феъл-атвори улар қандайдир тарзда ҳамма нарсани ёки бирор нарсани тўғри билишларига боғлиқ.»

А. Дистервег

«Сохта билимдонлик жоҳилликдан ҳам ёмонроқдир. Жаҳолат – экин экиб ҳосил олиш мумкин бўлган очиқ дала; сохта билимдон эса - бегона ўтлар билан ўралган буғдой поя кабидир, ундаги зарарли ўтлардан тозалаш деярли мумкин эмас.»

Ч. Кантю

«Барча одамларнинг ақли ўзининг онги бўлмаган одамга ёрдам бермайди: кўр одамга бошқа бировларнинг кўриши фойда келтирмаганидек.»

Ж. Лабрюйер

Л. Ю. Марченко

15 Дунё хотираси

11 синф

Кутилаётган натижалар. *Ўқувчилар:*

1. Қирғизистон мустақиллик йилларида содир бўлган энг муҳим воқеалар ҳақида айтиб беришади.
2. Ўзларининг фуқаролик позициясини аниқлаш.
3. Ахборотни танқидий тушуниш кўникмаларини намойиш этиш.
4. Ўз нуқтаи назарини шакллантиришади.
5. Диалог ўтказишни ва ўз фикрини ҳимоя қилишни ўрганишади.

Дарснинг жиҳозлари: флипчартлар (ватман қоғози), маркерлар.

Дарс «Жаҳон хотираси” қўмитасининг учрашуви» бизнес ўйини шаклида ўтказилади[14].

[14] Миллий қўмита Қирғизистонда 2002 йилдан бери мавжуд.

Иловада ЮНЕСКОнинг ушбу дастури ҳақида қисқача маълумот берилган бўлиб, ўқитувчи ундан дарсга кириш қисми сифатида фойдаланиши мумкин (2-илова). Дунёда ишлайдиган ҳақиқий дастур контекстидан фойдаланиш ўқувчиларга бажарилаётган ишнинг аҳамияти ҳақида тушунча бериши мумкин.

Шуни таъкидлаш керакки, ушбу дастур барча даврларнинг ҳужжатли меросининг дурдоналарини сақлашга қаратилган бўлса-да, синфда сиз Қирғизистон тарихи учун муҳим бўлган ва ҳужжатлар, фотосуратлар, тавсифлар, фильмлар, адабий асарлар ёки интернет материаллари ва бошқаларда тасвирланган воқеаларни танлашингиз мумкин.

Дарс режаси

1. Ўқувчилар малакасини актуаллаштириш.
2. “Қўмита” ни сайлаш ва талабаларни гуруҳларга бўлиш.
3. Гуруҳларда ишлаш.
4. Лойиҳани ҳимоя қилиш.

ДАРС ЖАРАЁНИ

Дарс «Дунё хотираси» да сақланиши керак бўлган воқеаларни танлаши керак бўлган «қўмита йиғилиши» нинг намунаси бўлиши мумкин.

Дарснинг биринчи босқичи - «қўмита»ни танлаш

“Қўмита”нинг вазифаси ўқувчилар томонидан таклиф этилганлардан мустақил Қирғизистон йилномасидаги энг муҳим 5-7 воқеани танлаб олишдан иборат бўлади. «Қўмита» аъзолари «иш учун эслатма» сифатида дастур доирасидаги консервация объекти бўлиши мумкинлигини аниқлайдиган дастурдан кўчирма оладилар. (3-илова).

Иш натижаларига кўра, «қўмита» йиғилишнинг «баённомасини» тузади (1-илова), бу ўқувчиларнинг Қирғизистон тарихидаги энг муҳим воқеаларни танлашини қайд қилувчи ҳужжатга айланади.

Ишни бажариш учун «қўмита» сайлангандан сўнг, синф гуруҳларга бўлинади.

Гуруҳ ишининг мавзуси ўқитувчи томонидан белгиланади.

Мумкин вариантлардан бири 3 гуруҳни шакллантиришдир:

1-гуруҳ. – 1991-2023 йилларда мамлакатдаги сиёсий воқеалар.

2-гуруҳ. – ижтимоий аҳамиятга эга воқеалар.

3-гуруҳ. – маданият соҳасидаги тадбирлар.

Яна бир вариант – ўқувчиларни гуруҳларга бўлиш ва ҳар бирида мустақиллик йилларида содир бўлган энг муҳим воқеаларни ажратиб кўрсатадиган бир нечта «реестр»ларни тузиш мумкин:

- Давлатда;

- талабалар яшайдиган вилоят/туман/шаҳарда;
- мактабда.

Ўқитувчи учун эслатма

Сиз ҳар бир гуруҳни, уларнинг фикрича, «Дунё хотираси» хроникасига киритилиши мумкин бўлган 5 дан 10 тагача воқеаларни номлашни таклиф қилишингиз мумкин.

Ўқувчилар ишни бажариш учун телефон/интернетдан фойдаланишлари мумкин.

Дастур ҳужжатларда содир бўлган воқеаларни қайд этиши кераклиги сабабли, ўқувчилар у ёки бу воқеа қаерда қайд этилганлигини таъкидлашлари керак (масалан, конституция норматив-ҳуқуқий ҳужжатдир, бир қатор воқеалар оммавий ахборот воситаларида акс эттирилиши мумкин - босма ёки электрон, илмий монографиялар, бадиий адабиётлар, фотосуратлар, расмлар ва ҳ.к.. Ўқитувчи келтириши мумкин бўлган мисоллардан бири Қирғизистонда миллий валюта (сўм)нинг жорий этилишидир. Қирғизистоннинг таниқли маданият арбоблари, сиёсий ва жамоат арбоблари, тарихий ва маданий ёдгорликлари.

Шунингдек, ўқувчиларни ўзлари номлаган ёдгорлик турларини (архивлар, кутубхоналар, санъат галереялари ва бошқалар. Масалан, Қирғизистондаги Миллий банкда мамлакатда тўлов воситаларининг эволюциясини намойиш этадиган музей очилган) қандай ва қаерда сақлаб қолиш мумкинлиги ҳақида ўйлашга таклиф қилиш керак..

Ўқувчиларнинг иш натижалари флипчартларга ёзиб борилади.

15 – 20 дақиқалик ишдан сўнг гуруҳлар ўз жавобларини тақдим этадилар. Танловнинг асосланишига ва далилларнинг мантиқий тузилишига эътибор бериш муҳимдир.

Кейин «қўмита» 5 – 7 дақиқа ичида таклиф қилинган тадбирларни танлайди ва ўз қарорини Протоколга киритади.

“Қўмита” ўз ишини олиб бораётган бир пайтда ўқувчилар билан уларда фуқаролик ўзига хослик туйғусини (қирғиз жарани) шакллантиришга қаратилган суҳбат ўтказиш зарур.

Қирғиз Республикасида 2021-2026 йилларга мўлжалланган Қирғизистон фуқаролик ўзига хослигини ривожлантириш концепциясига (Қирғиз Республикаси Президентининг 2020-йил 13-ноябрдаги 39-сон қарори билан тасдиқланган) мувофиқ Қирғиз жарани барча этник жамоаларни бирлаштирадиган умумий фуқаролик ўзига хослиги, улар ўзларининг этник маданий ўзига хослигини сақлаб қолишади.

Концепцияда фаолиятнинг 5 та устувор йўналиши белгиланган:

1. Қирғиз Республикасининг фуқаролик ўзига хослиги ҳақида онгли тушунчани шакллантириш.
2. Қирғизистон халқининг бирлигини мустаҳкамлаш, бағрикенгликни ошириш ва хилма-хиллик қадриятларига ҳурматни сақлаш.

3. Давлат тилини ривожлантириш ва тарғиб қилиш, кўп тиллиликни сақлаш ва ривожлантириш.
4. Бошқарув ва қарорлар қабул қилиш жараёнларига киришда тенг шароитларни яратиш.
5. Сиёсий институтлар ва давлат органларига ишончни ошириш.

Суҳбат давомида сиз ўқувчилардан ўз гуруҳида танлаган мисоллар (одамлар, давлат ва жамоат институтлари фаолияти) умумий фуқаролик ўзига хослигини шакллантириш мақсадларига қанчалик мос келиши ҳақида гапиришни сўрашингиз мумкин.

Дарс охирида "қўмита" Қирғизистон тарихидаги ўзи танлаган (вақт бўлса) энг муҳим воқеаларни номлайди ва ўз позициясини қисқача асослаб беради.

Протокол ўқувчилар томонидан қўшимча муҳокама қилиш ва/ёки тарих дарсларида ҳамда "Инсон ва жамият" мавзусида фойдаланиш учун тарих хонасига жойлаштирилиши мумкин.

1-илова.

«ДУНЁ ХОТИРАСИ» ҚЎМИТА ЙИҒИЛИШИНИНГ
№ 1 ПРОТОКОЛИ

_____ мактаблари №_____

«» _____202__.

КУН ТАРТИБИ:

_____

_____

ИШТИРОКЧИЛАР:

Ўқувчилар ____ «__» синф

ТИНГЛАДИ:

1. 1-гуруҳ_____», «Дунё хотираси»га киритишни таклиф қилган _____
2. _____
3. _____

……

ҚАРОР:

Олинган таклифларни муҳокама қилиб, қўмита ____ «__» синф

ҚАРОР ҚИЛАДИ:

1. Қирғиз Республикаси мустақиллиги даврида содир бўлган қуйидаги воқеаларни "Жаҳон хотираси" рўйхатига киритилсин:

_____

_____

Қўмита раиси:

Қўмита аъзолари:

….

2-илова.

ЮНЕСКО ва «Дунё хотираси» дастури

ЮНЕСКО - Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича ташкилоти - 1945 йил 16 ноябрда ташкил этилган бўлиб, унинг штаб-квартираси Франциянинг Париж шаҳрида жойлашган. Ташкилот дунёнинг турли бурчакларида жойлашган 67 та бюро ва бўлимларни ўз ичига олади. Ҳозирда Ташкилотга 192 та аъзо давлат ва 6 та аъзо ҳамкор, 173 та аъзо давлат Парижда Ташкилотда доимий ваколатхонасига эга.

ЮНЕСКО 193 та фаол ва 6 та аъзо давлатлар ўртасида таълим, фан, маданият ва алоқа масалаларида халқаро ҳамкорликни ривожлантиради. Умуминсоний қадриятларга, ҳар бир цивилизация ва маданиятнинг суверенитетига ҳурмат асосида чинакам халқаро мулоқот учун шароит яратиш устида иш олиб боради.

ЮНЕСКОнинг асосий мақсади умуминсоний ҳурмат, қонун устуворлиги ва инсон ҳуқуқларига адолатли риоя этилишини таъминлаш, шунингдек, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Уставида барча халқлар учун жинси, ирқи, тили ва динидан фарқ қилмасдан эълон қилинган асосий эркинликлар сифатида таълим, фан ва маданият соҳасида халқлар ўртасидаги ҳамкорликни кенгайтириш орқали тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлашга ҳисса қўшишдан иборат.

ЮНЕСКО томонидан ишлаб чиқилган ва амалга оширилаётган дастурлардан бири “Дунё хотираси”дир.

1992 йилда ЮНЕСКО томонидан ташкил этилган “Жаҳон хотираси” дастури ҳужжатли мероснинг – қоғоз, аудиовизуал, рақамли ёки бошқа ҳар қандай форматдаги муҳим ва доимий қийматга эга бўлган ҳужжатлар ёки ҳужжатлар тўпламининг қайтариб бўлмайдиган йўқотилишининг олдини олишга қаратилган. Дастур ушбу меросни асраб-авайлаш ва уни кенг жамоатчиликка янада қулайроқ қилишга қаратилган.

Ҳужжатли мерос таҳдид остида

Дунёнинг кўплаб мамлакатларида, айниқса, ривожланаётган мамлакатларда ҳужжатли архивлар хавф остида. Йиллар давомида тошқинлар ва ёнғинлар минглаб қоғоз ҳужжатларни йўқ қилди, аммо аудиовизуал ёзувлар ҳам заиф. Магнит ленталар ёмонлашмоқда ва уларни ўйнаш учун ишлатиладиган қурилмалар тобора камаймоқда. Ушбу материалларни сақлаш ва рақамлаштириш учун биргаликда ҳаракат қилиш керак, акс ҳолда улар абадий йўқолиши мумкин.

Рақамлаштириш ва Интернетда нашр этиш ҳужжатли меросни ҳамма учун очиқ қилади, асл ҳужжатларга жисмоний таъсир кўрсатиш орқали уларга зарар етказиш хавфсиз. Рақамлаштириш қимматга тушганлиги сабабли ЮНЕСКО кутубхоналар, архивлар ва музейларга, айниқса Африкада, Кот-дъИвуар, Мали ва Судан каби мамлакатларда ёрдам беради.

Сўнгги ўттиз йил ичида ЮНЕСКО 94 мамлакатда Жаҳон хотираси миллий қўмиталари тузди. Ўтган йилнинг бошидан бери Ташкилот 40 га яқин давлатга ҳужжатли меросни инвентаризация қилиш, ҳимоя қилиш ва улардан универсал фойдаланишни таъминлаш бўйича давлат сиёсати ва салоҳиятини ишлаб чиқишда ёрдам берди.

Дастур мақсадлари:

- жаҳон ҳужжатли меросини муҳофаза қилиш;
- фойдаланувчиларнинг ҳужжатли меросдан тенг фойдаланишини таъминлаш;
- ҳужжатли мероснинг мавжудлиги ва аҳамияти ҳақида умумий тушунчаларни тарқатиш.
- Дастурни ва унинг фаолиятини кенг жамоатчиликка тарғиб қилиш.

3-илова.

ДАСТУРДАН ПАРЧА

2.6.1. “Жаҳон хотираси” дастури инсониятнинг ҳужжатли меросини қамраб олади.

Мақсадли интеллектуал ҳаракатлар орқали ҳар қандай маълумотларни «ҳужжатлар» ёки «рўйхатдан ўтказувчи» ҳамма нарса ҳужжат ҳисобланади.

2.6.2. «Дунё хотираси» дастури мақсадида ҳужжатли мерос қуйидагича белгиланади:

- Ҳаракатланадиган (ҳисобга олинган ҳолда, қуйида тавсифланган буюртмани ҳисобга олган ҳолда);
- Белгилар / кодлар, товушлар ва / ёки расмлардан иборат;
- сақланган (ахборот воситалари тирик объектлар эмас);
- Қайта тикланадиган ва бир воситадан бошқасига ўтказилиши мумкин бўлганлар;
- Ваколатли ҳужжатлар жараёни маҳсулоти

2.6.3. Ҳужжат икки компонентдан иборат деб ҳисобланади: ахборот мазмуни ва у жойлашган восита. Ушбу компонентларнинг иккаласи ҳам жуда хилма-хил бўлиши мумкин ва улар хотира элементлари сифатида бир хил даражада муҳимдир. Буларга, масалан, қуйидагилар киради:

- матн материаллари, масалан, қўлёзмалар, китоблар, газеталар, плакатлар ва бошқалар. Матн мазмуни туш, сиёҳ, қалам, бўёқ ва бошқалар билан қўлланилиши мумкин. Ташувчи қоғоз, пластмасса, папирус, пергамент, пальма барглари, пўстлоқ, тўқимачилик матоси, тош ёки матн қўлланиладиган бошқа асос бўлиши мумкин;
- тенг даражада матн бўлмаган материаллар, масалан, чизмалар, босма нашрлар, хариталар, эслатмалар ва бошқалар;

- эълон қилинган таркиб 4да механик, электрон ёки бошқа воситалардан фойдаланган ҳолда аналог ёки рақамли форматда тақдим этилган, ахборот ташувчиси қатлами қўлланиладиган моддий базага эга бўлган аудиовизуал материаллар, масалан, кинофильмлар, дисклар, ленталар ва фотосуратлар;
- виртуал ҳужжатлар, масалан, серверларда жойлашган веб-сайтлар: сақлаш муҳити қаттиқ диск ёки лента бўлиши мумкин, мазмуни эса электрон маълумотлар кўринишида.

Манба: www.unesco.org/webworld/mdm

Инсон ва жамият дарси учун адабиётлар

1. А. Р. Алишева Человек в государстве. Пособие для учащихся 10 кл. – Бишкек. 2000 г.
2. Азбука преподавания прав человека. Практическая деятельность в начальной и средней школе. Женева, май 2003 года.
3. Десятилетие образования в области прав человека Организации Объединенных Наций (1995-2004 годы)№ 4.
4. Компас. Пособие по образованию в области прав человека с участием молодежи. http://www.coe.int\hre
5. Как мы связаны с сообществом и миром? Пособие для учащихся / авт.-сост.: А. Ж. Тентиева, Г. Э. Артыкбаева, И. А. Низовская; под ред. И. А. Низовской. Бишкек. 2021. Доступно: https://kitep.edu.gov.kg/ru/view/1752
6. Как мои привычки влияют на здоровье? Пособие для учащихся / авт. -сост.: Казакова, Г. К. Умаралиева, И. А. Низовская; под ред. И. А. Низовской. – Бишкек, 2021. Доступно: https://kitep.edu.gov.kg/ru/view/1752
7. Марченко Л.Ю., Осмонбетов Э.К., Алгожоева Б. К., Дубанаев З. А. ва бошқалар. Умумтаълим мактабларининг 9-синф ўқувчилари учун “Инсон ва жамият” курси бўйича иш дафтари. Бишкек, 2004.
8. Осмонбетов Э.К., Марченко Л. Ю., Алгожоева Б. К., Дубанаев З. А.. 9-синф умумтаълим учун “Инсон ва жамият” курсу бўйича методик қўлланма. Бишкек, 2004.
9. Осмонбетов Э.К., Марченко Л.Ю., Джунушева Ч.М. Академическая честность в высшем образовании Кыргызстана. – Бишкек, 2011г.
10. Ресурсная книга для учителя по курсу «Граждановедение» для 9-11 классов: Метод. пособие для учителя по преподаванию курса «Граждановедение» в сред. шк. Кырг. Респ. – Б.: МФИС 2014. Доступно: https://www.kao.kg/images/stories/doc/245_015.pdf
11. Образование в области прав человека в школьной системе Европы, Центральной Азии и Северной Америки: сборник примеров успешных практик. http://www.coe.int

ТАРИХ

Влад Ушаков сурати[1].

Саималуу Таш Жаҳон маданий мероси ёдгорликлари рўйхатига киритилган ва ЮНЕСКО ҳимоясида.

[1] Мавжуд: https://ru.sputnik.kg/20150801/1017111938.html

1 Қирғизистондаги маданий хилма-хиллик

5 синф

Кутилаётган натижалар. *Ўқувчилар:*

1. Қирғизистонда яшовчи турли этник жамоалар маданияти ҳақида гапириш.
2. Хилма-хиллик жамият қадрияти эканлигини тушунтириш.
3. Маданий фарқларни баҳолаш.
4. Жамиятнинг хилма-хиллиги (этник, диний, тил, маданий) қадриятларига ҳурматни намоён этиш.

Усуллар: ақлий ҳужум, якка ва гуруҳда ишлаш, тақдимот, муҳокама.

Манбалар: тарқатма материаллар, ватман қоғози, маркерлар.

Асосий тушунчалар: этник гуруҳлар, хилма-хиллик.

Дарс тури: янги материални ўрганиш.

Дарс режаси

1. Дарс мавзусини актуаллаштириш.
2. Қирғизистонда яшовчи этник гуруҳларнинг маданияти.
3. Материални маҳкамлаш.
4. Хулоса.
5. Мулоҳаза.

ДАРС ЖАРАЁНИ

Дарс мавзусини актуаллаштириш. Ақлий ҳужум:

- Қирғизистонда яшовчи этник жамоаларни айтинг.
- Юртимизда яшовчи этник гуруҳларнинг маданияти ҳақида нималарни биласиз?
- Улар қандай фарқ қилади? Уларнинг миллий либослари, мусиқалари, қўшиқлари қандай?

Ўқитувчининг хабари. Қирғизистондаги жамиятнинг этник ва маданий хилма-хиллиги ҳақида ўқитувчининг хабари. Қирғизистонда 80 дан ортиқ турли этник гуруҳлар яшайди, уларнинг ҳар бири ўз маданияти, тили ва урф-одатларига эга. Бу маданий хилма-хиллик жамиятимизнинг қадриятидир. Қирғиз Республикаси Конституцияси “маданий ҳаётда иштирок этиш ва маданий қадриятлардан фойдаланиш ҳуқуқини” (48-модда), шунингдек, халқнинг маданияти, урф-одатлари ва анъаналарини сақлашни кафолатлайди: “Давлат тарихий, моддий бойликлар ва Қирғизистон халқининг маънавий меросини ҳимоя қилади”. (21-модда).

Биз ёрдамчи тарихий фанлардан ўтдик: археология, антропология, нумизматика, генеалогия. Бугун биз яна бир тарихий фан - этнология билан танишамиз. Этнология этник гуруҳлар ва уларнинг маданияти, тили, дини, яшаш жойи, урф-одатлари ва маросимларини ўрганади.

Материални мустаҳкамлаш

1-фаолият. Гуруҳларда ишлаш

5-6 кишидан иборат кичик гуруҳлар тузинг (тарқатма материаллар миқдорини ҳисобга олган ҳолда).Ўқувчилар гуруҳларда ишлашлари учун материалларни тарқатинг (Иловага қаранг).

Ўқувчиларга вазифани тушунтиринг:

- Сизга тарқатилган материални ўрганинг, этник гуруҳ, унинг маданияти, тили, дини, урф-одатлари, маросимлари ва машҳур шахслари ҳақида маъруза тайёрланг.
- Тақдимот тайёрланг ва синфга тақдим этинг.

Ўқитувчи тақдимотни муҳокама қилади (гуруҳга саволлар, жавоблар).

1-гуруҳ. Қирғизлар

Киргизлар Қирғизистон, Ўзбекистон, Қозоғистон, Тожикистон ва бошқа кўплаб мамлакатларда, жумладан, Россия, АҚШ, Туркия ва бошқаларда яшайдилар.

Қирғиз тили туркий тилларнинг қирғиз-қипчоқ гуруҳига киради. Қирғиз маданияти кўчманчи турмуш тарзини акс эттиради. Қирғиз халқининг уйи кўчманчи турмуш тарзи учун энг мос келадиган Бўз уйдир. Қирғизлар амалий санъат усталари бўлиб, улар кигиз ва теридан ясалган буюмлари билан машҳур.

Либослари. Қирғиз кийими қулай ва айниқса, от миниш учун қулай, каштадўзлик билан чиройли безатилган. Қирғизларнинг анъанавий ҳунармандчилиги бош кийими.

Оқ қалпоқ. У оқ кигиздан – табиий жундан тикилган, шунинг учун у совуқда иситади, ёзда қуёшдан ҳимоя қилади ва ёмғирда намликнинг ўтишига йўл қўймайди. Оқ қалпоқ ҳунармандчилиги Қирғизистон маданий меросининг элементи сифатида инсониятнинг номоддий маданий мероси рўйхатига киритилган. “Оқ қалпоқ қорли чўққига ўхшайди, унинг тўрт томони тўрт элемент: ҳаво, сув, олов ва тупроқни англатади”.[15] 5-март куни Қирғизистонда расман Қалпоқ куни нишонланади.

Чолғу асбоблари: қадимги қирғиз чолғуси – қўмуз, темир-қўмуз, Қил-қиёқ — икки торли камонли чолғу, най ва бошқалар.

[15] Мавжуд: https://ich.unesco.org/en/RL/ak-kalpak-craftsmanship-traditional-knowledge-and-skills-in-making-and-wearing-kyrgyz-mens-headwear-01496

Қирғизларнинг "Манас" эпоси минг йиллик тарихга эга бўлиб, "Манас-Семетей-Сейтек" трилогиясини ифодалайди. Бу дунёдаги энг катта қаҳрамонлик эпосидир. 2014-йилда "Манас" эпоси инсоният маънавий мероси объектлари жаҳон рўйхатига киритилди. Ҳар йили 4-декабрда мамлакатимизда "Манас" эпоси куни кенг нишонланади.

Саякбай Каралаев – буюк манасчи

Чингиз Айтматов – атоқли қирғиз ёзувчиси ва академиги. "Қизил рўмол дилбарим", "Биринчи ўқитувчи", "Оқ кема" ва бошқа кўплаб асарлар муаллифи. Унинг асарлари 170 тилга таржима қилинган, ҳикоялари асосида бадиий фильмлар суратга олинган.

2-гуруҳ. Руслар

Руслар – Шарқий славян халқи, Россия ва Европада энг кўп. Дунёнинг кўплаб мамлакатларида, жумладан Қирғизистонда рус жамоалари мавжуд. Рус халқининг маданияти узоқ анъаналарга эга ва бутун Россиянинг замонавий маданиятининг асосидир. Она тили ва миллий тили рус тили.

Либослари. Миллий рус кийимлари совуқ ва иссиқдан ҳимоялаган. Кийимнинг асосини чиройли кашта тикилган кенг кўйлак ва тепасидан сарафан кийишган. Улар кийимларни мунчоқлар, ҳашаматли маржонлар ва сирғалар билан безашган. Ярим ой шаклидаги қадимги рус бош кийими - Кокошник, у чучук сув марваридлари, олтин ва кумуш иплар билан безатилган. Рус ҳунармандлари заргарлик, ёғоч ва тош ўймакорлиги, ёғоч ҳайкалтарошлик ва тикувчилик билан машҳур эди.

Мусиқа асбоблари рус халқининг хилма-хиллиги ва бойлиги билан ажралиб туради: балалайка, аккордеон ва гусли рус мусиқа маданиятининг тимсолига айланди. Яна маълум: Мусиқа асбоблари сифатида ҳуштак, ёғоч қошиқлар ҳам ишлатилган.

Рус маданияти буюк рус ёзувчи ва шоирлари томонидан тасвирланган: Александр Пушкин, Лев Толстой, Фёдор Достоевский ва бошқалар.

А.С. Пушкин[16] (Ҳаёт йиллари – 1799 йил 26 май - 1837 йил 29 январь). Энг машҳур асарлар: «Шоҳ Салтан ҳақидаги эртак», «Евгений Онегин», «Дубровский», «Кавказ асираси», «Башоратли Олег қўшиғи». Пушкин барча даврларнинг энг буюк ёзувчиси деб аталади. У биринчи шеърини 15 ёшга тўлганида ёзган. Александр Сергеевичнинг ҳаёти жуда қисқа бўлган, аммо бу вақт ичида у кўплаб шеърлар, драмалар, насрлар ва болалар учун эртаклар ёзишга муваффақ бўлган.

[16] https://top10a.ru/samye-izvestnye-russkie-pisateli.html

3-гуруҳ. Ўзбеклар

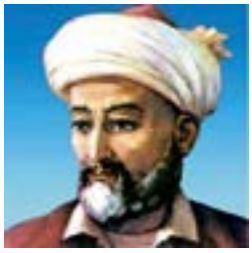
Ўзбеклар[17] Қирғизистон, Ўзбекистон, Қозоғистон, Тожикистон ва бошқа кўплаб мамлакатларда, жумладан, Россия, АҚШ, Туркия ва бошқаларда яшайдилар. *Ўзбек тили* туркий тилдир. Ўзбек халқининг анъана ва урф-одатлари асрлар давомида ривожланиб, турли даврларга бориб тақалади.

Чолғу асбоблари: Халқ мусиқасига кўпинча икки торли оддий чолғу дутор жўр бўлади. Овозлари юзлаб метрлар узоқликда эшитиладиган карнай (пуфлаш чолғуси), сурнай (най) ва доира (даф)да ҳам ўзбек байрам мусиқаси ижро этилади[18].

Либослари. Ўзбеклар амалий санъат, заргарлик, ганч ўймакорлиги, кулолчилик, мунчоқ ясаш ва бошқа кўплаб соҳаларнинг моҳир усталаридир. Ўзбек кийимининг ўзига хос хусусияти тилла ва мунчоқлар билан моҳирона кашта тикиш бўлган ва шундай бўлиб қолади. Кийимлар, шляпалар ва пойабзаллар каштадўзлик билан безатилган.

"Лазги" Хоразм рақси Ўзбекистон маданий меросининг элементи сифатида инсониятнинг номоддий маданий мероси рўйхатига киритилган.

Алишер Навои[19] (1441-1501) – буюк шоир ва мутафаккир, давлат арбоби. Тўлиқ исми Низомиддин Мир Алишер. У чағатой тилида (эски ўзбек тилида) ҳам, форс тилида ҳам (форс тилидаги асарларда) Навоий тахаллуси билан шеърлар ёзган. Алишер ёшлигидан шеъриятга қизиқиб, 15 ёшидаёқ икки тилда: форс ва она тили бўлмиш эски ўзбек тилларида ажойиб шеърлар ёза бошлаган. 1466 – 1469-йилларда Алишер Машҳад ва Самарқанддаги мадрасаларда таҳсил олиб, фалсафа, мантиқ, математика ва бошқа фанларни ўрганди. Алишер икки тилни бирдек равон билган: Навоий тахаллуси билан ("мелодик") туркий тилда, "Фоний" тахаллуси билан ("тез бузиладиган") форсча ёзган.

Алишер Навоийнинг энг машҳур асари "Хамса" – 5 достондан иборат. "Ҳайрат ул аброр", "Лайли ва Мажнун", "Фарҳод ва Ширин", "Саббаи сайёр", "Садди Искандари" каби 5 достондан иборат тўпламидир.

4-гуруҳ. Дунганлар

862-1877 йилларда Хитой шимоли-ғарбида мусулмонлар қўзғолони бостирилгандан сўнг дунганлар (хуэйцзу) Хитойнинг шимоли-ғарбий қисмидан кўчиб келган. Ҳозиргача улар Хитой, Қирғизистон, Қозоғистон, Ўзбекистон ва бошқа мамлакатларда истиқомат қилишади. Дунганлар хитой тилида гаплашади, уларнинг тили Хитой-Тибет тиллари оиласига киради. Қирғизистон ҳудудида

[17] https://www.google.com/

[18] https://www.advantour.com/rus/uzbekistan/culture/music.htm#:

[19] https://obrazovaka.ru/alisher-navoi-biografiya-kratko.html

улар Чуй, Иссиққўл ва Ўш вилоятларида яшайдилар, деҳқончилик, савдо-сотиқ билан шуғулланадилар, бой маданият, урф-одат ва анъаналарга эга.

Дунганларнинг миллий либоси[20] ёрқин, қулай. Аёллар кийимидаги айрим турлар ва этник элементлар сақланиб қолган. Дунган аёллари чиройли соч турмаги бўлиб, уларни гуллар ва кумуш тароқлар билан безашган. Ҳозирги вақтда дунган маданиятининг баъзи элементларини тўй маросимларида ёки байрамларда кўриш мумкин.

Иссиққўл вилоятининг Қоракўл шаҳрида 19-асрда дунганлар томонидан қурилган масжид бор. Дунган масжиди (халқ орасида шундай номланади) дунган маданиятининг меъморий ёдгорлиги – у Хитой меъморчилиги услубида қурилган. Унинг ўзига хослиги шундаки, битта михсиз қурилган ранг-баранг бино.

5-гуруҳ. Уйғурлар

Уйғурлар Ўрта Осиёнинг энг қадимги туркийзабон халқларидан бири ҳисобланади. Уйғурлар Шарқий Туркистоннинг, ҳозирги Хитой Халқ Республикасининг Шинжон-Уйғур автоном вилоятининг туркий туб халқи. Уларнинг катта қисми Хитойнинг узоқ ғарбий қисмида жойлашган Шинжон деган ҳудудда яшайди.

Қирғизистонда уйғурлар Чуй вилоятининг Бишкек шаҳри ва Ўш вилоятининг Қашқар-Қишлоқ қишлоғида яшайди. Шинжондан Қирғизистон ҳудудига биринчи кўчиш 19-асрда, иккинчи тўлқин 1950-60-йилларда содир бўлган. Уйғурларнинг анъанавий касби деҳқончилик, савдо ва турли ҳунармандчиликдир.

Либослари. Уйғур кийимлари чиройли безаклари ва қирралари билан ажралиб туради. Аёллар кўйлак устида чиройли ҳошияли узун енгсиз нимча кийишади.
Чолғу асбоблари: Энг кенг тарқалган чолғу асбоблари дутор бўлиб, уни эркаклар ҳам, аёллар ҳам чалади, тембур, торли чолғу ва бошқалар.

[20] https://www.advantou

2-фаолият. (2-вариант). Имло эстафетасини ўтказинг:

- Қирғизистонда яшовчи этник жамоалар ҳақидаги материални доскада кўрсатиш;
- ўқувчиларга материалларни ўрганишни тавсия қилиш;
- дафтарингизга қуйидаги жадвални тўлдиринг:

Этнос	Тил	Маданият, мусиқа, асбоблар, урф-одатлар ва бошқ.	Кийим, таомлар	Таниқли шахслар

Хулосалар

Дарс якунида ўқитувчи ўқувчиларни мамлакатимиздаги маданиятлар хилма-хиллиги жамият қадрияти деган хулосага олиб келади. Қирғизистоннинг барча фуқаролари миллати, маданияти, диний мансублиги ва бошқа фарқларидан қатъи назар, Қирғиз жарани бўлиб, тенг ҳуқуқ ва фуқаролик мажбуриятларига эга.

Мулоҳаза

- Бугун дарсда қандай қизиқарли ва янги нарсаларни билиб олдингиз?
- Нима учун маданий хилма-хиллик жамиятнинг қадрияти ҳисобланади?
- Мамлакатимиз маданиятининг қайси турлари инсониятнинг жаҳон мероси рўйхатига киритилган?

Уйга вазифа: Атрофингиздан (қариндошлар, қўшнилар, оилавий дўстлар) этник жамоа маданияти ҳақида ҳисобот тайёрланг.

З. А. Дубанаев

Ўтроқ ва кўчманчи цивилизации

6 синф

Кутилаётган натижалар. *Ўқувчилар:*

1. Кўчманчи ва ўтроқ цивилизация ҳақида айтишади. Кўчманчи ва ўтроқ турмушнинг хўжалиги ва маданий турларини ҳамда кўчманчи ва ўтроқ аҳоли ўртасидаги савдо алмашинувини тавсифлаш.
2. Артефактларни солиштириш ва таҳлил қилиш.
3. Чизмалар ва диаграммалар ёрдамида таҳлилий кўникмаларни ривожлантириш.

4. Замонавий жамиятда турли маданиятларнинг ўзаро таъсири ва ўзаро таъсири жамият тараққиётига ва фуқаролик жипслигига хизмат қилишини тушунтириш (қирғиз жарани).
5. Тасвирий фаолият орқали эстетик маҳоратини намоён этиш; кўчманчи ва ўтроқ маданият хусусиятларига ҳурмат кўрсатиш; уларнинг ижтимоий-маданий муҳитга мансублигини тасдиқлайди.

Дарс тури: янги мавзуни тушунтириш.

Дарс усули: ақлий ҳужум, кичик гуруҳларда ишлаш, мунозара, эстетик фаолият.

Дарс учун жиҳозлар: доска, бўр, флипчарт, скотч, маркерлар, интерфаол доска, қоғоз/дафтар, дарслик, слайдлар.

Ўқитувчига тавсия: Слайдлар тайёрланг; Ўқувчиларга олдиндан топшириқ беринг: ўтроқ ва кўчманчи халқлар ҳақида тақдимотлар тайёрлаш.

Дарс режаси

1. Мавзуни актуаллаштириш.
2. Ўтроқ ва кўчманчи халқлар ҳаёти. Ўқитувчи тақдимоти.
3. Кичик гуруҳлар ва жуфтликларда ишлаш.
4. Хулоса
5. Мулоҳаза

ДАРС ЖАРАЁНИ

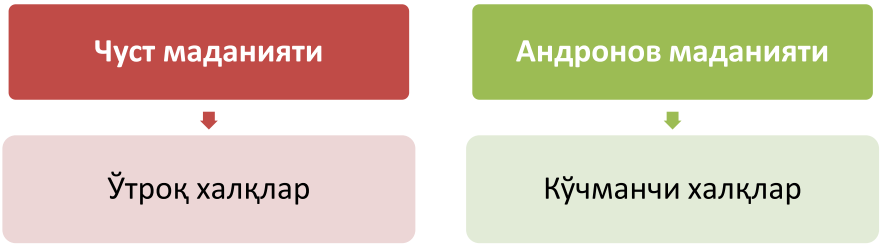
Дарс мавзусини актуаллаштириш. Ақлий ҳужум:

- Ўтроқ халқлар ҳақида ўйлаганингизда нималарни тасаввур қиласиз?
- Кўчманчи халқлар қандай яшаган?

Ўқувчиларнинг жавобларига қараб, ўқитувчи аниқловчи ва етакчи саволлар беради.

Ўқитувчининг интерактив кичик-маърузаси. Кўчманчи ва ўтроқ халқлар.

Тавсия: Слайдлар тайёрланг (Иловага қаранг).

Қадим замонлардан ҳозирги Қирғизистон ҳудудида икки иқтисодий ва маданий турнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши учун шарт-шароитлар шаклланган.

1) Марказий Осиё минтақаси, жумладан, ҳозирги Қирғизистон ҳудудидаги деҳқончилик маданияти марказлари.

2) Чорвачилар дунёси/кўчманчилар маданияти. Улар орасида савдо-иқтисодий алоқалар ривожланди.

Синф ўқувчилари билан қуйидаги саволларни муҳокама қилинг:

- Кўчманчилар ўтроқ аҳолидан қандай маҳсулотлар сотиб олган?

Жавоб: Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, ҳунармандчилик буюмлари: ҳашаматли буюмлар, кулолчилик, идиш-товоқлар, қурол-яроғ, газламалар ва бошқалар.

- Ўтроқ аҳоли кўчманчилардан нимани сотиб олган?

Жавоб: Ўтроқ аҳоли отларни, тери ва жундан қилинган буюмларни, йиртқич қушларни, гўшт маҳсулотларини ва ҳоказоларни жуда қадрлаган.

Материални мустаҳкамлаш

1-фаолият. Кичик гуруҳларда ишлаш: ўтроқ ва кўчманчи халқларнинг ҳаёти

Ўқувчиларни 3 гуруҳга бўлинг. Топшириқ, флипчарт, фломастерларни тарқатинг.

1-гуруҳ. Ўтроқ халқларнинг ҳаёти. Чуст маданияти

1-топшириқ: Матнни ўқинг.

Чуст маданияти

Фарғона водийсида қадимги деҳқонларнинг манзилгоҳлари пайдо бўлган. Ўзбекистоннинг Наманган вилояти Чуст шаҳри яқинида биринчи ёдгорлик топилган жойни олимлар Чуст маданияти деб аташган.

Ўш аҳоли пункти. Қирғизистон ҳудудида археологлар замонавий шаҳарлар: Ўзган, Қуршоб ва Новқат, Ўш яқинларида қадимий манзилгоҳларни топдилар. Ўш шаҳарчасининг ёши уч минг йилдан ошган. Милоддан аввалги 2-минг йиллик охири - 1-минг йиллик бошларида пайдо бўлган. Ўш аҳоли пункти Сулаймон тоғининг атрофида жойлашган. Кейинчалик Сулаймон тоғ атрофида кичик қишлоқлар пайдо бўлди ва вақт ўтиши билан Ўш шаҳри ташкил топди. Чуст аҳоли пунктларида аҳоли деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган, бронза ва қуйма асбоблар, қурол-яроғ ва заргарлик буюмлари эритиб, чиройли идиш-товоқлар ясаган, тўқувчилик қилган, тошни қайта ишлашни билган.

Чуст жамияти. Милоддан аввалги 2-минг йиллик охири - 1-минг йиллик бошларида. Фарғонада ибтидоий жамоа тузумининг емирилиши ва янги жамиятнинг шаклланиши жараёни содир бўлди. Жангчилар, руҳонийлар ва деҳқонлар табақалари пайдо бўлди, оддий жамоат аъзолари билан бир қаторда зодагонлар ва бойлар ажралиб турди. Аммо уруғлар бўлиниши ҳали ҳам сақланиб қолди: уруғ алоҳида турар-жойларда яшаган; бир воҳадаги аҳоли пунктлари гуруҳи қабила, барча аҳоли пунктлари қабилалар иттифоқини ташкил қилган.

Саволларга жавоб беринг:

- Нима учун қадимги деҳқонларнинг манзилгоҳлари Чуст маданияти деб аталган?
- Чуст маданияти халқларининг қадимий манзилгоҳларини айтинг.

2-топшириқ.

- Чуст маданиятининг қадимги халқларининг жойлашуви ва ҳаёти ҳақида расмлар чизинг.
- Тақдимот тайёрланг. Чизмаларингизни намойиш этаётганда синфга уларнинг ҳаёти ҳақида гапириб беринг.
- Хулоса чиқаринг.

2-гуруҳ. Кўчманчи халқларнинг ҳаёти: Андронов маданияти

1-топшириқ: Матнни ўқинг.

Андронов маданияти

Андроновликлар чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланган. Бундай иқтисодиёт мураккаб деб аталади. Лекин улар асосан чорвачилик билан шуғулланган: қорамол, қўй, бақтрия туялари ва отлар боққан. Уларнинг кичкина, мўйнали отлари ва чопар, баланд отлари бор эди. Улар подаларини қишлоқлар яқинида боқарди. Ўт қоплами ҳайвонлар томонидан оёқ ости қилиниб, камайгач, одамлар янги жойга кўчишга мажбур бўлган.

Вақт ўтиши билан Андронов чўпонлари деҳқончиликнинг янги шаклига ўтдилар. Баҳорда моллар узоқ яйловларга ҳайдалиб, кузда қайтиб келган. Бронза даврининг охирига келиб чорвачиликда от ва қўйлар сони кўпайди, бу эса янги яйловлар зарурлигини англатарди. Шундай қилиб, милоддан аввалги 12-9-асрларда тоғ ва дашт аҳолисининг бир қисми кўчманчи чорвачиликка ўтади.

Андронов уйлари кўчма эди. Улар ўз уйларини панжарали вертикал устунлардан қуришган, юқори қисмидан эса тутун чиқиб турарди.

Тўқтўғулда андроновчиларнинг турар жойи – тўғри тўртбурчак шаклидаги ярим қазилма топилган, девор ва шифтлар шохчалардан тўқилган ва лой билан қопланган. Хонанинг бир бурчагида овқат тайёрланадиган камин бор эди.

Андроновлик эркаклар сутдан тузланган, узоқ муддатли бўлак (қурут) тайёрлашни ўргандилар. Қишда улар сувда эритилиб, истеъмол қилинган. Ортиқча сутни қайта ишлашнинг бу қадимий технологияси қирғиз кўчманчилари томонидан бугунги кунгача сақланиб қолган. Андроноволиклар қимиз тайёрлашни биринчи бўлиб ўрганган, дейишга асос бор.

Саволларга жавоб беринг:

- Нима учун қадимги чўпон қабилалари маданияти Андронов деб аталади?
- Андроноволиклар қандай деҳқончилик билан шуғулланишган? Нима учун Андроноволиклар кўчманчи турмуш тарзига ўтдилар?

2- топшириқ.

- Андроново маданияти одамлари ҳаётидан расмлар чизинг.
- Тақдимот тайёрланг. Чизмаларингизни намойиш этаётганда синфга уларнинг ҳаёти ҳақида гапириб беринг.
- Хулоса чиқаринг.

3-гуруҳ. Андроновликларнинг қуроллари

1-топшириқ: Матнни ўқинг.

Урал, Қозоғистон ва Қирғизистондаги металл рудаларининг катта заҳиралари, қуювчилар ва темирчиларнинг юксак маҳорати андроноволикларга ўша даврлар учун биринчи даражали қуроллар яратиш имконини берди.

Жангчиларнинг қуроллари жанговар қурилларни ўз ичига олган: найзалар, жанговар болталар ва болталар, узун ханжарлар, тош ёки бронза бошли тўқмоқлар. Узоқ масофали қурилларга ўқ, қуйма бронзали ўқ учлари, барг шаклидаги ёки тошдан ясалган, отиш пичоқлари ва ўқлар киради.

Андроновликларнинг муҳим ихтироси жанг араваси – бронза даври ҳарбий тафаккурининг чўққиси эди. Андроноволиклар чаққон, озғин оёқли, баланд бўйли, нафис отларни боқиб, жанг араваларига тақишган. Аравачи жангчилар душман тузилмасини бостириб, синдириб ташлаганлар, уларни отларининг туёғи остида оёқ ости қилганлар, ғилдираклар билан эзиб ташлаганлар, найзалар, тўқмоқлар билан уриб, дўл ёғдирганлар. Одатда жанг араваларининг юки жанг натижасини ҳал қилар эди. Пиёда аскарлар фақат қочиб кетаётган душманларни таъқиб қилишлари ва уларни мағлуб этишлари керак эди.

Милоддан аввалги II минг йиллик ўрталарида Қозоғистон даштлари ва Ала-Тоо тоғларидан бўлган андроноволикларнинг бир қисми жанубга отилиб чиқиб, Эрон ва Ҳиндистоннинг шимолий қисмини босиб олди. Қолган қисми эса ватанларида қолган. Ала-Тоо тоғларида уларнинг давомчилари ва авлодлари саклар деб аталган кўчманчи халқлар эди.

Саволларни муҳокама қилинг:

- Саймали Тошнинг қоятош расмларида нималар тасвирланган?
- Араванинг ихтиро қилинишининг аҳамияти нимада эди?
- Андроновлик жангчиларни қуроллари билан қандай тавсифлаш мумкин?

Андроновчиларнинг қурилларини чизинг.

2-топшириқ.

- Андронов жангчиларининг қурилларини чизинг.
- Хулоса чиқаринг.
- Тақдимот тайёрланг. Чизмаларингизни намойиш этаётганда синфга улар ҳақида гапириб беринг.

2-фаолият. Жуфтликда ишлаш

Андронов ва қирғиз маданияти: ўхшашлик ва фарқлар

Саволларга жавоб беринг:

- Андронов турар жойи ва қирғиз уйи ўртасида қандай ўхшашликлар бор?
- Чармдан ясалган буюмлар ва идишлар ўртасида қандай ўхшашликлар бор?
- Озиқ-овқат маҳсулотларида қандай умумийлик бор?

3- Топшириқ. Венн диаграммасини чизинг: Андронов ва қирғиз маданияти.

Ўқитувчига эслатма: Венн диаграммаси тақдимоти ва муҳокамасини тақдим этинг.

Хулосалар

Хулоса чиқариши учун синф аъзолари билан саволларни муҳокама қилинг:

- Қайси маданият вакиллари табиий ресурсларга кўпроқ тобе бўлган?

Жавоб: Андроновликлар табиий ресурсларга кўпроқ қарам эди. Фермада чорва молларининг кўпайиши андроноволик чўпонларни янги яйловлар изламага мажбур қилди.

- Ўтроқ ва кўчманчи аҳоли ўзаро қандай муносабатда бўлган?
- Нима учун савдо алоқалари кўчманчилар учун ҳам, ўтроқ аҳоли учун ҳам зарур эди?
- Андронов ва қирғиз маданияти ўртасида қандай ўхшашлик ва фарқ бор?

Асосий хулосалар:

- Ўтроқ халқлар ва кўчманчилар тинч-тотув яшаганлар – кўчманчилар асосан чорвачилик, ўтроқ халқлар эса деҳқончилик билан шуғулланган. Улар ўртасида савдо алоқалари ривожланди. Маданиятларнинг ўзаро таъсири бор эди: тил, дин, турмуш тарзи, санъат.
- Аралаш никоҳлар. Ўша кунларда аралаш никоҳлар асосан сиёсий мақсадларда тузилган, яъни ҳукмрон доираларда.
- Саёҳатчилар одамларнинг ҳаётини тасвирлаган ва шу туфайли бошқа халқларнинг ҳаёти ва маданияти ҳақидаги ғоялар тарқалди.

Замонавий Қирғизистон

Бугунги кунда Қирғизистонда 80 дан ортиқ миллат вакиллари истиқомат қилади.

- Нима учун жамиятимизда хилма-хиллик қадрият ҳисобланади?
- Жамиятимиз фаровонлигининг гарови нимада?

Асрлар давомида инсоният турли халқларнинг тинч-тотув яшаши намуналарини ишлаб чиқди. Тинч ҳаёт, яхши муносабатлар турли миллат ва диний

эътиқодга мансуб кишиларни биргаликда меҳнат (ҳашар), кўнгиллилик, ўзаро ёрдам орқали бирлашишга, жамият муаммоларини биргаликда ҳал қилишга ундайди.

Мулоҳаза

- Кўчманчилар ва ўтроқ аҳолининг иқтисодиёти қандай фарқ қилган?
- Андронов ва қирғиз маданияти ўртасида қандай ўхшашликлар бор?
- Ўш шаҳрининг пайдо бўлишида Чуст аҳоли пунктларининг роли қандай бўлган?
- Тинч ҳаёт, одамлар ўртасидаги яхши муносабатлар жамият ривожига қандай таъсир қилади?

Уйга вазифа

Саволларга жавоб беринг:

- Чуст ва Андронов маданиятлари ўртасидаги ўхшашлик ва фарқлар қандай?
- Иқтисодиётни бошқаришдаги фарқлар турли маданият вакилларининг ўзаро муносабатларига қандай таъсир кўрсатди?

ЎҚИТУВЧИЛАР УЧУН МАЪЛУМОТ

(Китобдан маълумот: “Бизнинг Қирғизистон”. Оммавий тарихий энциклопедия (антик даврдан XIX аср охиригача.) / Муаллиф академик В.М. Плоских. – Бишкек: Илим, 2004. 10 – 22-бетлар).

АНДРОНОВ МАДАНИЯТИ

Бронза даврида (милоддан аввалги 2—1-минг йилликлар) Қирғизистон ҳудудида икки йирик маданият вакиллари яшаган. Чуй ва Талас водийларида, Кетмон-Тепа, Иссиқкўл ва Марказий Ала-Тоода қозоқ чўллари ва Жанубий Сибир аҳолиси билан чамбарчас боғлиқ бўлган чорвачилик-деҳқончиликка оид қабилалар маданияти шаклланган. Бу қабилалар (Сибирнинг Ачинск шаҳри яқинидаги Андроново қишлоғи яқинида биринчи ёдгорликлар топилган жойдан кейин) Андроново деб аталган. Андронов маданияти қарийб минг йилликда, Милоддан аввалги XVII – XVI -асрлардан IX –асргача ривожланган.

Қирғизистонда бронза даврига оид қоятош расмлари, асосан, Саймали Тошда (Норин вилоятидаги Кўгарт дарёсининг юқори оқими, Чўлпон-Ота шаҳри (Иссиқкўл) яқинида ва Кетмон-Тепа водийсида) жойлашган. Уларда жангчилар билан аравалар ва якслар жабдуқлари билан омочлар тасвирланган.

Саймали Тошнинг қоятош расмларидалар

Кўплаб топилмалар, манзилгоҳлар, қабристонлар, хазиналар ва қоятош расмлари Қирғизистондаги андроноволиклар ҳаётини тасаввур қилиш имконини беради.

Кинжалы. II тыс. до н.э. (Иссык-Кульская котловина)

Чуй водийсидаги бронза давринг энг қадимий манзилгоҳи Беловодское қишлоғи ҳисобланади. У милоддан аввалги XV– XIII -асрларга тўғри келади. Кейинчалик Аламедин, Александровка, Жаилма ва Каинди аҳоли пунктлари пайдо бўлди. Қоида тариқасида, улар тепаликлар ва ботқоқли жойларда жойлашган.

Расм: Андроноволиклар яшаган жой

Расм: Андроново маданиятининг сопол буюмлари

Тўқтўғулда Андроновчиларнинг турар жойи топилган – тўртбурчаклар шаклидаги ярим қазилма, майдони 70 квадрат метр, таҳминан ерга бир метрга яқин. Девор ва шифтлар новдалардан тўқилган ва лой билан қопланган. Катта тошлар деворнинг ташқи томонини қўллаб-қувватлаган. Хонанинг бир бурчагида «ошхона» бор эди. Бу ерда тошдан ясалган ўчоқ ва овқат пиширишучун катта идишлар бўлган. Эҳтимол, 25 кишигача бўлган ерда ота-оналар, болалар ва набираларни бирлаштирган катта оила яшаган.

Тян-Шаннинг андроново қабилалари ҳинд-европа тиллари оиласига мансуб бўлиб, ундан ҳинд-эрон (орий), славян, герман, роман, болтиқ ва бошқа тил тармоқлари пайдо бўлган.

ЧУСТ МАДАНИЯТИ

Фарғона водийсининг шарқий қисмида Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудларидаги қадимги деҳқон жамоалари билан чамбарчас боғлиқ бўлган қадимги деҳқонларнинг манзилгоҳлари пайдо бўлди. Олимлар ўз маданиятини Наманган вилоятининг Чуст шаҳри яқинида биринчи ёдгорлик топилган жойни Чуст маданияти деб аташган.

Милоддан аввалги II -минг йиллик охири - I-минг йиллик бошларида. Фарғонада ибтидоий жамоа тузумининг емирилиши ва янги жамиятнинг шаклланиши жараёни содир бўлди. Жангчилар, руҳонийлар ва деҳқонлар табақалари шаклланди, оддий жамоа аъзолари билан бир қаторда бойлар ҳам ажралиб турди. Аммо уруғлар бўлиниши ҳали ҳам сақланиб қолди: уруғ алоҳида турар-жойларда яшаган; бир воҳадаги аҳоли пунктлари гуруҳи қабила, барча аҳоли пунктлари қабилалар иттифоқини ташкил қилган.

Расм. Чуст маданияти: Ўш шаҳри Сулаймон тоғидаги ғордаги расмлар

Расм. Чуст маданияти: сопол

Энг яхши ўрганилган аҳоли пункти Ўш шаҳрининг марказида жойлашган Ўш шаҳарчаси бўлиб, унинг ёши уч минг йилдан ошади. Қадимги ошанларнинг диний эътиқодлари зардуштийлик ғоялари, табиат кучларига сиғиниш, олов ва қуёшга сиғинишнинг бир варианти бўлган.

3 Қирғиз буюк давлати даври

7 синф

Кутилаётган натижалар. *Ўқувчилар:*

1. Жамиятнинг хилма-хиллиги, турли этник гуруҳлар ҳақида айтиб беришади.
2. Империя асосини ташкил этган ички ислоҳотлар ва мафкурани таҳлил қилиш.
3. Жамиятнинг хилма-хиллигига қадриятларга асосланган муносабатни намойиш этиш.

Кўрсаткичлар:

- IX асрда Ўрта Осиёда яшаган этник гуруҳларни санаб, уларнинг яшаш жойларини харитадан кўрсатишади;
- империя яратиш заруриятини аниқлашади;
- қирғизларнинг давлат ташкил топиш жараёнида тутган ўрни ва Ўрта Осиёда яшовчи этник гуруҳларнинг бирдамлигини аниқлаш;
- Ажонинг сиёсий ва ҳарбий ислоҳотларининг моҳиятини очиб бериш;
- турли этник гуруҳларни бирлаштирувчи асосий ғояни топиш;
- халқ бирлиги ва маданиятлараро бағрикенглик давлатнинг шаклланиши ва ривожланиши, барқарорлигининг зарур шарти эканлигини тушунтириш;

Дарс тури: янги материални ўрганиш.

Дарс усуллари: ақлий ҳужум, интерфаол маъруза, харита билан ишлаш, гуруҳларда ишлаш, жуфтлик билан ишлаш.

Жиҳозлар: дарслик, “Киргизнинг буюк давлати” харитаси.

Асосий тушунчалар ва атамалар: ҳокимият, ҳарбий ислоҳот, бошқарув, қурултой, этник гуруҳ.

Асосий саналар:

758 йил – Қирғизларнинг Уйғур хоқонлиги томонидан босиб олиниши.

820-840 – Уйғур-қирғиз уруши.

840 йил – Қирғиз буюк давлатининг ташкил топиши.

Дарс режаси

1. Марказий Осиёни босиб олишга сиёсий, иқтисодий, ҳарбий тайёргарлик.
2. Қирғиз буюк давлатининг шаклланиши учун шарт-шароитлар.
3. Қирғиз давлатининг маъмурий-ҳудудий бошқарув тизими.
4. Қирғизларнинг ҳарбий қудратининг моҳияти.

ДАРС ЖАРАЁНИ

Кириш мотивацион суҳбат

Мавжуд билимларни янгилаш - ақлий ҳужум:

- VI-VIII асрларда Жанубий Сибирда қайси этник гуруҳ ҳукмронлик қилган?
- Уйғурлар ва қирғизлар ўртасидаги муносабатларни (сиёсий, диний, иқтисодий, маданий) аниқланг.
- "Ўрта асрлар", "кўчманчилар цивилизацияси" тушунчаларини қандай тушунасиз?

Марказий Осиёни босиб олишга сиёсий, иқтисодий, ҳарбий тайёргарлик

VIII аср охири IX аср бошларида Ўрта Осиёдаги сиёсий, иқтисодий, этник, маданий вазиятга қисқача тавсиф беринг.

Ўқитувчининг сўзи

758-йилда Ўрта Осиёда ҳукмронлик қилган Уйғур хоқонлиги (қайси миллатлар таркибига кирган?) Қирғиз давлатини босиб олди. Қирғизларнинг 795-йилги қўзғолони бостирилди. Кейинги 25 йил давомида улар ўз мустақиллигини тиклаш учун тайёргарлик кўрдилар.

Материални мустаҳкамлаш

1-фаолият. Гуруҳларда ишлаш

Кичик гуруҳларда ишлашни ташкил қилинг. Кичик гуруҳнинг вазифаларини тушунтиринг:

- Қирғизистон давлатида содир бўлган ўзгаришларни мустақил ўрганинг;
- уларнинг оқибатларини аниқланг;
- жадвални тўлдиринг;
- тақдимот тайёрланг.

1-гуруҳ. Марказлашган давлат ҳокимиятининг ўрнатилиши-ҳамма Ажога (сиёсий) бўйсунган.

2-гуруҳ. Уйғурлар билан душманлик муносабатларида бўлган араблар, қарлуқлар, тибетлар билан алоқа ўрнатиш (халқаро муносабатлар).

3-гуруҳ. Қирғизларга қарам бўлган халқлар ҳисобига ҳудудни кенгайтириш. Қиштимлар ўз жангчиларини Ажо қўшини (иқтисодий, ижтимоий) билан таъминлаганлар.

4-гуруҳ. Ўнлик, юзлик, минглик ва ўн минглик аскарлардан иборат мунтазам армия тузиш; қўшин икки катта қисмга бўлинган: оғир қуролланган отлиқлар ва енгил қуролланган отлиқлар (мунтазам армия).

Гуруҳ тақдимоти

Ўзгаришлар	Оқибатлари

1-топшириқ. Ўқувчиларни аскарлар ва уларнинг қуролларини солиштиришга таклиф қилинг.

Саволлар беринг:

- Сизнингча, бундай армия тузишнинг афзаллиги нимада эди?
- Этник таркиби қандай эди?

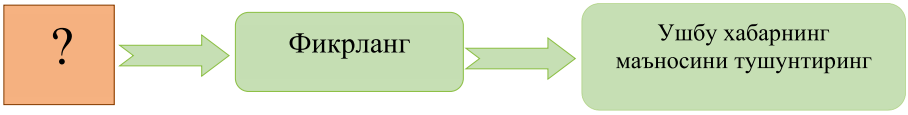
1. Қирғиз буюк давлатининг шаклланишининг шарт-шароитлари

Қирғизлар ва уйғурлар ўртасидаги ҳарбий ҳаракатни тасвирлаб беринг.

Қатор этник гуруҳларни бирлаштирган қирғизлар энг қулай вазиятни кутиб, 820 йилда уйғурларга қарши уруш эълон қилдилар. Улар ўртасидаги жанглар замонавий Тува ҳудудида бўлиб ўтди. Аста-секин омад қирғизлар томон бурила бошлади. Ажонинг ғалабаларидан руҳланиб, Уйғур хоқонига мурожаат қилди:

“Сенинг тақдиринг тугади. Тез орада олтин ўрдангни оламан, олдига отимни қўяман, байроғимни кўтараман. Агар мен билан рақобатлаша олсанг, дарҳол кел; Агар қила олмасанг, тезда кет».

2-топшириқ. Ўқувчиларга схемани тўлдиришни айтинг:

Ўқувчиларингиз билан биргаликда уйғурларнинг мағлуб бўлиш сабабларини таҳлил қилинг.

Уйғурларнинг мағлуб бўлиш сабаблари (сиёсий, иқтисодий):

1) Уйғур хоқонлигида ҳокимият учун курашни кучайтириш, тибетликлар билан уруш.

2) Урушлардаги муваффақиятсизликлар хоқонликда ҳокимиятнинг беқарорлигига олиб келди.

3) Очлиқ, касаллик ва қаттиқ қиш давлат иқтисодиётини заифлаштирди.

4) Уйғур қўшини бошлиқларидан бири Гуйлу Моҳенинг қирғизлар томонига ўтиши қирғиз аскарларига уйғурларнинг пойтахти Ордо Балиқ шаҳрига йўл очди.

Ўқитувчининг сўзи

840-йилда Буюк Қирғиз давлати. Турли этник жамоаларнинг бирлашиши давлатнинг барпо этилишида катта рол ўйнади. Империянинг вужудга келишида бирлик ҳал қилувчи омил бўлган. Давлатда сиёсий бирлик мустаҳкамланди, давлат аппарати юқори савияда ишлади, иқтисодиёт ва аҳолининг ижтимоий аҳволи яхшиланди.

Ўқувчилар учун савол:

- Марказий Осиёда кучли қирғиз давлатини барпо этиш ва ривожлантириш учун қандай шарт-шароитлар мавжуд эди?

Ўқувчиларнинг таҳминий жавоблари:

- Умумий мафкура;
- бошқа этник гуруҳларнинг ассимиляцияси;
- тўғри сиёсат;
- давлат таркибига кирувчи барча этник жамоаларга тенг муносабатда бўлиш;
- ҳамма империяни мустаҳкамлаш тарафдори эди.
- Нима учун қирғиз давлати тарихида қабила ва элатларнинг йирик қўзғолонлари ҳақида маълумот йўқ деб ўйлайсиз? Ўз фикрингизни билдиринг.

Қирғиз давлатининг маъмурий-ҳудудий бошқарув тизими

3-топшириқ. Харита билан ишланг

Ўқувчиларга саволлар:

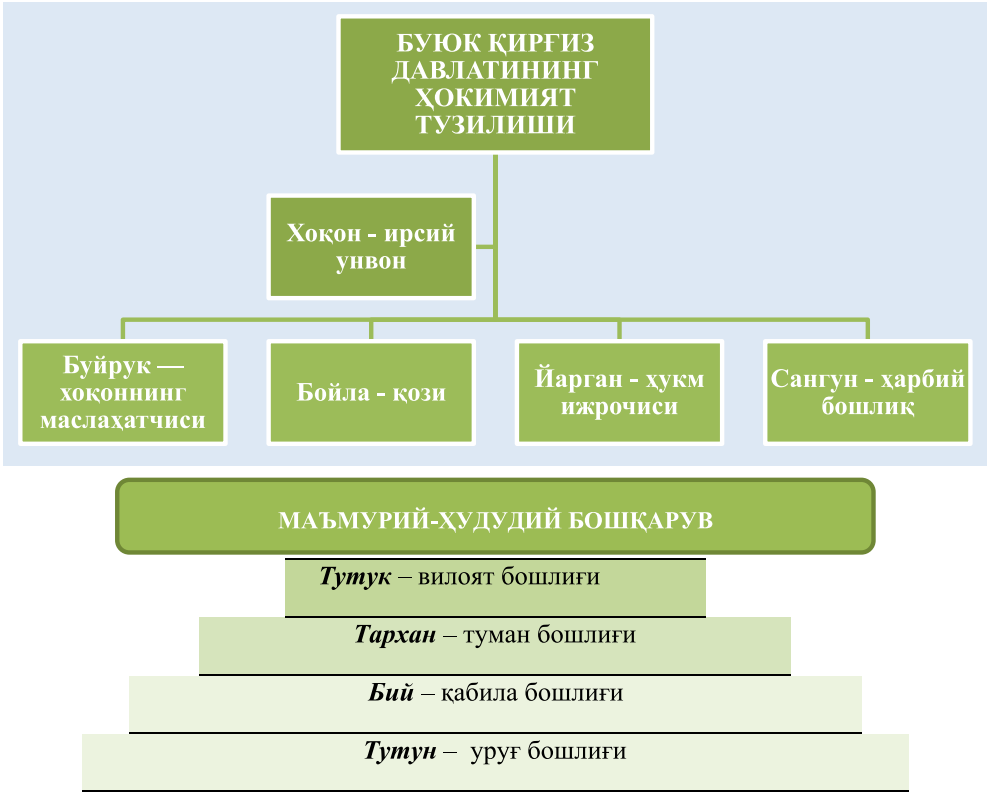
- Қайси этник жамоалар Қирғиз Буюк Давлати таркибига кирганлигини аниқланг?
- Уларнинг бирлиги нимада эди?

Янги ташкил этилган давлатни қўллаб-қувватлаш учун ҳокимият кучайтирилди ва бошқарув тизими мустаҳкамланди.

2-фаолият. Жуфтликда ишлашни ташкил қилинг.

Ўқувчиларга таклиф қилинг:

- Қирғизистон давлатини бошқариш схемасини ўрганинг;
- Қирғизистон хоқонлигининг давлат ва маъмурий бошқарув тизимини замонавий бошқарув билан қиёсий таҳлил қилинг;
- умумийлик ва фарқларни топинг.

Ўқитувчи сўзи

Олий ҳокимият органи ички ва ташқи сиёсатнинг барча муҳим масалалари ҳал қилинадиган қурултой эди. Қирғиз хоқонлигида мустаҳкам давлат тартиби ўрнатилди.

Қурултой – мўғул ва туркий халқларнинг умумий йиғилиши, қурултойи.

Қирғизларнинг ҳарбий қудрати

5-топшириқ. Ўқувчиларнинг дарслик билан ишини ташкил қилинг.

“Қирғизларнинг ҳарбий тактикаси” дарслигидаги диаграмма асосида ўқувчилар саволларга жавоб берадилар.

- Жангчилар қандай қуроллардан фойдаланганлар?
- Қирғиз армиясининг жанговар стратегияси қандай эди?
- Сизнингча, армияда этник тенглик бўлганми?

Қирғиз армиясининг ҳарбий тактикаси:

- Енгил ва оғир отлиқларнинг муқобил ҳужуми.
- Енгил отлиқ қўшинлар жангга биринчи бўлиб кириб, камондан ўқ отишган.
- Тартибсизликдан фойдаланиб, улар душманнинг эътиборини чалғитишга ва зарба беришга ҳаракат қилишган.
- Душман саросимага тушиб, ваҳима тушганда, унинг сафлари иккига бўлинган ва у қочиб кетганида оғир отлиқлар яқин сафда ҳужумга ўтишган.
- Ҳужум найзаларнинг зарба кучини ошириб, юқори тезликда амалга оширилган, қиличлар ва жанговар болталардан фойдаланилган.
- Душман чидай олмай, қочишга уринганида, уни тўлиқ мағлубиятга қадар таъқиб қилишган.

Ўқувчилар учун савол:

- Қирғиз Буюк давлатининг қарийб юз йил мавжуд бўлиши сабабларини айтинг.

Ўқувчиларнинг таҳминий жавоблари:

- Ташқи ва ички сиёсатни тўғри амалга ошириш;
- иқтисодий ютуқларга интилиш;
- интеграция билан бирга ўз этник ҳамжамиятини сақлаб қолиш;
- ғоя: давлатни мустаҳкамлаш - оилани мустаҳкамлаш.

Хулоса

Ўрта асрларнинг IX-X асрлари қирғизлар тарихида алоҳида ўрин тутади. Бу даврни В.В.Бартолд ҳақли равишда “Қирғизнинг буюк давлати” деб атаган. Қирғизлар бошқа этник гуруҳларни бирлаштириб, давлат тузишга муваффақ бўлди. Дарҳақиқат, бу уларнинг энг юлдузли даври эди: қирғиз армияси уйғурлар билан узоқ давом этган урушда ҳайратланарли ғалабаларни қўлга киритди. Аждодларимиз бугунги кунгача етиб келган обидаларда шонли даврни тараннум этиб, тарихда ўчмас из қолдирган.

Материални мустаҳкамлаш

1) Гапларни тўлдиринг

- 795-йилдаги қирғиз қўзғолони ... га қарши қаратилган эди.
- Қирғиз қўшини ... га бўлинган.
- Уйғур хоқонлигининг пойтахти ... шаҳар бўлган.
- Қирғизлар уйғурларга қарши уруш эълон қилди ...

2) Қирғизларнинг уйғурлар устидан ғалаба қозониш сабабларини аниқланг.

3-фаолият. Тарихий манба билан ишлаш.

Тарихий топилмалар!

Суджа ёзуви- қирғиз ёзуви ёдгорлигидир. Эпитафия 1900 йилда Мўғулистоннинг Сужин-Дабан ҳудудидан машҳур турколог Г. Рамстедт (1873-1950) томонидан топилган. Бу руник ёзув қирғизлар томонидан қилинган. Ёдгорлик қирғиз-уйғур урушига бағишланган бўлиб, қирғизлар тарихига оид жуда қимматли маълумотларни қолдирган.

"(Мен) Яғлакархонни итариб юбориб, уйғур юртига келдим.

Мен қирғизнинг ўғлиман. Одил ҳукм чиқарган Бойламан (мен қозиман). Биринчи вазир муборак Боға-Тарканнинг буйруқларини алоҳида бажарувчиман. Менинг шон-шуҳратим шарқ ва ғарбга тарқалди.

Мен бой эдим. Қорамол учун ўнта молим, сон-саноқсиз отларим бор эди. Ўғилларимни уйлантирдим, қизларимни сепсиз турмушга бердим. Жиянларим ва невараларимни, ўғил-қизларимни кўрдим. Энди мен ўлдим.

Ўғлим, эрларинг орасида менинг меросхўрим бўл. Хонга хизмат қил! Жасоратли бўл. Катта ўғлим урушга чиқди, мен уни кўрмадим. Ўғлим..."

Маълумот таҳлили:

- Марказий Осиёда қайси этник гуруҳ устунлик қилган?
- Қайси таклиф давлат бошқарув тизимини мустаҳкамлайди?
- Давлатга хизмат қилиш зарурлигини исботловчи гапни топинг.
- Манбада ижтимоий тенгсизлик ҳақида маълумотлар борми?

Мулоҳаза

- Мен ўргандим ...
- Менга қизиқ бўлди...
- Менга маълум бўлдики ...

Уй вазифаси ҳақида маълумот

- Қўшимча адабиётлардан фойдаланиб, оғир қуролланган қирғиз жангчиларининг хусусиятларини ўрта аср Европа рицарлари ва япон самурайлари билан солиштиринг ва таҳлил қилинг.
- IX асрда қирғиз этник гуруҳини мустаҳкамлаш учун қандай сиёсий, ижтимоий, маданий, диний, этник шароитлар яратилган?

4 Шарқ ва Ғарбни боғловчи Буюк Ипак йўли

7 синф

Кутилаётган натижалар. *Ўқувчилар:*

1. Буюк Ипак йўли тарихини сўзлашади, ёзма манбалар ва археологик топилмалардан мисоллар келтиришади.
2. Тарихий ва цивилизация ҳодисаларини, этник гуруҳларнинг ўзаро муносабатларини таҳлил қилишади.
3. Буюк Ипак йўлининг Марказий Осиё халқлари маданиятига таъсирини баҳолашади.
4. Дунё халқларининг маданий қадриятларига ҳурмат кўрсатиш.

Дарс тури: янги материални ўрганиш.

Дарснинг усуллари: ақлий ҳужум, тарихий манба билан ишлаш, харита билан ишлаш, матн билан ишлаш, гуруҳларда ишлаш.

Жиҳозлар: дарслик, Буюк ипак йўли харитаси, тарихий манба.

Асосий тушунча ва атамалар: Буюк Ипак йўли, динларнинг тарқалиши, шаҳарлар қурилиши, Шарқ ва Ғарбнинг ўзаро таъсири.

Асосий саналар:

- Эрамиздан аввалги II аср – Буюк Ипак йўлининг ташкил топиши;
- Эрамиздан аввалги 138 йил. – Чжан Цзянь Ғарб давлатларига дипломатик миссияга юборилди.

Дарс режаси

1. Буюк Ипак йўли тарихи.
2. Буюк Ипак йўлининг Ўрта Осиё халқлари ҳаётига таъсири.
3. Бугунги кунда Буюк Ипак йўли.

ДАРС ЖАРАЁНИ

Ўқувчилар малакасини янгилаш.

Ақлий ҳужум ўтказинг:

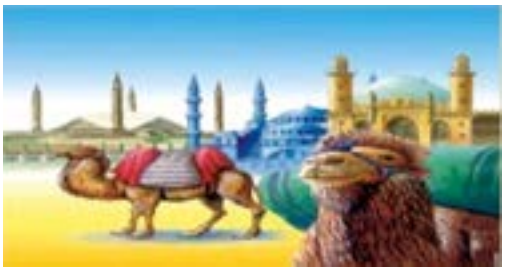
- Қирғизистон шаҳарларида “Жибек Жолу” (Ипак йўли) кўчаси бор. Сизнингча, кўча номи нима билан боғлиқ?

Ўқитувчи тақдимоти (иловага қаранг).

Материални мустаҳкамлаш

1-фаолият. Ёзма манбалар билан ишлашни ташкил қилинг. Ўқувчилар матнни ўқийдилар.

«Ғарбий минтақа тавсифи» тарихий манбадан парча:

“Дунхуангдан Ғарбий денгизга қадар учта йўл бор ва ҳар бир йўлда шохчалар бор. Хамидан шимолий йўл Баркул кўли, Теле қабиласи, Турк хоқонининг қароргоҳи (Иссиқкўл яқинида), Люхешуй орқали ўтиб, Византияга етиб боради ва Ғарбий денгизга етади. Турпандан Қорашар, Куча, Теле ва ундан кейин Помир орқали ўтадиган ўрта йўл Кабудан, Ўра-Тюба, Бухоро, Самарқанд ва Марвдан ўтиб, Эронга етиб, Ғарбий денгизга етиб боради. Лоп Нор ҳудудидан жанубий йўл Хотан, Қарғадиқ, Тошқўрғон, Помир ва ундан кейин Вахон, Тохаристон, Эфталитлар, Бомиён, Ғазна орқали Шимолий-Ғарбий Ҳиндистонга олиб бориб, Ғарбий денгизга етиб боради. Йўллар ҳам ҳар бир мамлакатдан ажралиб чиқади, улар ўз навбатида жануб ва шимолда кесишади. Шундай қилиб, (бу йўлларни) кузатиб, исталган жойга бориш мумкин. Шунинг учун Ҳами, Турфон ва Лоп Нор Ғарбга кириш эшиги эканлигига ишонилади”.

Ўқувчиларга топшириқ:

1. Матндан Буюк ипак йўлининг ҳозирги Ўрта Осиё ва Қирғизистон давлатлари ҳудудидан ўтганлигини исботловчи гапни топинг.

2. Ўтган савдо карвонлари халқлар иқтисодиёти ва маданиятига қандай таъсир кўрсатди?

2-фаолият. Иллюстрациялар ҳақида суҳбат ўтказинг

Ғарбий Хитойдаги Дунхуан воҳаси яқинидаги Минг Будда ғоридаги (Могао ғори) Тан даврида (эрамиздан аввалги 8-аср) чизилган расм.

- Нима учун бу чизма тарихий манба ҳисобланади? Ушбу чизма қандай маълумотларни беради?
- Муаллиф нимани айтмоқчи бўлганини тахмин қилинг?

Могао – 353-366 йилларда қурилган Хитойдаги маъбуд мажмуасининг энг катта ғоридир. У «Минг Будда ғори» деб ҳам аталади. Ғор IV - XIV асрлар давомида бутун минг йилликда фрескалар, расмлар ва ҳайкаллар билан безатилган 492 та зиёратгоҳни бирлаштиради.

Могаода эрамиздан аввалги 138 йилда Ғарбий минтақани ўрганиш учун

бориб, Буюк Ипак йўлининг кашфиётчиси бўлган Чжан Цянянинг миссиясига бағишланган деворий сурат бор.

Тарихий топилмалар. VII -асрда Қирғизистондаги Краснореченское аҳоли пункти

Синфда қуйидаги саволларни муҳокама қилинг:

- Сизнингча, расмда нима кўрсатилган?
- Ушбу объектлар бизга бирон бир маълумотни етказиб бера оладими? (Сопол буюмлар. Археологик топилмалар моддий манбалар ҳисобланадими).
- Кўчманчилар ҳудудидан топилган шаҳар қолдиқлари ва ҳунармандчилик нимадан далолат беради? (Маданиятларнинг ўзаро таъсири, БИЙ таъсири).

Оссуарий – лойдан ёки тошдан ясалган идиш, унда ўликларнинг суяклари сақланади - бу зардуштийликда мавжуд бўлган одат.

3-фаолият. Гуруҳда ишлаш

Ҳар бир гуруҳ берилган саволларга жавоб беради ва тақдимот тайёрлайди.

1-гуруҳ. Буюк Ипак йўлининг пайдо бўлиш тарихи

- БИЙнинг пайдо бўлиш сабабларини айтинг.
- Чжан Цзяня тадқиқотининг аҳамияти нимада эди?
- “Минг Будда ғори” қандай тарихий маълумотларни ўз ичига олади?

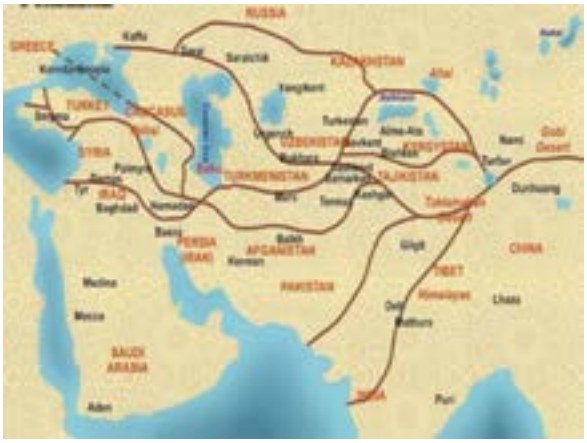
2-гуруҳ. Буюк Ипак йўлининг Ўрта Осиё халқлари ҳаётига таъсири

- БИЙ Ўрта Осиё халқлари иқтисодиёти ва маданиятига қандай таъсир кўрсатди?
- Кўчманчи ва ўтроқ цивилизациялар ўртасидаги ўзаро таъсирнинг халқлар тараққиёти учун қандай аҳамияти борлигини аниқланг?
- Харитадан фойдаланиб, ҳозирги Қирғизистондан ўтган савдо йўлининг маршрутини тузинг.

3-гуруҳ. Замонавий дунёда Буюк Ипак йўли

- Нима учун БИЙнинг кўплаб маданий объектлари ЮНЕСКОнинг Жаҳон мероси рўйхатига киритилган?
- Бугунги кунда Буюк ипак йўлининг қайта тикланишига нима сабаб бўлмоқда?
- Харитадан фойдаланиб, янги БИЙ лойиҳасини ишлаб чиқасизми?
- Қадимги карвон йўлларини қандай ўзгартирган бўлардингиз?

Тақдимотни қуйидаги мезонлар асосида баҳоланг:

Баҳолаш мезонлари	1-гуруҳ.	2- гуруҳ.	3- гуруҳ.
Таркиби ва тузилиши			
Мавзуни қисқа ва мазмунли баён эта олиш			
Материалда равонлик			
Тақдимотнинг композицион хулосаси: кириш, асосий қисм, хулоса			
Тақдимот шакли			
Ишни тақдим этишда ўзингизни тўғри ушлаб туриш қобилияти			
Кўргазмали қуроллардан фойдаланиш (диаграммалар, расмлар, жадваллар ва бошқалар).			

Хулосалар.

Ўқувчиларга саволлар беринг ва улар билан хулосалар чиқаринг (Иловага қаранг).

Материални мутаҳкамлаш

Кичик рол ижро этинг. Ўқувчиларни Буюк Ипак йўли фаолиятида иштирок этган аҳолининг уч тоифасига бўлинг:

1. Давлатлар ҳукмдорлари, элчилар.

2. Саёҳатчилар, миссионерлар, элчилар.

3. Савдогарлар, ҳунармандлар.

Уларни БИЙ нинг ҳаётидаги ўрни ҳақида гапиришга таклиф қилинг.

Буюк Ипак йўли Шарқ ва Ғарбни қандай боғлаганлигини хулоса қилинг.

Мулоҳаза

- Дарс давомида мен...
- Менга қизиқ бўлди...
- Мен билиб олдим ...

Уй вазифаси ҳақида маълумот

Археологлар томонидан Буюк Ипак йўли бўйлаб топилган тарихий манбалардан фойдаланиб, турли халқлар маданиятининг ўзаро таъсири ва ўзаро бойиб бориши қандай намоён бўлганлигини кўрсатинг.

Кўчманчи ва ўтроқ цивилизацияларнинг шаклланиши сабабларини келтиринг

Будда ибодатхонаси. Ак-Бешим шаҳарчаси, VI аср.

Будда ҳайкали. Краснореченск шаҳарчаси, VIII а.

Тошдан ясалган ҳайкаллар - балбаллар. Қадимги туркlар.

Лой ғувуллаш парчаси. Иссиқкўл. КРСУ музейи.

Археологик топилмалар. Иссиқкўл.

ЎҚИТУВЧИЛАР УЧУН МАТЕРИАЛЛАР

Хунлар давлати орқали “Буюк ипак йўли”[21] (мақоладан кўчирмалар)

Муаллиф: Тинчтиқбек Чоротегин[22].

(Қадимги хун давлати: 2-қисм)

(1-қисм)

Баъзи китобхонлар “Буюк Ипак йўли” фақат хитойларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли яратилган деб ҳисоблашади. Дарҳақиқат, ушбу маршрутнинг турли қисмлари узоқ вақтдан бери турли мамлакатлар ва этник гуруҳларнинг

[21] Тынчтыкбек Чоротегин, доктор исторических наук, профессор. Мавжуд: https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:1514/?from=mnenie&place=authors

[22] Тинчтиқбек Чоротегин, тарих фанлари доктори, профессор.

савдогарлари томонидан ишлатилган, улар бир вақтнинг ўзида дипломатлар ҳам, саёҳатчилар ҳам бўлиши мумкин. Улар Яқин ва Узоқ Шарқ минтақаларини турли йўллар билан боғладилар ва фақат милоддан аввалги 2-асрда бу чалкашликлар Рим империяси ва Ўрта ер денгизи минтақасининг бошқа қисмлари билан боғлиқ бўлган савдо ва маданий алоқаларнинг ягона транс-Осиё йўлига айланди.

Тинчтиқбек Чоротегиннинг қадимги ҳунлар даври ҳақидаги навбатдаги мақоласида "Буюк ипак йўли" тарихи, унга Ички ва Ўрта Осиё кўчманчи халқларининг дахлдорлиги муаммолари ҳақида сўз боради.

Скаут Чжан Тсяннинг саёҳати

140-87 йилларда Хан сулоласининг Хитой императори У-ди (Вути) Хитойда яна марказлашган қудратли давлатни тиклашга эришди. Унинг ҳукмронлиги даврида Хитойнинг шимоли-ғарбий қўшниси бўлмиш Хун давлатининг қудрати сезиларли даражада заифлашган. У-ди эски «барварларни бошқа варварларнинг қўллари билан йўқ қилиш» («и и чжи и») усулидан фойдаланади, шунинг учун у суд хавфсизлик ходими Чжан Цянни (эрамиздан аввалги 138 йилда) разведкага юбориб, юечжи этник гуруҳининг ғарбий ҳудудларида хитойлар учун номаълум нарсани топиш вазифасини юклаб ва уларни хунларга қарши урушга ундаган.

Тахминан ўн йил давомида Чжан Цзянь хунлар томонидан фахрий асир сифатида ушлаб турилган ва эрамиздан аввалги 128 йилда қочиб, ҳозирги Жети-сув (Семирече), Шимолий Қирғизистон ва Шарқий Туркистоннинг бир қисмини эгаллаган усунлар давлатига келишга муваффақ бўлади.

Ғарбий Марказий Осиёда номаълум цивилизацияларнинг кашф этилиши

Кейин Чжан Цзян Даван (Даюан, яъни Фарғона водийсидаги Паркана давлати), Кангю (Тенгир-Тўғи шимоли-ғарбий ва жанубий Қозоғистондаги Қангли давлати) ва Кушонлар подшолиги каби мамлакатларда бўлади. Чжан Цзян эрамиздан аввалги 138 йилда император У-ди буйруғи билан Ғарбий ҳудудларга боради. Бу рўйхатдаги сўнгги давлат ҳозирги постсовет Ўрта Осиё, Афғонистон, Покистон ва Шимолий Ҳиндистоннинг улкан ҳудуди туташган жойда ташкил топган Кушонлар подшолиги (хитойча: . 貴霜王朝, эрамиздан аввалги I-III асрлар). Унинг гуллаган даври эрамиздан аввалги 1—3-асрларга тўғри келади.

Эрамиздан аввалги 126 йилда Чжан Цзян Хитойга қайтади. Унинг элчилик ҳаракатлари сиёсий маънода муваффақият қозонмаган бўлса-да, илмий, географик, савдо ва иқтисодий нуқтаи назардан қилган саёҳатлари Хитойга Ғарбий дарвоза очилиши билан баробар эди.

Хунлар орқали савдо йўли

Тарихчилар шартли равишда Цзян Цяннинг саёҳатлари Шарқ ва Ғарб ўртасида доимий савдо ва маданий алоқаларни ўрнатишда "Буюк Ипак йўли"нинг манбаи бўлганини умумлаштирадилар. Шарқий, Ички, Марказий, Жанубий ва Ғарбий Осиё ҳамда Жанубий Европа ва Шимолий Африканинг баъзи қисмларида турли ҳарбий тўқнашувлар ва бошқа турдаги рақобатларга қарамай,

шартли равишда Хитойдан Ғарбга экспорт қилинадиган асосий товарлардан бири номини олган ушбу халқаро савдо йўли Бу ҳудудларда кўплаб сулолалар, кучлар ва империялар сақланиб қолган.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Ички ва Марказий Осиёда маҳаллий ва минтақавий савдо алоқалари Цзян Цян саёҳатларидан олдин содир бўлган. Халқаро савдогарлар турли урушлар орасидаги танаффуслар даврида оддий замондошлар учун номаълум бўлган ерлар ва минтақаларга ўзларининг «босқинларини» қилиш имкониятини қўлдан бой бермадилар.

Цивилизациялар диалоги

Буюк ипак йўли бўйлаб ҳар бир давлатнинг ўзига хос минтақавий бўлимлари ва йўналишлари ҳам бўлган. Масалан, Енисейдаги Қирғиз хоқонлигини Шарқий Тенгир-Тоо, Тарим воҳаси, Тибет, Эрон ва бошқалар билан боғловчи махсус қирғиз йўли тортилди. Ана шундай алоқалар туфайли буюк Ибн Сино тиббиётга оид асарида қирғиз мушкини халифаликка олиб келинган ғаройиб товарлардан бири сифатида қайд этади. Ғарб ва Шарқ ўртасидаги маданий алоқалар ипи ўзининг ғалати ижодларини яратди, улар орасида хитой тилида сўзлашувчи халқлар орасида дунган (хуй) мусулмон этник гуруҳининг пайдо бўлишини кўрсатишимиз мумкин.

Кейинги сўз ўрнида

Ҳозирда цивилизация шу даражага етдики, улар қадимий Буюк Ипак йўлининг катта қисмини тикламоқчи бўлиб, буни Қирғизистон ва минтақамиздаги бошқа собиқ иттифоқ мамлакатлари орқали ўтадиган Трансосиё темир йўли қурилиши билан боғлайди. Европа-Кавказ-Осиё халқаро транспорт коридорининг бутун бир дастури "TPACEKA" (инглизча: «TRACECA») пайдо бўлди. Ушбу лойиҳа баъзан «янги Ипак йўли» деб аталади. Кавказ, Қора денгиз минтақаси ва собиқ иттифоқдаги Марказий Осиёнинг 12 давлати АҚШ кўмагида 1998 йилда Хитой ва Мўғулистондан Европага темир йўл, денгиз, ҳаво ва автомобил транспорти коридорини яратиш бўйича келишувга эришган эди

ЮНЕСКОнинг "Буюк Ипак йўли" дастури

Буюк Ипак йўли муҳим тарихий ва ижтимоий-маданий аҳамиятга эга бўлган. Бироқ, унинг географик қамрови ҳали номаълум. Бу йўналиш Осиё, Африка ва Европа минтақалари бўйлаб чўзилган қуруқлик ва денгиз йўллари тармоғидир.

Ипак йўли йўллари Шарқий, Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиёда вужудга келган бўлиб, Россия даштлари, Ўрта Осиё, Ҳиндистон ярим ороли, Эрон ва Анадолу платолари ҳамда Арабистон ярим оролини кесиб ўтган. Улар, шунингдек, Шарқий ва Шимолий Африка бўйлаб тарқалиб, замонавий Танзания ва Марокаш ўртасидаги ҳудудларни қамраб олади. Шундан сўнг улар Шарқий ва Жанубий Европани кесиб ўтиб, Пиреней ярим оролига етиб борадилар.

Икки минг йилдан кўпроқ вақт давомида Ипак йўли йўналишлари тармоғи турли одамлар ва маданиятлар ўртасидаги кўплаб ўзаро алоқаларни осон-

лаштирди. Савдо ва товар айирбошлаш, айирбошлаш учун асосий туртки бўлиб, айни пайтда ахборот, билим ва ғоялар оқимини яратди. Савдонинг ривожланиши, илмий билимларнинг тарқалиши ва диний ғояларнинг тарқалиши қуруқлик ва денгиз савдо йўллари бўйлаб амалга оширилди. Шундай қилиб, миссионерлар ўз эътиқодларини бегона юртларга «ташидилар». Буддизм Ҳиндистондан келиб чиқиб, шарқ орқали Ўрта Осиё, Хитой ва ундан ташқарида кенгайиб кетган бўлса, христианлик ва кейинчалик ислом ҳозирги Туркия, Сурия, Эрон ва Арабистон ярим оролидан бошқа ҳудудларга тарқалди.

Плюралистик ва ҳақиқатда ўзаро боғлиқ бўлган замонавий жамиятимиз турли маданиятлар ва аҳоли ўртасидаги алмашинув натижасидир. Булар Буюк Ипак йўли бўйлаб саёҳатчилар, савдогарлар, олимлар, миссионерлар, зиёратчилар ва давлат амалдорлари эди.

Бугунги кунда, турли халқлар ўртасида қайта-қайта ўзаро муносабатларга эга бўлган Ипак йўли турли маданиятлар, жамиятлар ва цивилизациялар ўртасида узоқ муддатли тинч ўзаро ҳамкорлик учун ажойиб модел бўлиб, илғор савдо йўли бўлиб қолмоқда.

М. Л. Азимова, А. К. Доталиев

Қорахонийлар давлати

(Такрорлаш ва умумлаштириш дарси)

7 синф

Кутилаётган натижалар. *Ўқувчилар:*

1. Туркийзабон қабилаларнинг бирлашиши Қорахонийлар хоқонлигининг барпо этилишининг бошланиши эканлигини аниқлашади.
2. Давлат шаклланишининг зарурий шартлари ва натижаларини номлашади.
3. Ислом дини қорахонийлар ўзликларидан бирига айланганлигини аниқлашади.
4. Қорахонийлар маданий меросига баҳо бериш; маданий меросни асраб-авайлаш бўйича ўз таклифларини илгари сурадилар.
5. Турли этник гуруҳлар, динлар, хўжалик тузилмаларининг (кўчманчи ва ўтроқ) ўзаро таъсири маданиятнинг гуллаб-яшнашига олиб келишини тушунтириш.
6. Жамиятнинг маданий хилма-хиллигига ҳурмат кўрсатиш.

Дарс тури: такрорлаш-жамлаш.

Дарс усули: ақлий ҳужум, матн билан ишлаш, харита билан ишлаш, Блум кубиги.

Жиҳозлар: дарслик, харита, расмлар, тарқатма материаллар.

Асосий тушунча ва атамалар: Карлуклар, яғмалар, чигиллар, қорахонийлар, хоқонлик, ислом, сўфийлик, маданий мерос, туркий ўзлик.

Асосий саналар:

940 йил – Боласоғуннинг босиб олиниши ва Қорахонийлар хоқонлигининг ташкил топиши.

999 йил – Бухоронинг қўлга киритилиши ва бутун Мовароуннаҳрнинг қўшиб олиниши.

1041-1042 - давлатнинг иккига бўлиниши.

940-1212 йиллар – Қорахонийлар хоқонлигининг даври.

Дарс режаси

1. Қорахонийлар хоқонлигининг ташкил топиши.
2. Қорахонийларнинг ислом динини қабул қилиши.
3. Қорахонийлар маданий мероси

ДАРС ЖАРАЁНИ

Мавжуд билимларни янгилаш. Ақлий ҳужум:

- Қарлуклар давлати қайси ҳудудда жойлашган эди?
- 893-йилда Етисувга юриш қилиб, Тараз шаҳрини эгаллаган ҳукмдорни айтинг.
- Илгари қайси туркий давлатлар тарихини ўргангансиз?

Қорахонийлар ҳоқонлигининг тузилиши

Материални мустаҳкамлаш

1-фаолият. Матн билан ишлаш

Ўқувчилар матнни мустақил ўқишади:

X асрда Марказий Тянь-Шань ва Етисувда карлук, чигил, яғма қабилалари яшаб, янги туркий давлат – Қорахонийлар хоқонлигининг барпо этилишида катта рол ўйнаган. Уйғур хоқонлиги қулагандан кейин бу қабилалар бирлашиб, Исфижоб шаҳри ҳукмдори Билге Кул Қодир-хонни ўз хоқонлари деб эълон қиладилар. Тарихчилар қорахонийлар сулоласининг келиб чиқиши ҳақида жуда кам маълумотларга эга.

Қорахонийлар жамияти хилма-хиллиги билан ажралиб турарди. Унинг таркибига туркий ва бошқа халқлар вакиллари кирган. Шу боис давлатга фақат бир этник гуруҳ номини бериш бошқаларнинг норозилигига сабаб бўлиши мумкин.

Қорахонийлар ўзларини Ашина уруғи билан боғлашган. Турк хоқонлигининг Ғарбий ва Шарқдаги ҳукмрон сулоласи шу оилага мансуб эди. Улар ўзларини Турк хоқонлигининг ворислари деб ҳисоблаб, аждодларини афсонавий

Турон ҳукмдори Афросиёб билан боғлаганлар. Афрасиёб бутун туркларнинг умумий аждоди ҳисобланган.

Матн асосида ўқувчилар учун саволлар:

- Қорахонийлар хоқонлигининг ўзига хослиги нимада эди?
- Нега давлат унинг таркибига кирган этник гуруҳлардан бирининг номини олмаган?
- Қорахонийлар хоқонлиги аҳолисининг туркийлиги қандай намоён бўлган?

1006 йилга келиб Хоқонлик ҳудуди. Ўқувчилар Қорахонийлар хоқонлиги харитасини ўрганадилар. Ўқувчилар учун саволлар:

- Харитадан Қорахонийлар хоқонлигининг энг муҳим шаҳарларини топинг.
- Улар қайси замонавий давлатлар ҳудудида жойлашганлигини аниқланг?
- Давлат аҳолисининг этник таркиби ҳақида қандай хулосага келиш мумкин?

Хулоса

Ўқувчиларга саволлар беринг ва биргаликда хулосалар чиқаринг:

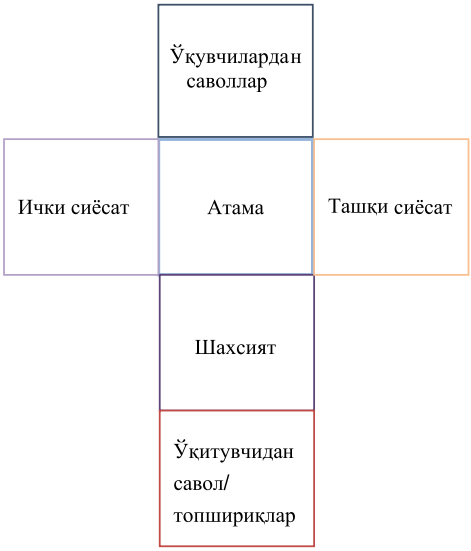
- Қорахонийлар мулки ғарбда Бухоро ва Сирдарёнинг қуйи оқимидан шарқда турли қабилалар ва элатлар яшаган Етисув ва Қашғаргача чўзилган.
- Ўрта Осиёнинг юксак тараққиёт даражасига кўтарилган ҳудудларини босиб олиш истилочиларнинг турмуш тарзини ўзгартирди.
- Қорахонийлар даври жамият ҳаётининг барча соҳаларида сифат жиҳатидан янги босқич бўлди. Улар шаҳарларни вайрон қилмадилар, маданий анъаналарни бузмадилар ва ўзлари ижтимоий тараққиётни қўллаб-қувватладилар.

Қорахонийларнинг ислом динини қабул қилиши

“Исломлаштириш” тушунчасига таъриф беринг.

Исломлашув - давлат сиёсати ва жамият ҳаётида ислом таъсирининг кучайиши, маълум бир минтақа ва мамлакатда ислом динига эътиқод қилувчилар сонининг кўпайиши жараёни.

“Блум куби” усулини қўлланг. Бу умумий дарсларда ўқувчиларда мавзу бўйича маълум тасаввурга эга бўлганда самарали бўлади. Бу материалнинг график ташкилотидир. Вазифани кубнинг ён томонларига ёзинг. Кубларни ирғитинг ва қўга олган томон ўқувчилар бажариши керак бўлган вазифани кўрсатади.

Педагог учун изоҳ:

1) “Исломлаштириш” атамаси, таърифи берилган.

2) Шахс – Турк хоқонларидан биринчи бўлиб ислом динини қабул қилган Сатуқ Қорахон. Унинг атрофига диндошлари тўплана бошлади. Улар билан у Ички Тянь-Шаньда жойлашган бўлиши мумкин бўлган Жигач-Балиқ қалъасига боради ва уни эгаллайди. Уч ой давомида Сатук жангчилари ҳарбий машғулотлар ўтказди, Қашғар ва унинг атрофидан қўшинлар етиб келди. Кўп ўтмай у амакиси Ўғулчоқни тахтдан ағдариб, Қашқарда ҳокимиятни қўлга киритди, мусулмон номини Абд ал-Карим олди ва Боғрахон унвонини ола бошлади.

3) Унинг ўғли Байтош 960-йилда исломни давлатнинг расмий дини деб эълон қилди ва мусулмон номини Мусо деб олди.

4) Ички сиёсат - Қорахонийлар ҳамма жойда кўчманчи аҳоли орасида янги дин ўрнатишга киришдилар, хоқонларнинг ўзлари эса барча диний кўрсатмаларни бажаришга ҳаракат қилдилар. Исломлашув жараёни асосан тинч йўл билан ўтди.

5) Ташқи сиёсат - Қорахонийлар ислом байроғи остида шарққа юришлар қилдилар. Улар асосан буддизм ва манихейизмга эътиқод қилувчи уйғурлар-

га қарши қаратилган эди. Қорахонийлар давлатидаги туркий қабилаларнинг оммавий исломлашуви Мовароуннаҳр ва Эрон воизларининг маданий таъсирида содир бўлди. Улар сулола ҳукмдорлари томонидан катта ёрдамга эга эдилар.

6) Ўқувчилар саволи: Нима учун ислом динининг қабул қилиниши Қорахонийлар хоқонлигининг маданий ривожланишини тезлаштирди?

Ўқитувчидан топшириқ: Ислом дини қорахонийларнинг ўзликларидан бирига айланди. Ушбу баёнотни асосланг.

Қорахонийлар маданий меъроси

Ўқитувчининг сўзи

Қорахонийлар Эрон-мусулмон цивилизациясининг энг яхши анъаналарини давом эттирдилар, кўчманчи туркий ва ўтроқ Эрон маданиятлари ўртасида кучли ўзаро таъсир жараёни содир бўлди. Ўрта Осиёнинг юксак тараққиёт даражасига кўтарилган ҳудудларини босиб олиш истилочиларнинг турмуш тарзини ўзгартирди. Қорахонийлар даври жамият ҳаётининг барча соҳаларида сифат жиҳатидан янги босқич бўлди. Улар шаҳарларни вайрон қилмадилар, маданий анъаналарни бузмадилар ва ўзлари ижтимоий тараққиётни қўллаб-қувватладилар. X-XII асрлар шаҳарсозлик ва шаҳар маданиятининг гуллаган даври бўлди. Қорахонийлар ўз шаҳарларини баланд ва кўркам бинолар билан безашга интилдилар. Қурилишда куйган ғишт ва гипсдан фойдаланилган, безак ва бўёқлар билан безаш кенг тарқалган.

Бизга камдан-кам диндорлиги билан ажралиб турадиган Иброҳим Тамғачхон (998-1068) ҳукмронлиги даври ҳақида маълумот келди. У ўз ҳукмронлиги даврида тўлиқ тартиб ва хавфсизликни ўрнатиш ҳақида ғамхўрлик қилди. Унинг даврида қорахонийлар маданияти ривожлана бошлади. Иброҳим бепул касалхоналар, мадрасалар, карвонсаройлар қурдирди. Иброҳим сиёсатини унинг ўғли Шамс ал-мулк (?-1080) давом эттирди. У кўчманчи ҳаёт кечирган ва қишни фақат қўшини билан Бухоро атрофида ўтказган. Шамс ал-мулк аскарларнинг ўз чодирларида қолишини ва аҳолига зулм қилмаслигини қатъий таъминлади. Қуёш ботганидан кейин жангчилар шаҳар чегараларида қолмади.

Қорахонийлар сулоласининг кўпгина хоқонлари ўз ҳукмронлиги даврида адолатли ҳукмдорлар обрўсига эга бўлганлар.

Таълим кенг тарқалди. Ҳар бир йирик масжидда кутубхоналар, бошланғич мактаблар очилди. Мадрасада илоҳиёт билан бирга математика, фалсафа, адабиёт илмларини ҳам ўрганганлар.

Ўқувчилар вазиятни ўқийдилар:

Иброҳим Тамғачхон ҳамиша оддий халқ манфаатларини ҳимоя қилган. Бир куни қассоблар ундан гўшт нархини кўтаришга рухсат беришни илтимос қилишди. Бунинг учун улар хазинага 1000 динор беришни ваъда қилишди. Хон рози бўлди, қассоблар пул қўшиб, нархни оширдилар. Кейин хон ўлим таҳдиди билан аҳолига гўшт сотиб олишни тақиқлашини эълон қилишни буюрди.

Қассоблар катта зарар кўра бошладилар. Ҳар чоракда беш-олти киши биргаликда биттадан қўй сотиб олиб, гўштини ўзаро тақсимлашарди. Бу масала гўштнинг аввалги нархини тиклаш учун қассоблар яна ғазнага пул киритишига тўғри келди. Шунда хон: “Менга вафодорларни 1000 диноргa сотганим яхши бўлмайди”, деди.

Мана, Иброҳим Тамғачхон фаолияти билан боғлиқ бир ҳолат.

- Ҳоқоннинг ҳаракатларини қандай изоҳлайсиз?

Қирғизистон, Қозоғистон ва Ўзбекистон ҳудудларида жойлашган меъморий ёдгорликларнинг тасвирларини экран орқали намойиш қилиш ёки расмларда кўрсатиш.

Бурана минораси. X-XII асрлар Қирғизистон.

Ўзган минораси. XI аср Қирғизистон.

Қорахон мажмуаси XI аср Тароз, Қозоғистон

Калон минораси. XII аср. Бухоро, Ўзбекистон.

Магоки-Аттори масжиди. XII аср. Бухоро, Ўзбекистон.

Ўқувчилар учун саволлар:

- Меъморий ёдгорликлардан одамлар ҳаётидаги қандай ўзгаришларни кўриш мумкин?
- Қорахонийлар давлатида ислом динининг тарқалишини меъморий ёдгорликларнинг қайси деталлари орқали кўришимиз ва тасдиқлашимиз мумкин?

Ўқувчиларнинг таҳминий жавоби:

- Исломнинг келиши маданиятга таъсир кўрсатди, бу шаҳар меъморчилигида ўзгаришларга олиб келди. Миноралар қурилган, улардан диндорлар намозга чақирилган, гумбазли масжидлар, мақбаралар қурилган.
- Араб ёзувлари (мақбара – Қорахон; диний матнлар – Калян минораси; “Аллоҳ улуғ” – Магокки-Аттари масжиди.)

Ўқитувчининг сўзи

Хоқонликда яратилган қулай шароитлар қорахонийлар даврининг машҳур маънавий маданият ёдгорликларининг пайдо бўлишига туртки бўлди. Гап тур-

кий тилли адабиёт ҳақида бормоқда: Юсуф Боласағуннинг “Қутадғу билиг” (“Муборак илм”) асари ва Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” туркий шевалар луғати. “Муборак билим” асаридан қисқа парча ўқинг:

Ҳа, араблар ва тожикларнинг китоблари кўп,
Бизнинг бу нутқимиз эса фақат бошланиши.
Донолар бу китобни ҳурмат билан қадрлайдилар,
Ақл-идрок билан етилган билимни фақат у қадрлайди.

Ўқувчилар учун савол

- Бу икки машҳур асар туркий ўзликнинг Қорахонийлар давлатида шаклланганлигини қандай исботлаши мумкин?

Ўқувчиларга жадвални тўлдиришни айтинг.

Жадвални тўлдириш бўйича кўрсатмалар:

- Дарсликдаги ҳамма нарсани қайта ёзманг, гапларни қисқартиринг ва фақат асосий фикрларни ёзинг. Масалан, туркий маданият, туркларнинг яшаш жойлари ва тил хусусиятлари тасвирланган. Ва ҳоказо.
- Агар биз муаллифнинг вафоти ва китобининг тақдири ҳақида билмасак, охирги хатбоши тўлдирилмайди.
- Биз бутун жумлада эмас, балки асарнинг аниқ санасини ёки номини ёзамиз.

№	Таққослаш учун саволлар	Юсуф Боласоғун	Махмуд Қошғари
1	Олим туғилиб ўсган шаҳар.		
2	Қайси сулолада ёки қандай оилада туғилган.		
3	Асарининг номи.		
4	Асарнинг нашр этилган санаси.		
5	Бу асар кимга бағишланган?		
6	Ишнинг асосий мазмуни (камида 6 банд).		
7	Муаллифнинг тақдири ёки унинг асари (агар ўлими ёки унинг китоблари ҳақида бирор нарса маълум бўлса).		

Педагог учун изоҳ:

№	Таққослаш учун саволлар	Юсуф Боласоғун	Махмуд Қошғари
1	Олим туғилиб ўсган шаҳар.	Боласоғун шаҳрида (Қиз-Ўрда).	Иссиққўл соҳилидаги Борсқон шаҳрида
2	Қайси сулолада ёки қандай оилада туғилган.	У олий зодагонлар орасидан чиққан зиёли эди..	Қорахонийлар хоқонлиги асосчилари ва ҳукмдорлари авлоди зодагонлар оиласидан
3	Асарининг номи.	«Қутадғу Билиг» («Муборак илм»)	«Девону луғотит турк» («Туркий шевалар луғати»)
4	Асарнинг нашр этилган санаси.	1069—1070 й.	1072—1074 й.
5	Бу асар кимга бағишланган?	Шарқий қорахонийлар ҳукмдори Товғоч Буғрахонга.	Халифа ал-Муқтадий
6	Ишнинг асосий мазмуни (камида 6 банд).	1.Сиёсий вазият. 2. Бошқарув санъати. 3. Ўрта асрлар фани ва маданиятини ёритади. 4. Инсон ҳаётининг мазмуни, унинг тақдири, дунёдаги ўрни ва роли ҳақида саволлар туғдиради. 5. Овчилик ва турмуш тарзи кўчманчилар. 6. Ўз фикрларини билдирди.	1. Кенг қамровли тарихий, маданий, этнографик ва лингвистик материал. 2. Фонетик ва морфологик ҳодисалар ва шева шаклларининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида тушунча беради. 3. Туркий қабилаларнинг оғзаки ва шеърий ижодига оид матнларни ўз ичига олади. 4. “Дунёнинг думалоқ харитаси” 5. Марказий Осиё туркий халқларининг халқаро алоқалари 6. География, диалектик, фольклор, этнографик ва бошқа қўшимча маълумотлар.

7	Муаллифнинг тақдири ёки унинг асари (агар ўлими ёки унинг китоблари ҳақида бирор нарса маълум бўлса).	Юсуф Баласағуний 1075-йилда Қашғар шаҳридаги мақбарага дафн этилган, шоирга Улуғ Ҳос Хожиб (сарой вазири) унвони берилган. Уйғур ёзувида ёзилган ва XV асрда Ҳиротда топилган матннинг бизгача етиб келган биринчи нусхаси Венадаги Австрия Миллий кутубхонасида сақланади. Араб алифбосида ёзилган иккинчи нусхаси Қоҳира миллий кутубхонасида сақланади. Учинчи вариант Ўзбекистонда Наманганда топилган	У 1101 йилда 70 ёшида вафот этган. Қашқар яқинидаги Опал қишлоғида дафн этилган. Луғатнинг ягона нусхаси ҳозирги кунгача сақланиб қолган. Истанбулдаги Миллет умумий кутубхонасида сақланади.

Мулоҳаза

- Дарс давомида мен билиб олдим...
- Менга қизиқ бўлди...
- Мен шуларни билиб олдим...

Уйга вазифа ҳақида маълумот

«Қорахонийларнинг маданий ютуқлари менда қандай таассурот қолдирди» мавзусида иншо ёзинг.

Баҳолаш мезонлари:

1) Мавзуни очиб бериш.

2) Матн ҳажми.

3) Мисол келтира олиш.

4) Ҳикоянинг мантиқийлиги (кириш, асосий қисм, хулоса).

5) Саводхонлик ва безак.

6 Сибирлик қирғизлар

7 синф. 2 соат

Кутилаётган натижалар. *Ўқувчилар:*

1. XVI-XVII асрлардаги Сибир қирғизлари ва уларнинг давлатчилиги ҳақида айтиб беришади.
2. Қирғизлар қошидаги Сибир қабилаларининг сиёсий ва иқтисодий бирлигини аниқлаш; ижтимоий муносабатларни тавсифлашади.
3. Сибир қирғизлари билан жунгар ва рус халқлари ўртасидаги муносабатларнинг ижобий ва салбий оқибатларини номлашади.
4. Сибир қирғизларининг машаққатли тарихий йўлидаги ўзгармас жасоратини тавсифлашади.
5. Қирғиз халқининг тарихий ўтмишига қизиқиш ва ҳурмат кўрсатиш.

Дарс тури: янги материални ўрганиш.

Мавзу икки соатга мўлжалланган. Муаллифлар дарсни таҳминан бўлиб ўтишни тавсия қиладилар. Аммо ҳар бир ўқитувчи унинг мазмунини ўз хоҳишига кўра тақсимлаши мумкин.

Дарс усули: ақлий ҳужум, харита билан ишлаш, дарслик матни ва тарихий манба билан ишлаш, иллюстрация, инфографика, ББХБ (биламан, билишни хоҳлайман, билдим) жадвали, икки қисмли кундалик, жуфтлик ва гуруҳларда ишлаш.

Жиҳозлар: дарслик, харита “Қирғиз улуслари ва уларнинг XVII асрдаги қиштим йўллари”, стикерлар, тарқатма материаллар.

Асосий тушунча ва атамалар: Алтисар, Алтир, Исар, Туба, чорвачилик, ҳунармандчилик, деҳқончилик, жамиятнинг ижтимоий қатламлари, мустақиллик учун кураш, қалмоқ-қирғиз, фуюй, хакас, олтай, тува, ассимиляция.

Асосий саналар:

1635 йил - Жунғор хонлигининг ташкил топиши.

1666-1682 - Иренек-бекнинг рус қалъаларига юришлари.

1703 йил - қирғизларнинг Жунгрияга кўчирилиши.

1727 йил - Жанубий Сибир Россия империяси таркибига кирди.

1755-1757 - қирғизларнинг Манчурияга кўчирилиши.

Дарс режаси

Мавжуд малакани актуаллаштириш

1-дарс. Сибирдаги қирғиз улуслари.

- Сибир қирғизларининг хўжалиги ва ижтимоий муносабатлари.

2-дарс. Сибир қирғизлари ва қўшни давлатлар: Россия империяси ва Жунғор хонлиги.

- Кичик қирғиз гуруҳлари: қалмоқ-қирғиз, фуюй қирғизлари, хакаслар, олтойлар, туваларнинг тарихий тақдири.

ДАРС ЖАРАЁНИ

Мавжуд малакани актуаллаштириш

- Жанубий Сибир нечанчи йили мўғуллар томонидан босиб олинган?
- Чингизхон ворислари даврида қирғиз қабилаларининг аҳволи қандай эди?

1-дарс мавзуси: Сибирдаги қирғиз улуслар

Ўқитувчининг сўзи

XVI-XVII асрларда Енисей дарёси водийсида қирғиз оиласи бошчилигидаги давлат тузилмаси бўлган. У рус ёзма манбаларида “қирғиз ўлкаси” номи билан машҳур бўлиб, тўртта улус князлигини бирлаштирган.

Материални мустаҳкамлаш

1-фаолият.

- Ўқувчиларга дарслик матнини мустақил ўқиш вазифасини бериш.
- Қирғиз улусларининг номларини стикерларга ёзиб, харитага ёпиштириш-ни таклиф қилинг.

Ўқувчиларга топшириқ: Қирғиз улуслари ва уларнинг ўртасидаги тавсифларини ўрнатинг.

	Улуслар		Тавсиф	Жавоблар
1	Алтир	А	Бошқа улуслар билан ўралган эди. Аҳоли "ички қирғизлар" деб аталган.	
2	Алтисар	Б	Енисейнинг ўнг қирғоғида жойлашган эди. Қирғизларга алоқадор уруғлар бўлган.	
3	Исар	В	Енисейнинг қуйи оқимида жойлашган эди. Энг машҳур князларнинг қароргоҳи улусда жойлашган бўлиб, аҳоли "қуйи қирғизлар" деб аталган.	
4	Туба	Г	Абакан дарёсининг чап соҳилидаги водийда жойлашган эди. Аҳоли "юқори қирғизлар" деб аталган.	

2-фаолият. Сибир қирғизларининг хўжалиги ва ижтимоий муносабатлари

- Саволлар бўйича муҳокама ўтказинг: География муҳит одамларнинг иқтисодий фаолиятига қандай таъсир қилиши мумкин?
- Тарихий манбани кўрсатинг ёки уни чоп этинг ва тарқатинг.
- Ўқувчиларга ўқиш билан бирга дафтарларида инфографика яратишини тавсия қилинг.

ЎҚУВЧИЛАР УЧУН ТАРҚАТМА МАТЕРИАЛЛАР

Сибир халқларининг тавсифи. Г.Ф. Миллер

Ов ҳақида

Улар 300-400 кишини тўплайди, жумладан, аёллар ва болаларни - ҳаммаси отда. Дастлаб, улар бир одам бошқасидан 100 метр узоқликда бўлган чизиқ

ҳосил қилади. Кейин иккала қанот ҳам аста-секин бир-бирига яқинлашади ва чавандозларнинг бутун чизиғи доимий равишда олдинга силжиганлиги сабабли, айлана ҳосил бўлади. Бутун овчилар гуруҳи томонидан сайланган ов устаси олдинда ўртада минади. Унга бўйсунадиган иккита катта овчи ўнг ва чап қанотларга қўмондонлик қилади... Иккала қанот ҳам ёпилиши билан ҳар томондан овнинг баланд овози кўтарилади. Кейин ўлжа тарқала бошлайди, лекин ҳар томондан қайтиб келади ва ниҳоят жуда чарчаган бўлади ... Бир нечта яхши отувчилар билан овнинг бошлиғи айлана ўртасида ва улар ўлжани доимо уришади ... Баъзан шундай айланада улар 100 тагача овни ўлдирадилар, чунки кийиклар пода бўлиб юришади, бир подада 50 ёки ундан ортиқ бош ... Бир доира билан улар қанотлари ёпилишидан олдин 10 милягача олдинга борадилар. Барча ўлдирилган ўлжа бир жойга олинади ва ҳамма ўртасида тенг тақсимланади.

Тарихий манбалар бўйича ўқувчилар учун савол ва топшириқлар:

- Манбадан Сибир қирғизларининг ҳаёти ҳақида нималарни билиб олдингиз?
- Нима учун овчилик Сибир қирғизларининг касбларидан бири эди?
- Матндан Сибир қирғизларининг ижтимоий муносабатларидаги ижтимоий тенглик ҳақида қаерда айтилганини топинг ва ўқинг.

3-фаолият. Матн билан ишлаш

Ўқувчиларнинг Сибир қирғизлари хўжалигига оид дарслик матни билан ишини ташкил қилиш ва уларни ББХБ жадвалини тўлдиришга таклиф қилиш.

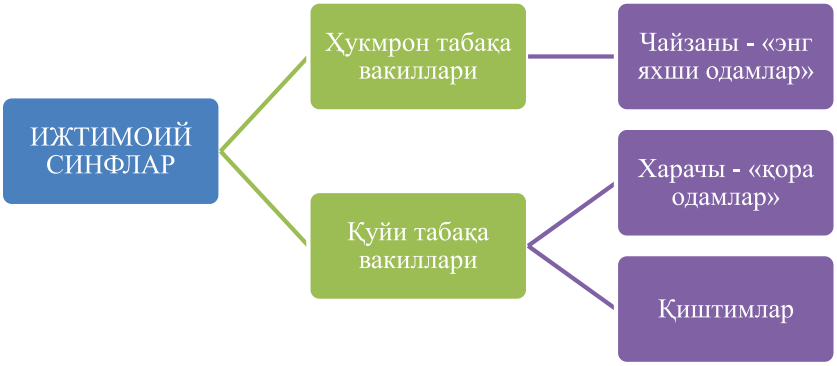
ББХБ жадвали

Биламан	Билишни хоҳлайман	Билдим

Ўқитувчининг сўзи

Барча улуслар ягона сиёсий маконни ифодалаган. Улусларнинг бошида «бек» унвонига эга бўлган ҳукмдорлар турган. Мусобақалар бир-бири билан боғлиқ эди ва уларнинг ҳар бири ўз байроғига эга эди. Муҳим масалаларни ҳал қилиш учун тўрт улус вакиллари тўпланган.

Ўқувчилар “Ижтимоий синфлар” диаграммаси билан ишлайдилар ва ундаги ёрдамчи сўзлардан фойдаланиб, Сибир қирғизларининг ижтимоий муносабатлари ҳақида қисқача ҳикоя тузадилар.

Ўқувчиларга саволлар: Эсингиздами, Сибир қирғизлари кимни қиштимлар деб аташган?

2 – дарс мавзуси. Сибир қирғизлари ва қўшни давлатлар: Россия империяси ва Жунғор хонлиги

XVII аср охири XVIII аср бошлари Жанубий Сибир халқлари учун мустақиллик учун кураш даврига айланди. Қирғиз улусларига Россия давлати, Жунғор хонлиги ва Олтинхонлар давлати ҳужум қилди.

Жунғор хонлиги – 1635-йилда тарқоқ мўғул қабилалари томонидан тузилган давлат.

Олтинхонлар давлати — ҳозирги Мўғулистон ҳудудида XVI-XVII -асрларда мавжуд бўлган давлат.

Материални мустаҳкамлаш

1-фаолият. Ўқувчиларга жадвални тўлдиришда дарсликдан фойдаланишга рухсат беринг.

Қирғиз қабилалари билан қўшни давлатлар ўртасидаги муносабатлар	
Оқибатлари	
Ижобий	Салбий

2-фаолият. Тасвир билан ишлаш

Расм. Енисей губерниясидаги ясак коллекцияси. Номаълум рассом. XIX аср.

Саволлар:

- Сизнингча, расмда ким тасвирланган?
- Одамлар ўртасида қандай суҳбат бўлиши мумкинлигини тасаввур қилинг.
- Жуфт бўлиб, ушбу суҳбат учун диалог тузинг. Халқнинг мустақиллик учун курашига раҳбарлик қилган ва рус босқинчиларининг Жанубий Сибирга юришини тўхтатган Эренек-бек фаолиятига тўхталиб ўтинг.

3-фаолият. Иқтибосни ўқинг ва унга ўз мулоҳазаларингизни ёзинг.

Иқтибос	Изоҳлар
Эренек - ажойиб шахс, энергия ва кенг ташаббуслар берадиган одам. Н.Н. Козмин	

4-фаолият. Қирғизларнинг кўчирилиши ҳақидаги матн асосида ўқувчилар билан суҳбат ўтказинг.

Қирғизларни кўчириш

1703 йил бошида жунғор хони Цэван Рабдан (1663-1727) қирғизларни Жунгрияга кўчиришга қарор қилди. Ўз режасини амалга ошириш учун қирғиз улусларига уч минглик қўшин юборади. Кузатув остидаги аҳоли Абакан водийсига тўпланган. Кечқурун ҳар бир кўчманчи ҳисобланган. Одамлар тошларни битта қозиққа ташладилар. Эрталаб ҳамма қирғоққа бориб, тошни олиб, бошқа жойга ташлаган. Қолган тошлар қанча одам қочиб кетганини аниқлаш учун ишлатилган.

Улуслар аҳолиси жунғор жангчилари томонидан қўриқланадиган учта йўл бўйлаб олиб кетилган. Улар оилалари, чорва моллари ва мол-мулки билан ҳижрат қилдилар. Жунгрияга уч минг қирғиз ўтовлари олиб кетилди.

Аҳолининг асосий қисмини кўчириш натижасида тўртта қирғиз улуси йўқ бўлиб кетди. Қолган қирғизларнинг кичик бир қисми ўз сиёсий мустақиллигини ҳимоя қила олмади. Жанубий Сибирда минг йилдан ортиқ мавжуд бўлган Енисей қирғизларининг давлатчилиги йўқ қилинди.

Матн учун саволлар:

- Нима учун жунғор хони қирғизларни кўчиришга қарор қилди?
- Бу кўчириш қандай оқибатларга олиб келди?

Кичик қирғиз гуруҳлари: қалмоқ-қирғизлар, фуюй қирғизлари, хакаслар, олтойлар, туваларнинг тарихий тақдири

5-фаолият. Гуруҳларда ишлашни ташкил қилиш.

Ўқувчиларни 5 гуруҳга бўлинг.

Гуруҳ билан ишлаш

1-гуруҳ. Қалмоқ-қирғизлари.

2-гуруҳ. Фуюй қирғизлари.

3-гуруҳ. Хакаслар.

4-гуруҳ. Олтойликлар.

5-гуруҳ. Тувинликлар.

Кичик гуруҳларга топшириқ:

1. Қирғиз кичик гуруҳлари ҳақидаги маълумотларни ўқинг.

2. Тақдимот тайёрланг.

3. Тақдимотни синфда баён қилинг.

Тақдимотни баҳолаш

Баҳолаш мезони	1 гуруҳ	2 гуруҳ	3 гуруҳ	4 гуруҳ	5 гуруҳ
Таркиби ва тузилиши					
1. Мавзуни қисқа ва мазмунли ёрита олиш					
2. Материалда равонлик					
3. Тақдимотни композицион якунлаш: кириш, асосий қисм, хулоса					
Форма презента Тақдимот шакли					
1. Ишингизни тақдим эт ишда ўзингизни тўғри ушлаб туриш қобилияти					
2. Аниқликдан фойдаланиш (диаграммалар, расмлар, жадваллар ва бошқалар)					

ЎҚУВЧИЛАРГА ТАРҚАТМА МАТЕРИАЛЛАР

Қалмоқ-қирғизлари

Кўчирилгандан сўнг, Енисей қирғизлари Или дарёси бўйида жойлашган Жунгрия ҳукмдорининг қароргоҳига жойлаштирилди. Жунгриядаги қирғиз муҳожирларининг ҳаёти осон кечмаган. Уларнинг кўплари ўз уйларига қайтишга ҳаракат қилишди. 1746 йилнинг ёзида Уст-Каменогорскга қирғизларнинг бутун бир гуруҳи келиб, Россия фуқаролигини сўради. Қирғизларнинг бошқа қисми Жунгрия ҳудудида қолиб, кейинчалик қалмоқ-қирғиз номи билан

машҳур бўлган. Бу ҳақда совет тарихчиси С.В. Бахрушин: “Чўлим дарёси бўйида ўзини “қирғиз-қалмоқ” деб атаган икки киши қўлга олинди, улар ота-боболари Кузнецк ва Красноярск ўртасидаги Сагай чўлида айланиб юрганликлари, Россия фуқаролигига эга қариндошлари ҳозиргача айланиб юрганликлари ва улар “Зенгор эгалиги”, яъни Или дарёси бўйидаги жунғорлар эгалигида Россия фуқаролигида яшаганликлари ҳақида гувоҳлик беришди”.

1755-йилда Цинь империясига асос солган манжурлар Жунғор хонлигига бостириб киришди. Тарихий ривоятларга кўра қирғизлар жунғор ҳукмдори Даваци (? -1759) тарафига ўтган. Бироқ жунғор хонлиги оғир мағлубиятга учради. Қирғизларнинг авлодлари ҳозиргача Хитойнинг Эмел-Гол Мўғул автоном вилоятидаги Эмел дарёси водийсида яшайди. Улар асосан буддизмга эътиқод қиладилар.

Манчуриядаги қирғизлар

Жунғор хонлиги қулагандан сўнг, Енисей қирғизлари цинг императори Цяньлун (1736-1795) буйруғи билан Фуюй округидаги Манчурияга кўчирилди.

Кўчиришдан мақсад душман қўшинларини марказсизлаштириш ва чегарадаги Россия таҳдиди туфайли шимоли-шарқдаги ҳарбий қисмларни мустаҳкамлаш эди. Фуюй қирғизлари бу кўчириш ҳақидаги афсонани сақлаб қолган: “Цинг зобити қирғизларнинг кучли ва жасур халқ эканлигини англади. Шунинг учун у Цинг аскарлари томонидан асирга олинган қирғизларни қувиб чиқарди ва беш вилоятга тарқатди”.

Кўчманчи қирғизлар янги жойга ўрнашиб, овчилик ва чорвачилик билан шуғулланган, от, қўй, сигир боқган. Уларда сут маҳсулотлари, жумладан, қурт ва қимиз ишлаб чиқарилган.

Фуюй қирғизларига ўтовлар уй вазифасини ўтаган. Улар эътироф этган бутпарастлик динига ламаизм таъсирида бўлган.

Ламаизм - буддизмнинг ўрта асрларда Тибетда ривожланган тармоқларидан бири.

Фуюй қирғизлари – Енисей қирғизларининг авлодлари бўлган дунёнинг энг шарқий туркийзабон халқидир.

Хакаслар

Енисей қирғизлари ўз тарихи давомида кўп қийинчиликларни бошидан кечирган ва ташқи ҳужумларга дучор бўлган. Аммо, шунга қарамай, улар катта чидамлилик кўрсатдилар ва кўплаб этник жараёнларнинг асосига айландилар. Улар хакас этник гуруҳининг шаклланишида иштирок этган ва унинг асосий таркибий қисмларидан биридир.

Хакаслар ромли, думалоқ ва ҳаракатланувчи уйларда яшаган. Ёзда улар қайин пўстлоғи билан, қишда эса кигиз билан қопланган. Рус кўчманчилари таъсирида кўпбурчак ёғоч уйлар пайдо бўлди. Инсон қанчалик бой бўлса, шунчалик кўп бурчаклар. Анъанавий касби чорвачилик бўлиб, қўй, от ва қорамол боқилган. Улар теримчилик билан ҳам шуғулланишди. Маҳаллий тайга қўзиқо-

рин, резаворлар ва доривор ўсимликларга бой. Рус кўчманчилари деҳқончиликка таъсир кўрсатди. XVIII аср ўрталарига келиб хакаслар жавдар, сули, арпа, буғдой, нўхат, сабзи, карам, шолғом, саримсоқ ва бодринг етиштирди. Дини шаманизм эди.

Олтойликлар

Олтойлар қирғизларга энг яқин этник гуруҳдир. Улар дарё водийларида жойлашган кичик қишлоқларда яшаган. Уй-жой тури табиий шароит ва иқтисодий вазиятга боғлиқ эди. Чодир шаклидаги иншоотлар, кигиздан ясалган уйлар, тўртбурчаклар ва тахталардан ясалган уйлар, кўпбурчак ёғоч уйлар кенг тарқалган.

Анъанага кўра, Олтой халқи гўшт ва сут маҳсулотларини кўп истеъмол қилган.

Олтойликлар шимолий ва жанубийга бўлинган. Шимолликлар чорвачилик, қўлда деҳқончилик, балиқчилик, овчилик ва теримчилик билан шуғулланган. Жанубий – ярим кўчманчи чорвачилик, тоғли тайга ва даштларда овчилик, қўлда деҳқончилик.

Қўлда деҳқончилик – ерга ишлов бериш учун қўл асбоблари — қазувчи таёқ, кетмон ва бошқалардан фойдаланишга асосланган деҳқончилик тури.

Олтойликларнинг асосий дини ламаизм элементларига эга шаманизм эди.

Туваликлар

Туваларнинг тарихий маданияти шаманизм ва тангирчилик тарафдорлари бўлган кўчманчилар маданияти. Шаманларнинг анъанаси авлоддан-авлодга ўтиб келган. Бироқ, ўрта асрларда буддизм туваликларнинг диний қарашларига катта таъсир кўрсатди.

Туваликлар ҳудудий тақсимоти ва ишғолига кўра бўлинган. Ғарбий туваликлар текислик ва тоғ этакларини эгаллаган. Улар кўчманчи чорвачилик билан шуғулланган, ясовчилик, туя, от, қўй боқиш билан шуғулланган. Ёзда деҳқончилик билан шуғулланиб, арпа ва тариқ экиб, далаларни суғориш учун сунъий ариқлар қазишган. Шарқликлар - Шарқий Саян тоғлари тоғларида айланиб юрган буғучилар ва овчилар эди. Мўйнали ва туёқли ҳайвонларни овлаганлар.

Аёллар илдизлар, ёнғоқлар, ўтлар, тери шилиб, қайин қобиғи маҳсулотларини яратдилар. Кигиз буюмлари кенг тарқалган: кийим-кечак, пойабзал, гиламлар, ўтовлар учун бошпана, темирчилик, дурадгорлик, заргарлик ривожланган.

Тангричилик турк-мўғул кўчманчиларининг қадимий эътиқоди бўлиб, у ерда энг юқори эътиқод ҳисобланган.

Ўқувчиларни қирғиз гуруҳларининг ижтимоий-маданий ўзига хослигини ва ҳар бир гуруҳнинг хусусиятларини топишга таклиф қилинг.

УМУМИЙ. Ўқувчиларнинг таҳминий жавоблари:

- Кўчманчи хўжалик;

- овчилик ва чорвачилик;
- боқилган отлар, сигирлар, қўйлар;
- ясаган қурт, қимиз;
- бўз уй;
- шаманизм ва тангричилик.

МАХСУС Ўқувчининг таҳминий жавоблари:

- Фуюй қирғизлари орасида ламаизм;
- қалмоқ-қирғизлар орасида буддизм;
- хакаслар орасида шаманизм;
- рус кўчманчилари таъсирида хакаслар ўртасида деҳқончилик;
- олтой халқи орасида ёғоч ва тахталардан ясалган тўрт бурсак уйлар;
- олтойлар орасида ламаизм унсурлари билан шаманизм;
- туваликлар орасида буддизм;
- туваликлар орасида буғучилик.

Хулосалар

Енисейдаги қирғизларнинг тарихи ёрқин ва драматик воқеаларга тўла. Унда Ўрта Осиёнинг бепоён кенгликларини ғолиблар пойига ташлаган ажойиб ҳарбий ғалабалар тасвирланган. Қирғизлар мустақилликни йўқотиб, кўплаб маданий ютуқларни бой берганларида ҳам мағлубиятлар бўлган. Аммо, барча қийинчиликларга қарамай, қирғиз этник гуруҳи Енисейда бир ярим минг йил давомида мавжуд эди. 1703 йил Енисейда кўп асрлик қирғиз давлатчилиги тарихининг сўнгги саҳифасини ёпди. XVIII асрнинг нотинч воқеалари Евросиё қитъасидаги кўплаб халқларнинг тақдирини тубдан ўзгартириб, тарихий жараёнга кўп асрлик етакчилик ва таъсирни, бошқаларни эса ҳалокат ва бостиришни таъминлади.

Материални мустаҳкамлаш

1. XV-XVI асрларда Жанубий Сибирда шаклланган қирғиз улусларини айтинг.
2. Қирғиз жамияти қандай ижтимоий қатламларга бўлинган?
3. Иренек-бек фаолиятини баҳоланг.
4. Нега қирғизларнинг Жунгрияга кўчирилиши халқ учун фалокат бўлиб чиқди?
5. Фуюй қирғизлари ўз этник илдизларини сақлаб қолишда қандай қийинчиликларга дуч келган деб ўйлайсиз? Нима учун?
6. Кичик гуруҳлар ўзларининг этник ўзига хослигини сақлаб қолишга муваффақ бўлганми ёки улар ассимиляция қилинганми?

Мулоҳаза

- Дарс давомида мен билиб олдим…
- Менга қизиқ бўлди…
- Мен шуни тушундим…

Уй вазифаси ҳақида маълумот

Хакаслар, олтойлар ва тувалар ўртасидаги умумий хусусиятлар ва фарқларни топинг. Венн диаграммасини тузинг.

М. Л. Азимова, А. К. Доталиев

7 Жанубий Қирғизистоннинг Қўқон хонлиги томонидан босиб олиниши

8 синф

Кутилаётган натижалар. *Ўқувчилар:*

1. Қўқон хонлигининг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий аҳволи ҳақида материал тақдим этиш.
2. Жанубий Қирғизистоннинг Қўқон хонлигига қўшилишдан олдинги ва кейинги ҳолатини таҳлил қилиш; Жанубий Қирғизистоннинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий аҳволида содир бўлган ўзгаришларни аниқлаш.
3. Қирғиз қабила ҳукмдорларининг сиёсий арбоб сифатидаги ролини тушунтириш.
4. Халқ мустақиллиги ва озодлиги учун курашган аждодлари билан фахрланиш туйғусини қадрлаш.

Дарс тури: янги материални ўрганиш.

Дарс усули ва техникаси: ақлий ҳужум, кичик-маъруза, инфографика.

Жиҳозлар: дарслик, Қўқон хонлиги харитаси, Қирғизистон харитаси.

Асосий тушунча ва атамалар: Қўқон хонлиги, босқинчилик юришлари, сиёсий ҳаёт.

Асосий саналар:

1762 йил – Ўш ва Ўзганнинг босиб олиниши.

1821 йил – Кетмонтепанинг забт этилиши.

Дарс режаси

1. Қўқон хонлиги.
2. Жанубий Қирғизистоннинг босиб олиниши.
3. Хонликнинг сиёсий ҳаёти

ДАРС ЖАРАЁНИ

Мавжуд билимларни янгилаш.

Ақлий ҳужум ўтказиш:

- XVIII асрда Қўқон хонлиги билан қирғизлар ўртасида қандай муносабатлар ривожланди?
- Бу ҳудуд аҳолиси иқтисодиёти ва маданиятида қандай умумий хусусиятларга эга эди?

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ

1-фаолият. Қўқон хонлиги харитасини экранда ёки харитада кўрсатинг.

Ўқувчилар учун топшириқ: Хонлик аҳолиси ҳақида қисқача маълумот беринг, қўшни давлатларни номланг.

2-фаолият. Ўқитувчи тақдимоти (Иловага қаранг)

Жанубий Қирғизстоннинг забт этилиши

Материални мустаҳкамлаш

3-фаолият. Инфографика тузиш

“Жанубий Қирғизистоннинг забт этилиши” харитасини экранда ёки харитада кўрсатиш

Ўқувчиларни инфографика тузиш орқали ушбу параграфни мустақил ўрганишга таклиф қилинг.

Ишлаётганда Жанубий Қирғизистонни Қўқон хонлиги томонидан босиб олинишига сабаб бўлган омилларга эътибор қаратиш лозим.

Инфографикани тўлдириб бўлгач, ўқувчилар билан биргаликда XVIII асрнинг биринчи ярмида Қўқон хонлиги таркибига кирган ҳудудларни харитадан аниқланг.

Ўқитувчига маълумот

Инфографика ёки ахборот графикаси – бу ёритилган мавзунинг моҳиятини тезда тушуниш имконини берувчи, энг кам қўшимча матнга эга бўлган тасвирлар ва диаграммалар танлови, мураккаб маълумотларни тақдим этишнинг график усули. Уни компиляция қилишда вазифаларга қараб тасвирлар, пиктограммалар, графиклар, диаграммалар, схемалар, жадваллар, хариталар ва сарлавҳалардан фойдаланилади. Инфографика хронологик, қиёсий, географик, тарихий, ижтимоий ва ҳоказо бўлиши мумкин. Дарсда умумлаштириш, тизимлаштириш, эсда сақлаш, ўқувчиларнинг ижодий фаоллигини ривожлантиришга ёрдам беради.

Яхши бажарилган инфографика муаммони тез ва осон тушуниш ва муаммони тизимли ва ҳар томонлама кўриб чиқиш имконини беради. Синфда инфографикани яратиш техникасидан фойдаланган ҳолда, ўқувчилар маълумот-

ни кейинчалик график тасвирга айлантириш учун қандай танлаш ва таҳлил қилишни ўрганишлари мумкин (болалар структурани ўйлаб кўришлари, асосий тушунчаларни, фактларни ва бошқаларни ажратиб кўрсатишлари керак).

Дарсда инфографик технологиядан фойдаланишнинг афзалликлари:

- Қўшимча маълумот;
- ахборотни осон қабул қилиш;
- кўп сонли муаммоларни ҳал қилиш;
- ўқувчиларнинг визуал саводхонлигини ривожлантириш;
- болаларни ахборот манбаларига танқидий муносабатда бўлишга ўргатиш.

Тасвир – ғояларни тақдим этишда муҳим рол ўйнайдиган алоқа шакли. Битта яхши ёзилган расм 1000 сўзга тенг. У маънони соддалаштириши ва айни пайтда барча керакли маълумотларни етказиши мумкин. Расмлар маълумотни янада жозибали ва ишонарли қилади.

Инфографика намунаси (1-илова).

Хонликнинг сиёсий ҳаёти

Оқ Бўтў бий, Қубат бий, Ажи бийларнинг расмларини кўрсатиш. Улар ҳақида бир оз маълумот беринг.

Ўқувчилар учун саволлар:

- Қирғиз зодагонлари вакилларининг хонликнинг сиёсий ҳаётида иштирок этишининг сабаблари нимада?
- Қўқон хонлигида ўзбек, қирғиз, қипчоқ раҳбарларининг ҳокимиятда бўлиши давлатдаги сиёсий вазиятга қандай таъсир кўрсатди?

Муҳокама натижаларига кўра, ўқувчилар эътиборини қалмоқлар ва Цинг империяси босқинига қарши курашда Қўқон ва қирғиз халқларининг бирлигини мустаҳкамлашга қаратиш зарур.

Ўқитувчи учун маълумот

Оқбўтў бий – қирғиз бийи, XVIII асрнинг 20-йилларида Хўжанд ҳукмдори. У бўлажак Қўқон хонлиги асосчиси Шоҳруҳ-бийнинг қизига уйланган. Унга Фарғона водийсининг жанубий-шарқий қисмини қалмоқ босқинчиларидан ҳимоя қилган 500 нафар аскар хизмат қилган. Бироқ кейинчалик Оқбўтў бий билан Раҳим бий (хотинининг укаси) ўртасидаги муносабатлар ёмонлашади. Натижада Оқбўтў бий ҳалок бўлади.

Қубат бий – XVIII асрнинг иккинчи ярмида Фарғона водийсида яшаган қушчу уруғидан бўлган қирғизларнинг сиёсатчи, ҳукмдори. У ўз халқининг озодлиги ва мустақиллигини жунғор ва қўқон босқинчиларидан ҳимоя қилди. Қубат бий Қўқон ҳукмдори Абд ал-Карим билан иттифоқ тузиб, жунғорларни Фарғона водийсидан қувиб чиқаради. У нафақат душманлар билан жангларда мард ва жасур, балки ўз замондошларининг ҳурматига сазовор бўлган адолатли, самимий инсон ҳам эди. "Тарихи Раҳимхон" қиссасида Қубат бий "қирғизларнинг подишоҳи" сифатида тилга олинади, у ҳақида "у мустақил ҳукмронлик қилган, ўз қабиласининг манфаатларини кўзлаб бошқа ҳукмдорлар билан дўстона муносабатлар ўрнатган ёки тўхтатган»,-дейилади.

Ажи бий – XVIII асрнинг иккинчи ярмида қирғиз халқининг қўқон босқинчиларига қарши мустақиллик учун курашига раҳбарлик қилган сиёсатчи. У адигин қабиласидан бўлиб, Бухоронинг шарқидаги бепоён ерларни эгаллаган, унинг қўл остида 200 мингга яқин қирғиз бўлган. Бироқ турли тарихий шароитлар туфайли у Қўқон хонлигини тан олишга мажбур бўлди. 1758-йилда Қўқон ҳукмдори Ирдона бий ва Ажи бийлар бирлашиб, ташқи душманга қарши курашади. Қирғиз-қўқон қўшинлари Хитой қўшинининг ҳужумини қайтарди. Ажи бий моҳир ҳукмдор, мард ва жасур жангчи, моҳир дипломат эди. Ажи бийнинг тарихий тақдирида Шарқий Туркистондаги сиёсий воқеалар билан боғлиқ воқеалар кўп. 1759 йилда Цин саройи Ажи бий элчиларини қабул қилди.

1758-йилда Қубат бий ва Ажи бий бошчилигидаги қўқон ва қирғизларнинг бирлашган қўшини Фарғонага бостириб кирган Хитой қўшинларини қайтарди, Цин империясининг 7000 аскарини йўқ қилди. Натижада Цинг империясининг Ўрта Осиёга ҳарбий экспансияси тўхтатилди

Хулосалар

XIX асрнинг биринчи чорагида Жанубий Қирғизистон асосан Қўқон хонлиги томонидан босиб олинган. Қўқон хонларининг муваффақиятига қирғизларнинг парчаланиши ва қабилалараро нифоқ ёрдам берди. Бироқ вақт ўтиши билан қирғиз феодаллари хонликнинг сиёсий ҳаётида катта рол ўйнай бошладилар. Ирдона бий айрим қирғиз бийлари билан алоқаларни мустаҳкамлашга ҳаракат қилди.

Материални мустаҳкамлаш

Ўқувчилар билан саволларни муҳокама қилинг ва хулосалар чиқаринг:

1. Қўқон хонлигининг Жанубий Қирғизистонни босиб олиши қандай содир бўлди?

2. Ўз мустақиллиги учун курашган қирғиз бийларини айтинг (1-босқич).

3. Нима учун қирғиз бийлари ташқи душманга биргаликда қаршилик кўрсата олмадилар деб ўйлайсиз?

- Нима учун, Қўқон хонлари қирғиз бий ва манапларини ўз саройига жалб қилган деб ўйлайсиз? (2-босқич)

Мулоҳаза

- Мен билиб олдим ...
- Менга қизиқ бўлди...
- Мен тушундимки ...

Уй вазифаси ҳақида маълумот

Қўшимча манбалардан фойдаланиб, қирғиз қабилаларининг кўзга кўринган йўлбошчиси Ажи-бий (3-босқич) ҳақида қисқача маъруза тайёрланг.

Ўқитувчи учун маълумот

Тахминан 164 йил ҳукмронлик қилган Қўқон хонлиги Ўрта Осиёда ҳудуди жиҳатидан энг йирик, аҳолиси бўйича эса энг кўп миллатли эди. Унга 1709 йилда ўзбекларнинг минг қабиласидан бўлган Шоҳруҳ-бий асос солган.

Қўқон хонлиги ҳудудида ўзбеклар, тожиклар, қирғизлар, қипчоқлар, қозоқлар ва бошқа элатлардан ташкил топган ўтроқ ва кўчманчи аҳоли истиқомат қилган. Улар, асосан, туркий тил шеваларида бир-биридан фарқ қилган. Аммо аҳолининг катта қисми тожик тилида гаплашарди.

Аҳолининг ижтимоий таркиби ҳам турлича бўлиб, ҳукмрон қатламлар - хон, қабила ҳукмдорлари, амалдорлар, ҳарбий хизматчилар, руҳонийлар ва қуйи қатламлардан иборат эди.

Икки асосий солиқ - хараж ва закотдан ташқари, турли бурч ва мажбуриятларнинг бутун бир тизими мавжуд эди.

Фарғона водийси аҳолиси деҳқончилик билан шуғулланиб, сунъий суғориш тизимларидан кенг фойдаланганлар. Пахтачилик алоҳида ўрин тутди.

Давлатда бир-бирисиз яшай олмайдиган, лекин айни пайтда бир-бирини тўлдириб турувчи, бир томондан, кўчманчи ва ярим кўчманчи халқларнинг, иккинчи томондан шаҳар ва қишлоқ аҳолиси, икки хил бўлмаган жамиятларнинг этносиёсий ва ижтимоий-иқтисодий мувозанати шаклланди.

Ҳудудни кенгайтириш ҳисобига Қўқон қудратини ошириш

Қирғиз раҳбарлари ўртасида бирдамлик йўқлиги

Қирғиз раҳбарларининг хонликда фахрий лавозимларга тайинланиши

САБАБЛАРИ

Қўқон хонлари қирғиз қабилалари ўртасида нифоқ келтириб чиқарди

Жанубий Қирғизистонинг босиб олиниши

Ирдана-бий - Ўш ва Ўзганга юриши.

Кетмонтепа қирғизларининг жангига Сатиқе-ботир бошчилик қилди

Умархон – Кетмонтепанинг забт этилиши.

1762 — **1764** — **1821** — **XIXасрнинг биринчи чораси**

Ажи-бий – Ўшнинг қайта босиб олиниши.

Жанубий Қирғизистонни босиб олишнинг якунланиши.

Боткен вилоятидаги Худоёрхон қалъаси

Қўқонликлар янги ерларда ўз таъсирини мустаҳкамлаш, чегаралар ва савдо йўлларини ҳимоя қилишга киришдилар

Чўн-Олай ҳудудидаги Дўрўт-Қўрғон қалъаси

8 XIX аср охири XX аср бошларида Қирғизистон маданиятидаги янги ҳодисалар

8 синф

Кутилаётган натижалар. *Ўқувчилар:*

1. Европа ва Марказий Осиё цивилизациялари ўртасидаги муносабатлар ва ўзгаришларнинг жамият ҳаётига таъсири ҳақида гапириб беришади.
2. XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида Қирғизистонда содир бўлган янги ҳодисаларни аниқлаш.
3. Илмий тадқиқотларнинг Қирғизистонга таъсирини таҳлил қилиш; рус ва европалик олимларнинг тадқиқот фаолиятининг аҳамиятини тушунтириш.
4. Турли этник гуруҳлар ҳаётини бирликда баҳолаш; хилма-хилликни сақлаш зарурлигини тушунтириш.
5. Хилма-хилликка ҳурмат кўрсатиш.

Дарс тури: янги материални ўрганиш.

Дарс усули ва техникаси: ақлий ҳужум, тўхтаб ўқиш, гуруҳларда ишлаш, интерфаол маъруза.

Жиҳозлар: дарслик, тарқатма материаллар, тадқиқотчи олимларнинг суратлари, Тенгир-Тоғ тоғ тизими, Хон Тенгри чўққиси.

Асосий тушунча ва атамалар: мадрасалар, янги усул мактаблари, рус миллатига мансуб мактаблар, дунёвий мактаблар, черков мактаблари, китобхонлик кулбалари, маданиятларнинг ўзаро таъсири, илмий изланишлар.

Асосий саналар: XIX асрнинг иккинчи ярми, XX аср бошлари.

Дарс режаси

1. Таълим ва соғлиқни сақлаш.
2. Хўжалик.
3. Қирғизистондаги илмий тадқиқотлар.
4. Хулоса
5. Мулоҳаза

ДАРС ЖАРАЁНИ

Кириш – мотивацион суҳбат

Мавжуд билимларни фаоллаштириш. Ақлий ҳужум ўтказинг:

- XIX асрда Қирғизистонга қайси халқлар кўчиб келган?
- Сизнингча, XIX аср охири – XX аср бошларида қирғиз маданияти тараққиётида қандай ўзгаришлар юз бериши мумкин эди?

Ўқитувчининг сўзи

XIX аср охири — XX аср бошларида Қирғизистон ўзининг маданий тараққиётида туб бурилиш даврини бошдан кечирди, ўшанда Марказий Осиё ва Европа цивилизациялари ўртасида кучли ўзаро алоқа мавжуд эди.

ТАЪЛИМ ВА СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ

Материални мустаҳкамлаш

1-фаолият. Тўхтаб ўқиш

Ўқувчиларни тўхтаб ўқиш техникасидан фойдаланган ҳолда таълим ҳақидаги параграфнинг биринчи хатбошини навбатма-навбат ўқишга таклиф қилинг. Техниканинг асосий вазифаси мазмунли ўқиш кўникмаларини ривожлантиришдир. Иш алгоритми: матнни ҳар бир парча мазмунини муҳокама қилиш билан кичик қисмларда ўқиш.

Ўқувчилар дафтарларига мактабларнинг номларини ва уларнинг хусусиятларини ёзадилар.

Мадрасалар - мусулмон олий таълим муассасаларидир.

Янги усул мактаблари - жадидчилик мактаблари, мусулмон бошланғич ва ўрта таълим муассасаларида она тилида ўқитиш, рус тили, арифметика, география, фуқаролик ва сиёсий тарих, табиатшунослик бўйича асосий маълумотлар киритилган.

Рус-тузем мактаблари — XIX асрда Туркистон ўлкаси рус маъмурияти томонидан маҳаллий аҳолининг рус бўлмаган миллатлар фарзандларига таълим бериш мақсадида очилган бошланғич таълим мактаблари.

Секуляр мактаблар - дунёвий мактаблардир.

Черков мактаблари - бошланғич таълим муассасаларидир.

Ўқиш пайтида болаларнинг эътиборини мактаблардаги ўқувчиларнинг этник хилма-хиллигига қаратинг: қирғизлар, татарлар, ўзбеклар, дунганлар, уйғурлар ва жинслар таркиби. Қизлар ҳам мактабларга қатнагани диққатга сазовор эди.

ХЎЖАЛИК

Интерактив маъруза ўтказинг. Ўқувчиларга саволлар беринг:

- Кўчманчилар маҳаллий аҳолига қандай таъсир кўрсатди?
- Кўчманчилар маҳаллий аҳолидан нимани ўргандилар?
- Турли маданиятларнинг ўзаро таъсири нимага олиб келади?
- Хилма-хилликнинг қадри нимада?

Ўқувчиларингиз билан жадвални тўлдиринг:

ЎЗГАРИШ

Маҳаллий аҳоли	
Кўчманчилар	

ҚИРҒИЗИСТОНДА ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТЛАР

- Қирғизистон тадқиқотчиларини экранда ёки расмларини кўрсатиш.
- Ушбу бандни ўрганаётганда, гуруҳларда ишлашни ташкил қилинг. Академик тадқиқотчиларнинг Қирғизистон тараққиётига қўшган ҳиссасини аниқланг.

2- фаолият. Гуруҳларда ишлаш

Гуруҳ вазифалари:

- матнни ўқиш;
- олимларнинг тадқиқот доирасини аниқлаш;
- бу олимларнинг кашфиётларининг қирғиз халқи ва Қирғизистон учун қандай аҳамияти борлигини аниқлаш;
- тақдимот тайёрланг.

1-гуруҳ. Чокан Валиханов

2- гуруҳ. Петр Петрович Семенов-Тянь-Шаньский

3- гуруҳ. Николай Михайлович Пржевальский

4- гуруҳ. Николай Александрович Аристов

ГУРУҲЛАР УЧУН ТАРҚАТМА МАТЕРИАЛЛАР

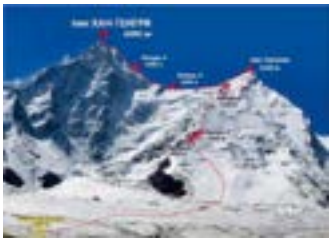

Чокан Валиханов (1835-1865) – қозоқ олими, тарихчи, этнограф, саёҳатчи, шарқшунос. Ҳарбий разведка бошқармасида зобит бўлиб хизмат қилган. Қирғизистон географияси, табиати, этнографияси, тарихини ўрганишга беқиёс ҳисса қўшган. 1856 йилда Ч.Валихонов ҳарбий-илмий экспедиция таркибида Иссиққўлга келади. Иссиққўлнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини, меъморий ёдгорликларни ўрганган, қирғиз қишлоқларида бўлган, бугу, сарибағиш, солто қабилаларининг ҳаёти ва турмуш тарзи билан қизиқган, қирғизлардан халқ ривоятлари, насл-насаб анъаналари, эртак, достонларни ёзиб олган. Унинг асарларида қирғиз халқи ҳақида жуда кўп маълумотлар мавжуд. У қирғиз уруғларининг 100 дан ортиқ этнонимларини тилга олади. Қўқон хонлигининг Шимолий Қирғизистондаги қудрати номинал бўлиб, етакчи ва асосий машғулоти чорвачилик бўлган, аммо хўжалик фаолиятида деҳқончилик ҳам ўрин олган. Қирғиз чорвадорлари Шарқий Туркистон шаҳарларини доимий чорва моллари билан таъминлаб турган. Валихонов биринчи бўлиб қирғизларнинг буюк “Манас” достонининг бир қисмини ёзиб олди, тавсифини берди ва Чатиркўл харитасини чизди, Ўрта Осиё харитасини тузишда фаол иштирок этди.

Петр Петрович Семенов-Тянь-Шаньский (1827-1914) – атоқли тадқиқотчи, Тенир-Тоғ (Тянь-Шань) ва Иссиққўлга бир қанча илмий саёҳатлар қилган. Олимнинг хизматлари шунчалик катта эдики, 1906 йилда унинг Самовий тоғлар оламига саёҳатининг 50 йиллиги муносабати билан («Тянь-Шань» хитойчадан шундай таржима қилинган) император фармонига кўра фамилиясини «Тянь-Шань» унвони билан боғлаган. Семенов-Тянь-Шанский Иссиққўл ва Тенир-Тоғнинг орографик диаграммасини тузди, бу ҳудуддаги табиий объектларнинг географик жойлашуви ҳақида аниқ маълумот берди, Сирдарёнинг юқори оқимини аниқлади, Европа олимларининг Иссиққўл Тенир-Тоғ тоғ тизимидан вулқон каби отилиб чиқади деган даъволарини рад этди. У Тенир-Тоғнинг қадимий бурма-ёриқ тоғи эканлигини исботлаб, биринчи бўлиб Сари-Жазга ва Хан-Тенгри чўққиси этагига етиб борган.

1982 йилда Балиқчи шаҳри яқинида П.П. Семенов-Тян-Шанскийга ҳайкал ўрнатилди, унинг шарафига Ўрта Осиёнинг географик объектлари, 27 турдаги ўсимлик ва 70 турдаги ҳайвонлар номи берилди.

Хан-Тенгри чўққиси

Орографик схема - бу ҳудуд ҳақидаги ахборот ташувчиларнинг турларидан бири. Бу тизмалар ва дарёлар тасвирланган ҳудуднинг тасвиридир.

Николай Михайлович Пржевальский (1839-1888) – Ўрта Осиёнинг машҳур саёҳатчиси ва тадқиқотчиси, тўртта разведка ва географик экспедиция раҳбари. У кенг қамровли тадқиқотлар олиб борди, унинг раҳбарлигида 16 мингга яқин ўсимлик намуналари тўпланди, 7 мингдан ортиқ ҳайвонлар, шу жумладан ёввойи туя, Пржевалский оти ва Тибет айиғи ўрганилди.

Пржевалский Олтинтоғ тоғларини кашф этди, Лобнор кўли ва уни тўйинтирувчи дарёларга биринчи таъриф берди, Хуанхе дарёси манбаларини ўрганди, Ўрта Осиё харитасини кенгайтирди ва уни илгари номаълум бўлган тизмалар, катта-кичик кўллар билан белгилади. 1888-йилда Иссиққўлнинг шарқий қирғоғига яқин жойлашган Қоракўл қишлоғига етиб боради. Олтойдаги музлик, кўплаб ўсимлик ва ҳайвонлар турлари олим номи билан аталган. 1891 йилда Николай Пржевалский номидаги махсус мукофот ва кумуш медал, 1946 йилда эса олтин медал таъсис этилди.

Пржевальск калтакесаги

Пржевальск оти

Пржевальск қуши

Ёввойи туя

Николай Александрович Аристов (1847-1910) – рус тарихчиси, шарқшуноси ва этнографи. Ўрта Осиё ва Афғонистон халқлари этнографияси, Етисув, Ўрта Осиё тарихий географиясига оид асарлар муаллифи. Қирғизлар ва Қирғизистон тарихига оид энг муҳим тадқиқот унинг «Усунлар ва қирғизлар ёки қора-қирғизлар: Ғарбий Тянь-Шань аҳолисининг тарихи ва ҳаёти ҳақидаги очерклар ва унинг тарихий географияси бўйича тадқиқотлар» асарида келтирилган.

Аристов Н.А. биринчилардан бўлиб қирғиз давлатчилигининг бошланган санасини кўрсатган: милоддан аввалги 201 йил, Тянь-Шаннинг икки минг йиллик тарихини ўзи қирғизларнинг тўғридан-тўғри аждодлари ҳисоблаган усунлардан бошлаб кузатган ва ўзининг қирғиз халқи этногенези версияси. Олим туркий қабилаларнинг этник таркиби, уларнинг турмуши ва турмуш тарзи ҳақида кенг материаллар беради. “Турклар тарихий манзарага патриархал ёки қабилавий ҳаёт тарзига эга кўчманчи чорвадор сифатида кириб келган. Улар ҳақидаги энг қадимий хабарлар милоддан аввалги асрда тузилган «Шы-цзи», “Тарихий ёзувлар”да учрайди”.

Хулосалар

XIX аср охири — XX аср бошларида Қирғизистон маданий тараққиётида туб бурилиш ясади. Бу ерда Европа ва Марказий Осиё цивилизациялари бирлашган. Таълим ва соғлиқни сақлаш соҳасида катта ўзгаришлар рўй берди, салмоқли илмий-тадқиқот ишлари амалга оширилди.

Материални мустаҳкамлаш

1. Нима учун ўғил болалар ва қизлар учун алоҳида мактаблар очилди?
2. Нима учун мустамлакачи ҳукумат маҳаллий аҳолининг саводхонлигини оширди?
3. Қишлоқ хўжалиги, савдо, йўл қурилиши, транспортда қандай ўзгаришлар рўй берди?

4. Маданиятда содир бўлган ўзгаришларнинг сабабларини айтиб беринг.
5. Бу даврда маҳаллий аҳоли ва кўчманчиларни нима бирлаштирди?
6. XIX аср — XX аср бошларидаги илмий тадқиқотчиларнинг ишларининг аҳамияти нимада?

Мулоҳаза

- Дарс давомида мен шуни билиб олдимки...
- Менга қизиқ бўлди...
- Менга тушунарли бўлди...

Уй вазифаси ҳақида маълумот

Қўшимча адабиётлардан фойдаланиб, Қирғизистон тадқиқотчи олимларидан бири ҳақида маъруза тайёрланг (3-босқич).

Иш мезонлари:

1. Шахснинг таржимаи ҳоли ҳақида қисқача маълумот.
2. Илмий фаолият натижалари.
3. Маҳаллий аҳолига муносабатни аниқлаш.

М. Л. Азимова, А. К. Доталиев

9 Қалмоқлар, дунганлар ва уйғурларнинг Етисувга кўчирилиши

8 синф

Кутилаётган натижалар. *Ўқувчилар:*

1. XIX аср охирида Шарқий Туркистондаги сиёсий вазият ва унинг Етисувдаги ҳолатга таъсирини аниқланг.
2. Қалмоқлар, дунганлар ва уйғурларнинг Етисувга кўчирилиши сабабларини таҳлил қилиш.
3. Кўчманчилар ва маҳаллий аҳолининг хўжалик фаолияти ва маданиятидаги ўзаро таъсирини, фуқаролар тотувлигини шакллантиришни тушунтириш.
4. Этник хилма-хилликнинг шаклланишининг тарихий жараёни ва этник жамоаларнинг Қирғизистон тараққиётига қўшган ҳиссасини баҳолаш.
5. Замонавий Қирғизистоннинг этник хилма-хиллиги жамият қадрияти эканлигини тушунтириш.

Дарс тури: янги материални ўрганиш.

Дарс усули ва техникаси: ақлий ҳужум, гуруҳда ишлаш, матн билан ишлаш, Венн диаграммаси.

Жиҳозлар: дарслик, харита, тарқатма материаллар.

Асосий тушунча ва атамалар: Етисув, Етти шаҳар (Семиграде), халқларнинг озодлик кураши, кўчириш.

Асосий саналар:

- 1862 йил - Хитойда дунган қўзғолони бошланиши.
- 1866 йил - Қалмоқларнинг кўчирилиши.
- 1877-1884 йиллар – дунган ва уйғурларнинг кўчирилиши.

Янги мавзуни ўрганиш режаси:

1. XIX асрда Етисув ва Шарқий Туркистон.
2. Қалмоқлар, дунганлар ва уйғурларнинг Етисувга кўчирилиши.
3. Этник озчилик вакилларининг Қирғизистон тараққиётига қўшган ҳиссаси.

ДАРС ЖАРАЁНИ

Мавжуд билимларни янгилаш. *Ақлий ҳужум:*

- Ҳозирги Қирғизистонда қайси халқлар вакиллари яшайди?
- Шаҳр/қишлоғингизда қайси миллат вакиллари яшайди?
- XIX аср ўрталарида ҳозирги Қирғизистон ҳудуди қайси давлат таркибига кирган?
- Илгари ўрганилган қандай тарихий воқеалар Шарқий Туркистон билан боғлиқ?

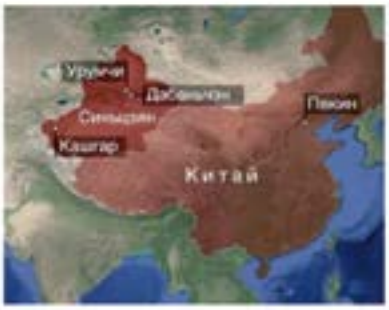
Материални мустаҳкамлаш

1-топшириқ. Ўз шаҳрингиз/қишлоғингизнинг этник таркиби ҳақида статистик маълумот тайёрланг ва у билан ўқувчиларни таништиринг.

Ўқувчиларга Қирғизистон кўп миллатли давлат эканлигини, барча билан тинч-тотув яшашимиз зарурлигини, чунки бизда ягона Ватан борлигини таъкидлаб ўтинг.

Административная карта Семиреченской области

Ўқитувчи сўзи

Етисув (Жетысу) – Ўрта Осиёдаги тарихий-географик ҳудуд. 1867 йилда Етисув вилояти Россия империяси таркибида маъмурий-ҳудудий бирлик сифатида ташкил этилди. Вилоят таркибига Қозоғистоннинг жануби-шарқий ерлари ва Шимолий Қирғизистон кирган бўлиб, олти округдан (шу жумладан Пишпек ва Пржевалск округлари) иборат эди.

Шарқий Туркистон – Ўрта Осиё минтақаси бўлиб, Тарим ҳавзаси ва ҳозирги Тянь-Шань ҳудудини Мўғулистон Олтойигача ўз ичига олади.

Бугун биз Етисув ва Шарқий Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳолатини кўриб чиқамиз.

ЕТИСУВ ВА ШАРҚИЙ ТУРКИСТОН XIX АСРДА

1-фаолият. Гуруҳларда ишлаш

Ўқувчилар матн билан ишлайди.

1-гуруҳ. Қирғизистондаги вазият (1-илова).

2-гуруҳ. Шарқий Туркистондаги вазият (2-илова).

Ҳар бир гуруҳ матнни ўрганади, мос равишда Қирғизистон ва Шарқий Туркистоннинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий аҳволини белгилайди.

Гуруҳлар тақдимот тайёрлайдилар.

Тақдимот маълумотларидан фойдаланиб, умумий синфда ушбу минтақаларнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ҳолатини қиёсий таҳлил қилинг ва Венн диаграммасини тузинг.

ҚАЛМОҚЛАР, ДУНГАНЛАР ВА УЙҒУРЛАРНИНГ ЕТИСУВГА КЎЧИРИЛИШИ

Ўқувчиларни дарслик материалини мустақил ўрганиб, қалмоқлар, дунганлар ва уйғурларнинг Етисувга кўчирилиши сабабларини аниқлашларини айтинг. Кейин ўқувчилар жадвални тўлдирадилар.

Этнослар	Кўчириш йиллари	Кўчириш жойлари	Улар маҳаллий маданиятга қандай таъсир кўрсатди?
Қалмоқлар			
Дунганлар			
Уйғурлар			

Ўқитувчи тақдимоти

Қалмоқлар – Ойратдан бўлган халқ, улар ғарбий Мўғул олет қабиласининг авлодлари.

Уйғур-дунган қўзғолони бошлангунга қадар Шарқий Туркистонда қалмоқларнинг кичик гуруҳлари яшаган. Қўзғолон мағлубиятга учрагач, бир неча

ўнлаб қалмиқ оилалари ҳозирги Қирғизистон ва Қозоғистон ҳудудига кўчиб ўтдилар. XIX -асрнинг иккинчи ярмида сарт-қалмоқлар вертикал ойрат ёзувидан фойдаланганлар ва сунний ислом динини қабул қилганлар.

Қишлоқ хўжалиги анъанавий равишда кўчирилган уйғурлар ва дунганлар иқтисодиётида устунлик қилган. Чорвачилик билан фақат ўзига тўқ бўлган уйғур бойлари шуғулланган. Аксарият уйғурлар ва дунганлар фермер хўжаликларини чорва моллари билан таъминлаш учун чорвачилик билан шуғулланган. Уйғурлар чорва молларини чорвачилик ва сут маҳсулотлари манбаи сифатида сақлашган.

Уйғур ва дунганларнинг қирғизлар, қозоқлар, руслар ва украинларга қўшни бўлиб жойлашиши ўзаро ҳамкорлик қилиш, иқтисодий фаолият ва маданиятни бойитиш учун шароит яратди. Уйғурлар ва дунганлар турли экинлар етиштирган. Буғдой, арпа, тариқ, сули, шоли, мойли ўсимликлар – хантал, кўкнори, зиғир экдилар.

Уйғурлар боғдорчилик, сабзавотчилик ва полизчилик билан ҳам шуғулланган: бақлажон, турп, қизил қалампир, ловия, пиёз, саримсоқ, сабзи, карам, картошка, тарвуз, қовун етиштирган. Уйғур халқи турли-туман, асрий маданиятга эга бўлган. У XIX асрда муносиб давом этди. Мусса бен Аиса Сайрамий ҳам ўз асарида халқининг маънавий тажрибасини умумлаштиришга ҳаракат қилди. Унинг “Ўн икки муқом” номли китоби 1905 йилда Қозон шаҳрида нашр этилган.

Дунганлар сут ва сут маҳсулотларини истеъмол қилмаган. Уйғур ва дунганларнинг майда чорва моллари кам эди. Кўпчилик дунган оилалари боғдорчилик ва сабзавотчилик билан шуғулланган – улар Етисув учун янги шафтоли, олма, нок, олхўри ва узумнинг янги навларини етиштирган. Яхши ишланган дунган боғлари замондошларида катта таассурот қолдирди. Қадим-қадимдан деҳқончилик билан шуғулланган меҳнаткаш дунганлар баҳор келиши билан далага экин экишган. Дунганлар ун ва гўштли таомларни сабзавот билан бирлаштириб, турли хил таомларни пиширганлар. Дунган миллий кийимлари маҳаллий Етисув аҳолисининг кийимларидан фарқ қилар эди.

Кўчманчиларнинг ҳар кунги яқин алоқалари, қирғизлар, қозоқлар, руслар, украинлар, ўзбеклар билан яхши қўшничилик уларнинг маънавий ва моддий маданиятига ўзаро таъсир кўрсатган.

Пишпекдаги дунганлар. 1897 йил (Француз география жамияти аъзоси Пол А. Лаббе сурати)

2-фаолият. Гуруҳларда ишлаш

1- гуруҳ. Сарт-қалмоқлар.

2-гуруҳ. Дунганлар.

3-гуруҳ. Уйғурлар.

Ҳар бир гуруҳ ўз матнидан фойдаланиб қуйидаги саволларга жавоб беради:

- Қирғизистоннинг тарихий хилма-хиллиги қандай ривожланган?
- Қирғиз халқи ва кўчманчилар ўртасидаги қандай муносабатлар Қирғизистондаги этник хилма-хилликни сақлаш ва ривожлантиришга ёрдам берди?
- Турли этник гуруҳлар маданиятининг таъсири жамиятнинг таомлари, тили, урф-одат ва анъаналари соҳасида қандай акс этган?
- Дунганлар/уйғурлар/қалмоқлар Қирғизистон халқи таркибига кирганлиги тўғрисида далиллар келтиринг.

ГУРУҲЛАР УЧУН ТАРҚАТМА МАТЕРИАЛЛАР

Сарт-қалмоқлар

Сарт-қалмоқлар асосан Иссиққўл вилоятининг шарқида яшайди. Қирғиз халқи орасида узоқ вақт яшаши натижасида уларнинг қирғиз халқига қўшилиш (аннексия, сингдириш) жараёни бошланди. Қирғизлар уларни ўз уруғларидан бири ҳисоблайди. Бугунги кунда қалмоқларнинг аксарияти ўзларини қирғизлар деб билади. Бироқ ўзини қалмоқ халқининг бир қисми деб ҳисоблаб, ўз этник ўзига хослигини сақлаб қолишда давом этаётганлар ҳам бор. Динига кўра, сарт-қалмоқлар мусулмонлар.

1934 йилда сарт-қалмоқлар қалмоқ тилида лотин ёзувини киритдилар. Қалмоқлар илгари ойрат тилининг шевасида гаплашган бўлса, ҳозирда деярли ҳамма рус ва қирғиз тилларида гаплашади. Ҳозирда фақат кекса одамлар она тилида гаплашади. Айнан улар йўқолган урф-одатларни соғиниб, бир-бирлари билан қалмоқ тилида мулоқот қилишни афзал кўрадилар.

Сарт-қалмоқларнинг анъанавий машғулоти чорвачилик ва деҳқончиликдир.

Дунганлар

Дунганларнинг асосий машғулоти қишлоқ хўжалиги бўлиб қолмоқда. Узоқ вақт давомида қўшни халқлар (қирғизлар, қозоқлар ва бошқалар) билан алоқада бўлган дунган ошхонаси уларнинг элементларини ўзлаштирган. Мисол учун, сут ва сут маҳсулотлари бугунги кунда қимматли маҳсулот сифатида ҳар куни истеъмол қилинади. Дунганлар кўп гўшт, сабзавотлар, ловия ва нўхат истеъмол қиладилар.

Қирғиз Республикасида Қирғизистон дунганлари уюшмаси тузилди. «Хуэйминьбо» газетаси ва «Дунган» журнали нашр этилади. Уларда дунган халқининг ҳаёти, маданияти, турмуш тарзи ҳақида мақолалар чоп этилади. Қирғизистон Республикаси Миллий Фанлар Академиясида дунганшунослик бўлими мавжуд бўлиб, унинг ташкил этилганига 60 йилдан ошган.

Дунганлар тарихи шундай ривожланганки, улар дунёнинг турли мамлакатларида ўрнашиб қолган. Лекин улар ўз урф-одатларини, тилини, маданиятини,

урф-одатларини, динини асраб-авайлаб, бу бебаҳо меросни авлоддан-авлодга ўтказиб келмоқда. Бозор иқтисодиёти шароитида дунганларнинг бир қисми тадбиркор ва ишбилармон бўлиб, Қирғизистон манфаати учун муваффақиятли меҳнат қилмоқда.

Манзус Ванахун (1907-1943) – Улуғ Ватан уруши қатнашчиси. Совет иттифоқи қаҳрмони (1943, вафотидан кейин).

Хайтахун Таширов (1902—1963) –Ўш вилоятидаги "Қизил Шарқ" колхози ташкилотчиси, икки карра Социалистик меҳнат қаҳрамони

Ясыр Джумазович Шиваза (1906 - 1988), ёзувчи

Юнусов Абдужалил Мажитович Самбо бўйича СССР спорт устаси, дзюдо бўйича Қирғиз Республикаси терма жамоаси бош мураббийи

Уйғурлар

Қирғизистонда уйғурлар Иссиққўл, Чуй ва Ўш вилоятлари, Бишкек, Ўш ва бошқа жойларда яшайди. Уйғурлар деҳқончилик, чорвачилик, сабзавотчилик, умумий овқатланиш, таълим ва фан, соғлиқни сақлаш, санъатда фаолият юритади. Қирғизистондаги уйғур этник гуруҳининг машҳур вакиллари: мухбир аъзо ҚР МФА профессор А.И.Наринбаев (1924 -2015); И.М. Ибрагимов — ёзувчи; Қирғиз Республикаси ёзувчилар ва кинематографлар уюшмаси аъзоси (1933—2015); ҚР халқ артисти Айтурган Темирова (1958); Қирғиз Республикасида хизмат кўрсатган маданият ходими, рассом Сабиджон Бабажонов (1941); ҚР халқ артисти Султан Каримов (1959) ва бошқалар.

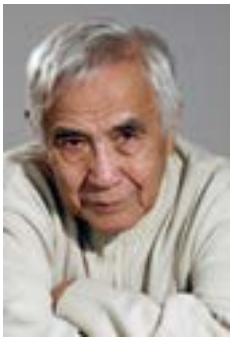
Спорт соҳасида XX аср мамлакатининг энг яхши футболчиларидан бири Юсуп Иминович Мусаев (1936) 1960-йиллардаги Фрунзе “Алга” олтин отрядининг етакчиси, СССР спорт устаси, хизмат кўрсатган мураббий эди. Қирғиз Республикасида хизмат кўрсатган жисмоний тарбия ва спорт ходими. Маҳаллий футболдаги хизматлари учун у “Данк” медали ҳамда ФИФА президенти Ёзеф Блаттернинг фахрий ёрлиғи билан тақдирланган.

Айтурган Темирова, ҚР халқ артисти

Султан Каримов, ҚР халқ артисти

Исраил Ибрагимов, ёзувчи, ҚР ёзувчилар ва кинематографлар уюшмаси аъзоси (1933—2015)

Юсуп Мусаев, Футбол бўйича спорт устаси, ҚР хизмат кўрсатган мураббий

Хулосалар

XIX асрнинг охири Қирғизистон тарихида кўплаб халқларнинг кўчирилиши даври бўлди. Улар орасида Цинг империясидан қочган уйғурлар, дунганлар, қалмоқлар ҳам бор эди. Бу жараён жамият ҳаётига кўплаб ўзгаришлар олиб келди. Муҳожирлар ва маҳаллий аҳоли ўртасидаги ўзаро муносабат, мулоқот, яхши қўшничилик Қирғизистоннинг маънавий ва моддий маданиятини бойитди.

Материални мустаҳкамлаш

1. Қалмоқлар, уйғурлар ва дунганларнинг бир қисмининг Етисув ва Қирғизистонга кўчирилишининг сабаблари нимада?
2. Уйғур ва дунганларнинг хўжалигига таъриф беринг.
3. XIX асрда Қирғизистонда яшаган халқлар маданиятида қандай ўзгаришлар юз берди?

Мулоҳаза

- Дарс давомида мен билиб олдим…
- Менга қизиқ бўлди…
- Менга маълум бўлдики …

Уй вазифаси ҳақида маълумот

- Қалмоқлар, уйғурлар ва дунганларнинг маданий урф-одатлари, урф-одатлари ҳақида тадқиқот олиб бориш.

Саволларга жавоб беринг:

- Турли этник гуруҳлар вакиллари Қирғизистон тараққиётига қандай ҳисса қўшдилар?
- Қирғизистонда турли этник гуруҳларнинг этник ўзига хослиги ва маданиятини сақлаб қолиш учун қандай шароитлар яратилган?
- Тақдимот тайёрланг.

ИЛОВАЛАР

1-илова.

XIX асрнинг биринчи чорагида жанубий Қирғизистон Қўқон хонлиги томонидан босиб олинди. 20—30-йилларда Шимолий Қирғизистонни босиб олиш бошланди. Қўқон хонлари янги ҳудудларда ўз таъсирини мустаҳкамлаш, чегараларни, карвон йўлларини ҳимоя қилиш ва доимий назорат ўрнатиш мақсадида истеҳкомлар қуришга киришдилар.

Вақт ўтиши билан ўзбек савдогарлари ва ҳунармандлари Қирғизистон шимолига кўча бошладилар. Улар истеҳкомлар ҳудудида яшаган, аммо кейинчалик қишлоқлар ташкил этган ва у ерда деҳқончилик ва боғдорчилик билан шуғулланган.

Қирғизлар Қўқон хонлигида яшовчи бошқа халқлар сингари турли солиқлар тўлаганлар. Солиқлар сони йил сайин ортиб борди ва XIX асрнинг 50-60-йилларига келиб у 20 дан ортиқ турга етди. Одамлар «фақат ҳаво қолди, нафас олиш учун ҳеч нарса олинмади», дейишарди. Қўқон хонлиги ҳудудида турли элат вакиллари яшаган. Бу халқларнинг зодагонлари давлатнинг сиёсий ҳаётида фаол иштирок этиб, саройда энг муҳим лавозимларни эгаллашга интилганлар. Қирғиз халқи бир неча бор Қўқон ҳукмдорларига қарши исён кўтарган. XIX асрнинг биринчи чорагида шимолий қирғиз қабилаларининг айрим раҳбарлари Россия империясига ўз элчихоналарини жўната бошладилар. Улар нафақат Қўқон босқинининг таҳдидидан, балки Цинг империясидан ҳам ҳимоя изладилар.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Шимолий Қирғизистонда қирғиз қабилаларининг сиёсий бирлашувига мойиллик юзага келди. 1842 йилнинг ёзида Иссиқкўлнинг ғарбий соҳилида қурултой бўлиб, унда Ўрмон Ниёзбек ўғли хон деб эълон қилинди. Бироқ, давом этаётган фуқаролар низолари бугинияликларни 1855 йилда Россия империясининг фуқаролигини қабул қилишга мажбур қилди. XIX асрнинг 60-йиллари охирига келиб Россия империяси Шимолий Қирғизистонни аннексия қилишни якунлади.

1873-1876 йилларда Қўқон хонлигида энг йирик қўзғолонлардан бири бўлиб, унинг сабаби солиқ ва йиғимлар ҳажми ва миқдорининг кўпайиши, қонунбузарликлар, аҳолини очиқдан-очиқ талон-тарож қилиш, қирғиз деҳқонларининг ерларини тортиб олиш, хон қўшинида хизмат қилиш қўзғолонларнинг кўпайиб кетишига сабаб бўлди. Қўзғолон одатда икки босқичга бўлинади: антифеодал ва халқ озодлиги. Унинг мағлубияти ва Қўқон хонлигининг тугатилиши натижасида Жанубий Қирғизистон Россия империясига қўшиб олинди.

2-илова.

XIX аср ўрталарида Цинг империясининг шимоли-ғарбий вилоятларида истиқомат қилган дунганлар, уйғурлар ва бошқа халқларнинг ҳаёти айниқса оғирлашди. Аҳолининг қашшоқлашувининг асосий сабабларидан бири ернинг етишмаслиги эди. Қишлоқ хўжалиги учун қулай бўлган ҳудудларни Цинг олий мансабдор шахслари эгаллаб олган. Экин майдонларининг катта қисми маҳаллий феодалларга тегишли эди. Меҳнаткаш халқ қуллик шароитида улардан кичик ерларни ижарага олишга мажбур бўлди. Қурғоқчилик ва бошқа табиий офатлар очарчиликка олиб келди. Цинг ҳокимиятининг шовинистик миллий сиёсати, халқларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш, миллий муросасизлик ва нифоқ ғояларини сингдириш, майда этник гуруҳларни мажбуран ассимиляция қилиш оддий халқнинг аҳволини янада оғирлаштирди. Ҳар йили солиқлар ва йиғимларнинг сони ва ҳажми ортиб борди, зулмнинг янги турлари ўйлаб топилди; Цинг зобитларининг ўзбошимчаликлари одамларнинг сабр-тоқатини тўлдирди. XIX асрнинг биринчи ярмида дунганлар ва уйғурлар бир неча бор ҳукуматга қарши қўзғолон кўтариб, миллий мустақилликка эришиш учун кураш олиб бордилар.

1862 йилда Хитойнинг шимоли-ғарбий минтақасида Цинг империясига қарши энг кучли халқ ҳаракати бошланди. Бунда дунганлар энг фаол қатнашдилар, уларга Қашқар ва Марказий Тянь-Шаннинг қўшни вилоятларидаги уйғурлар, қозоқлар, қирғизлар қўшилди.

1865-1867 йилларда тарихда “Жети Шаҳар” (“Етти шаҳар”) номи билан машҳур бўлган давлат тузилиб, унга Ёқуб бек раҳбарлик қилган. У Россия империясига қўшилишни истамаган қирғиз манапларини (Уметаали, Усмон) ўз қўлига олишга интилиб, уларга ёрдам кўрсатди. Ёқуббекнинг қирғизларга нисбатан бундай муносабати рус улуғларига умуман тўғри келмасди.

1868 йилда Ёқуб бек давлати Буюк Британия, кейин эса Туркия томонидан тан олинди ва Россия билан дипломатик алоқалар ўрнатилди.

Бироқ 1877 йилда Ёқуб бек вафотидан сўнг унинг ўғиллари ўртасида тахт учун кураш авж олди ва бу давлатнинг емирилишига хизмат қилди. 1877-йил декабрда хитой босқинчилари Қашғарни босиб олиб, ўз ҳукмронлигини ўрнатдилар.

15 йил давом этган умуммиллий ҳаракат мағлубиятга учради. Қўзғолон кўтарган аҳоли жазоловчи кучлардан қочиб, қирғиз ва қозоқлар ерларидан бошпана излашга мажбур бўлди.

10 Қадимги қирғизлар

11 синф

Кутилаётган натижалар. *Ўқувчилар:*

1. Қирғизларнинг қадимий яшаш жойлари ҳақида гапириш.
2. “Қирғиз” атамасининг маъносини тушунтириш.
3. Фактларни солиштириш, маълумотларни таҳлил қилиш ва танқидий баҳолаш.

Дарс тури: янги мавзуни тушунтириш

Дарс шакли: кичик гуруҳларда ишлаш (2/2), муҳокама, таҳлил, тақдимот.

Дарснинг жиҳозлари: харита, бўр, китоб, тарқатма материаллар, флипчартлар, скотч, маркерлар.

Дарс режаси:

1. Мавзуни актуаллаштириш.
2. Қирғизларнинг қадимий ватани
3. “Қирғиз” этноними
4. Хулоса.
5. Мулоҳаза.

Ўқитувчи учун тавсиялар:

- Қадимги қирғизларнинг яшаш шароитлари ва бошқа этник гуруҳларнинг қадимги қирғизларга қўшилишига туртки бўлган сабабларга эътибор беринг.
- Қадимги қирғизлар дуч келган турли мусибатларга қарамай, уларни матонат билан енгиб ўтиб, “қирғиз” этнонимини сақлаб қолишга муваффақ бўлган, деган хулосага келинг.
- “Қирғиз жарани” ғояси остида Қирғизистондаги фуқаролик ҳамжиҳатлигига бўлган замонавий эҳтиёж билан боғланиб, дарсни умумлаштиринг.

ДАРС ЖАРАЁНИ

Ўқувчи малакасини янгилаш:

- “Қирғиз” этнонимининг маъноси ҳақида нималарни биласиз?
- Қирғизларнинг қадимий яшаш жойлари ҳақида нима дея оласиз?

Ўқитувчи тақдимоти

Рус олими Бартолд: “Қирғизлар Ўрта Осиёда яшовчи халқларнинг энг қадимгиси”, – деб ёзган эди. Қирғизлар ҳақидаги дастлабки маълумотлар милоддан аввалги 201-йилга тўғри келади, бу қадимги Хитой тарихчилари Сима Цян ва Бан Гунинг асарларидан маълум.

Материални мустаҳкамлаш

1-фаолият. Кичик гуруҳларда ишлаш

Учта гуруҳ тузинг. Ўқувчиларга топшириқни тушунтиринг: матнни таҳлил қилинг, “қирғиз” этноними ва қирғизларнинг қадимий ватани маъносини изоҳланг.

1-гуруҳ. Қирғизларнинг қадимги Ватани

1-топшириқ: Матнни ўқинг, таҳлил қилинг, фикрингизни билдиринг.

Қирғиз халқининг қадимий яшаш жойлари

Милоддан аввалги III асрга оид тарихий ёзма манбаларда тилга олинган қирғизларнинг қадимий ватани ҳақида қарама-қарши фикрлар мавжуд. Баъзи муаллифлар Эне-Сай водийсини қирғизларнинг қадимий ватани деб ҳисоблашади (рус адабиётида «Енисей», қадимда «Кем»), бошқалари эса қирғизларнинг қадимий яшаш жойлари Мўғулистоннинг шимоли-шарқидаги ҳозирги Хирғис-Нур кўли («Қирғиз кўли») ҳудудида бўлган деб тахмин қилишади..

Хитой тарихчиси Бан Гу (милоддан аввалги I аср) ўзининг «Хань шу» – “Хан сулоласи тарихи” асарида шундай ёзади: “Қирғизлардан узоқда, шарқда 7 минг ли, Тенгир-кут қароргоҳи бўлган. (Ҳунлар ҳукмдори)».

Новосибирсклик археолог, профессор Ю.С. Худяков, синолог Л.А. Боровкова ва ҳозирги қирғиз тарихчилари бу маълумотларга таяниб, қирғизларнинг ўрнашиб қолган жойини милоддан аввалги I асрда Шарқий Тенгир-Тоо вилояти (яъни Тяншян вилоятининг ҳозирги шарқий тоғ этаклари ҳудуди) бўлган деб исботлаб келмоқдалар.

Бу қадимий халқ Шарқий Туркистон ҳудудида, хусусан, Бўро-Хоронинг (Тенгир-Тоо тизмасининг) шимолий ён бағрида, яъни ҳозирги Манас шаҳарлари атрофида, Хитой Халқ Республикасининг Қора-Шаар СУАР. Бу ҳудудда Манас дарёси (Манасихе) мавжуд бўлиб, у Манас кўлига (Иҳе-Хак) қуйилади.

2-топшириқ:

- Қирғизларнинг қадимий ватани ҳақидаги учта асосий фикрни ажратиб кўрсатинг;
- харитада қирғиз халқининг қадимги даврлардаги яшаш жойларини кўрсатинг;
- фикрингизни билдиринг;
- Тақдимот тайёрланг ва синфга фикрингизни билдиринг.

2-гуруҳ. «Қирғиз» этноними: халқ этимологияси

Топшириқ. Матнни ўқинг, таҳлил қилинг, фикрингизни билдиринг.

Халқ этимологиясининг вариантлари:

1) «Қирғиз» - «енгилмас» ёки «саргардон одамлар» деган маънони англатади.

2) “Қирғиз” турк отаси ва ўғли қирғиз бўлганини билдиради

3) “Қирғиз” қирқ юз қабила иттифоқини билдиради.

4) “Қирғиз” номи “қирқ”, “қиз” сўзларининг қўшилиши билан изоҳланади. Яъни қирғизлар 40 қиздан чиққан халқ.

Қирғизлар, кадемик В.В Бартолд таъкидлаганидек, қадимги туркий халқлардан бири. Қадим замонлардан бери қирғиз халқининг бир қисми «қирғиз» этнонимини олиб юрган. Евроосиёдаги турли халқлар таркибига кирган ва улар орасида аста-секин тарқалиб кетган қирғизларнинг кўплаб гуруҳлари ҳам бор эди.

Бу этноним талқинида халқ варианти (халқ этимологияси) ва илмий варианти бир-биридан кескин фарқ қилади.

Халқ талқинларида «қирғиз» этнонимии одатда ундош сўзларга эътибор беради: «кырк» яъни “қирқ” рақами, «кыз» сўзи эса “қиз” – (қирғизча) маъносини билдиради ва бу қирқ уруғдан (қабиладан) иборат халқ эканлиги айтилади. Кўпгина версияларда қирғизларнинг генеалогик илдизлари қирқ қиз билан боғлиқ.

«Қирқ» сони ва «Ўғуз» этнонимии (40 ўғузнинг қабила бирлашмаси) ҳақида гапирадиган вариантлар мавжуд. Баъзи версияларда улар «қир» сўзини (қирғизчада «тоғ», «тоғ ёнбағри») ва «ўғуз» этнонимии билан боғлаб, қирғизларнинг тоғли халқ эканлигини кўрсатади, яъни, тоғларда яшовчи ўғузлар. Кўпгина насабномаларда “қирғиз” сўзи туркий халқларнинг афсонавий аждодларидан бири Ўғузхоннинг набираси номи сифатида талқин қилинади.

- Ушбу талқинлар ҳақида қандай фикрдасиз?
- Фикрингизни билдиринг.

Тақдимот тайёрланг ва синфга тақдим этинг.

3-гуруҳ. «Қирғиз» этнонимии: илмий этимологияси

Топшириқ: Матнни ўқинг, таҳлил қилинг, фикрингизни билдиринг.

Қирғизлар, академик В.В. Бартолд таъкидлаганидек, қадимги туркий халқлардан бири. Қадим замонлардан бери қирғиз халқининг бир қисми «қирғиз» этнонимини олиб юрган. Евроосиёдаги турли халқлар таркибига кирган ва улар орасида аста-секин тарқалиб кетган қирғизларнинг кўплаб гуруҳлари ҳам бор эди.

Бу этноним талқинида халқ варианти (халқ этимологияси) ва илмий варианти бир-биридан кескин фарқ қилади.

«Қирғиз» этнониминиng келиб чиқишини илмий талқин қилиш вариантлари[23]:

1. «Қирқ» ва «йус», яъни. “қирқ юз” (В.В. Радлов 1837-1918й, шарқшунос-тюрколог);

2. «Қирқ» ва «эр», яъни. “қирқ киши” (Аҳмед Зеки Велиди Тоган, бошқирд ва турк олими, профессор);

[23] Чоротегин Т. Кыргыздар байыркы доордо (1-бөлүк 1).: https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:1655

3. «Қира» ва «гиз», яъни. “Қора сочли халқ” (Д.Айтмуратов, қорақалпоқ туркологи);

4. “Қирғу” – “қирғ” ва уларга “из” қўшимчасини қўшиш кўплик маъносини билдиради («Кызылдар» – “қизиллар”. К. Петров);

5. “Қириғ” ва “ўғуз” (“Қизил ўғуз”, бошқача айтганда, жанубий ўғуз ва ғарбий ўғуз, Н. Баскаков);

6. “Қирғин” – қирғит” – “қирғиз” “қизил юзли”, яъни, вакиллари генотипига кўра оқ сочли, кўк кўзли, қизил рангга эга бўлган одамлар (Андрей Кононов);

7. “Қирқиз” «кырк» (“қирқ”) сўзи ва қирқ уруғнинг бирлигини билдирувчи “из” бирлаштирувчи сўз ясовчи компонентдан иборат (Гулзура Жумакунова, Анқара университети профессори) ва ҳоказо.

- Ушбу талқинлар ҳақида қандай фикрдасиз? Ўз фикрингизни билдиринг.
- Тақдимот тайёрланг ва синфга тақдим этинг.

Умумий синф муҳокамаси

- Нега қирғизлар билан қўшни яшаган айрим этник гуруҳларнинг этнонимлари йўқолиб кетди?
- Нима учун қирғизлар ўз этнонимини сақлаб қолган?
- Ҳар бир масала бўйича учта асосий кўрсаткични аниқланг.
- Халқ этимологияси ва илмий этимология ўртасидаги ўхшашлик ва фарқлар қандай?

Хулосалар

Ўқувчилардан хулоса чиқаришни сўранг:

1) Қирғиз халқининг тарихий хотираси “Манас” достони орқали авлоддан-авлодга ўтиб келган.

2) Қирғизлар Ўрта Осиёда яшаган кўплаб турли этник гуруҳларни ўз ичига олган.

Лочинни кўтарди, бургут қилди,

Турли қабилаларни бирлаштирди.

У қушларни ўзлаштириб, уларни овчи қилиб қўйди.

У ихтилофни ягона халққа бирлаштирди.

Ўлимга қарамай, улар қайта туғилди.

Манаснинг авлодлари кучайиб кетди.

Душманлар уларни йўқ қилишга ҳаракат қилишди,

лекин қирғизлар янада жипслашди.

3) “Манас” эпоси қирғизларнинг тарихий хотирасини сақлаб қолган, “етти аждод”нинг насабномаси ва тизими қирғизларнинг, ҳар бир қабила ва уруғнинг тарихий хотирасига айланган. Қадимда қирғизларга қўшилган ҳар бир қабила ёки оила қирғиз насабномасида ўз шахсини сақлаб қолган, масалан: қипчоқ, қалмоқ, найман ва бошқалар. Шу нуқтаи назардан қараганда, “қирғиз” номи кўплаб этник гуруҳларни бирлаштирган сиёсий маънога эга эди. Қирғизларнинг турмуш тарзи, қолаверса, тарихий зарурат уларни омон қолиш учун бирлашишга мажбур қилган.

4) “Қирғиз халқининг шаклланиш жараёни эрамиздан аввалги II минг йилликдан бошланган. ва XV асрнинг иккинчи ярмида тугади. Ўрта Осиёнинг маҳаллий, қадимги қабилалари билан Жанубий Сибир ва Ўрта Осиёдан келганларнинг ўзаро таъсири натижасида. IX асрда кўчиб келганлар. Тян-Шанда Енисей қирғизлари қирғиз халқининг шаклланишида асосий ўзагини ташкил қилганлар”[24].

5) Бугунги кунда Қирғизистонда Қирғизистон халқининг бирдамлиги, миллати, дини ва бошқа фарқларидан қатъи назар, ижодий жамият қуриш мамлакатимизнинг барча фуқароларини бирлаштириш зарурати сифатида фуқаролик ўзига хослигини ривожлантириш концепцияси – Қирғиз жарани қабул қилинди.

Мулоҳаза

- Дарсда қандай қизиқарли ва янги нарсаларни билиб олдингиз?
- Қадимги қирғизлар тарихи халқнинг кўп қиррали шаклланиш жараёнини қандай кўрсатади? Қайси гуруҳлар аста-секин қирғизлар билан бирлашдилар?
- Халқнинг шаклланиш тарихида аҳиллик ва ҳамжиҳатлик қандай рол ўйнади?
- Замонавий Қирғизистонда фуқаролик бирлиги ва жипслигининг аҳамияти нимада?

Уйга вазифа

Венн диаграммасини тузинг: “Қирғиз” этнонимининг халқ ва илмий этимологияси: ўхшашлик ва фарқлар.

[24] Караев О. Формирование кыргызского народа//Кыргызстан – наше Отечество: История взаимосвязей и упрочения единства народа Кыргызстана в условиях становления независимого Кыргызстана. Бишкек, «Мурас», 1997. С. 23.

Адабиётлар

1. Бартольд В.В. Избр.труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Бишкек, 1996 г.
2. Бартольд В.В. Тюрки. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Алматы. ТОО «Жалын». 1998.
3. Бартольд В.В. Очерки истории Семиречья. А., 2005.
4. Бартольд В.В. Киргизы: Исторический очерк. Соч. Т. II. Ч. 2. М., 1963.
5. Бутанаев В.Я., Худяков Ю.С. История енисейских кыргызов. Абакан, 2000.
6. Караев О. История караханидского каганата. Фрунзе, 1983.
7. Караев О. Формирование кыргызского народа//Кыргызстан – наше Отечество: История взаимосвязей и упрочения единства народа Кыргызстана в условиях становления независимого Кыргызстана. Бишкек, «Мурас», 1997.
8. Киселев С.В. Краткий очерк древней истории хакасов. Абакан, 1951.
9. Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. М., 1951.
10. Кызласов Л.Р. История Тувы в средние века. М., 1969.
11. Козодой В.И. Сибирь кыргыздарынын беги Эренек. Бишкек, 2023.
12. Плоских В.М., Джунушалиев Д.Д., Абдырахманов Т.А. История кыргызов и Кыргызстана. Учебник для вузов. Б., 2015.
13. Плоских В.М. «Биздин Кыргызстан». Популярдуу тарыхый энциклопедия (байыркы мезгилден XIX кылымдын аягына чейин). Бишкек, Илим, 2004.
14. Савинов Д.Г. Этническое окружение страны енисейских кыргызов. Историческая этнография. Вып. 3: Малые этнические и этнографические группы. СПб., 2008.
15. Супруненко Г.П. Документы об отношениях Китая с енисейскими кыргызами в источнике IX века «Ли Вэй-гун хойчан ипинь цзи»(«Собрание сочинений Ли Вэй-гуна периода правления Хойчан, 841-846 гг.»). Известия Академии наук Киргизской ССР, серия Общественных наук. Т. V. Вып. 1. (История). Ф., Изд-во АН Кирг. ССР, 1963.
16. Табышалиев С.Т. Происхождение кыргызского народа. Бишкек. «Кыргызстан», 1993 г.
17. Худяков Ю.С. Кыргызы на просторах Азии. Бишкек. 1995.
18. Чоротегин Т. «Кыргызы в древности» (часть 1): https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:1655
19. Чоротегин Т. «Великий шелковый путь» через государство хуннов: https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:1514/?from=mnenie&place=authors

Тасвирий – бадиий ижодкорлик

1 Ҳеч ким ва ҳеч нарса унутилмайди!

5-синф. III чорак. 2 соат. 5 - 6 дарс

Кутилаётган натижалар. *Ўқувчилар:*

1. Аждодларининг ўз халқи ва замини учун кўрсатган жасорати, кўплаб халқлар дўстлиги ҳақида гапириб беришади.
2. Тақдим этилган маълумотларни таҳлил қилишади, танқидий фикрлаш ва ўз фикрини эркин ифода этиш кўникмаларини намоён этишади.
3. Миллатлараро тотувлик ва бирдамликнинг аҳамиятини тушунтиришади, кекса авлодларга ҳурмат кўрсатиш, ўқувчиларда ватанпарварлик туйғуларини ривожлантириш.
4. Ватан, қаҳрамонлик, дўстлик, бағрикенглик, хилма-хиллик ва фуқаролар бирлиги тушунчаларининг маъносини тушунтириб беришади.
5. Ранглар орқали турли кайфиятларни билдиради ва уларнинг маъносини тушунтиради.
6. Бир-бири билан ахборот, фикр алмашишади, муҳокама қилишади, қоғозда тасвирлашади.
7. Ватанпарварлик туйғуларини ифодалашади.

Дарс тури: билимларни тизимлаштириш ва умумлаштириш.

Дарсни ўтказиш усули: интерфаол, кўргазмали, суҳбат.

Дарсда қўлланиладиган усуллар: савол-жавоб, кўргазмали мисоллар, амалий иш.

Дарс жиҳозлари.

- Ўқитувчи учун: Буюк Ғалаба байрами шарафига кўп миллатли Қирғизистоннинг фахрий, жасур фахрийларининг фотосуратлари. А. Деинекнинг «Севастопол мудофааси» расми; Туголбай Казаков “Эстелик” (“Ёдгорлик”). Улуғ Ватан уруши ҳақидаги китоблар, албомлар, табрикномалар, слайдлар, ижодий нарсалар.
- Ўқувчилар учун: (қоғоз, ранг-баранг акварел, гуаш).

Асосий тушунчалар: жанг жанри, жанговар рассом.

Фанлараро алоқалар: тарих, адабиёт, мусиқа.

Дарс режаси

1. Дарс мавзусини янгилаш (2 дақиқа).

2. Дарс мақсади ва кутилаётган ўқув натижаларини муҳокама қилиш (3 дақиқа).

3. Дарс мавзуси бўйича маълумот (5 дақиқа).

4. Ўйин (3 дақиқа).

5. Интерфаол машқлар – дарснинг асосий қисми (25 дақиқа).

6. Дарсни якунлаш; натижаларни баҳолаш (5 дақиқа).

7. Иш жойини тозалаш (2 дақиқа).

ДАРС ЖАРАЁНИ

1-дарс: Улуғ Ватан уруши ҳақидаги материалларни ўрганиш

Материални мустаҳкамлаш

1-фаолият. Ақлий ҳужум:

- Бугунги синф дизайни нимани англатмоқда?
- Биласизми, бугун нима ҳақида гаплашамиз?

Улуғ Ватан уруши фахрийлари, тинч-осойишта ҳаётимиз учун жангларда ҳалок бўлган қаҳрамонларимиздан чексиз миннатдормиз. 9-май фашист босқинчилари устидан ғалаба қозонган кун! Бу қувончли байрам! Халқимиз орқасидаги меҳнат қаҳрамонларини ҳеч қачон унутмаслигимиз керак. Ҳеч қачон уруш бўлмасин!

2-фаолият. Дарс мавзуси ва мақсадларини муҳокама қилиш:

Ўқувчилар учун саволлар:

- Сизнингча, бугунги дарснинг мавзуси нима?
- Дарс нима ҳақида бўлади? Нима учун бу дарс муҳим?
- Дарс охирида қандай натижаларга эришамиз?

Ўқитувчи суҳбатни якунлайди ва дарснинг мақсадларини аниқлайди.

3-фаолият. Улуғ Ватан уруши ва Ғалаба ҳақидаги материалларни ўрганиш.

Ўқитувчи ўқувчиларни шоирлар, рассомлар, мусиқачиларнинг уруш мавзусидаги айрим асарлари билан таништиради. Ижодкор шахсларнинг уруш ҳақидаги асарларини таҳлил қилиш орқали ўқувчиларда ватанпарварлик, фуқаролик бурчи туйғулари шаклланади.

9-май - Буюк Ғалаба куни! Бу кун уруш фахрийларига ҳурмат бажо келтирамиз, улар кўрсатган бебаҳо жасоратни ёдга оламиз. Қирғизистонлик кўплаб фуқаролар – эркак ва аёллар фашистларга қарши мардонавор курашдилар. Юртимизнинг шаҳар ва қишлоқларида ҳалок бўлган аскарлар хотирасига ҳайкаллар ўрнатилди.

Ҳар йили 9-май куни Қирғизистон, Россия, Қозоғистон, Ўзбекистон, Тожикистон ва бошқа кўплаб мамлакатларда Ғалаба куни нишонланади.

Ҳар доим тинчлик бўлсин!

4-фаолият. Ғалаба кунига бағишланган қандай ҳикоя ва шеърларни биласиз?

Урушга бағишланган кўплаб асарлар мавжуд. Тугўлбай Казаковнинг “Эсдалик” (қирғизча “Эстелик”) қўшиғи матнини ўқиб таҳлил қиламиз. Келинг, мусиқа жўрлигида қўшиқни тинглаймиз.

«Эстелик»

Биз турмушта аталардан кеч келип,
Тээ батыштан согуш отун кечпедик.
А аталар төрөлө элек биз үчүн,
Кала берди танк алдында тепселип.
Биз турмушта агалардан кеч келип,
Тээ алыстан адам канын кечпедик.
А агалар жаңы баскан биз үчүн,
Кала берди танк алдында тепселип.
Өткөн согуш кан майдандан сес берип,
Турат бүгүн бардык жерде эстелик.
Гүл ордуна койдум ушул ырымды,
Аталарды, агаларды эскерип.

Қўшиқ матни муҳокама қилинади:

- Қўшиқда муаллиф нима ҳақида гапирган?
- Нима учун қўшиқ “Эстелик” деб номланган?

5- фаолият. А. Дейнекнинг «Севастопол мудофааси» расмини кўриб чиқамиз.

Расмни муҳокама қилиш:

- Расмдаги душманни аниқланг.

(Чап томонда ҳимоячилар, ўнг томонда душманлар бор).

- Олдинда турган аскарнинг юзидан нимани сезиш мумкин?

(Ҳимоячиларнинг юзларида қўрқувни кўрмайсиз; уларнинг душман қаршисида қўрқмасликлари ва жасоратларини сезишингиз мумкин).

- Аскарлар қандай кийимда? Улар нима билан қуролланган?

(Улар ҳар хил кийинган - оқ формада, кўк ёқали денгизчилар, яшил формада фашистлар, найзали қуролли дубулғалар, гранаталар, танклар, енгил пулемётлар ва бошқаларда).

- Орқа фонда нимани кўриш мумкин?

(Биз вайрон бўлган шаҳарни, шаҳарга ўқ узаётган самолётни кўрдик).

- Энди дераза ортидаги осмонга ва расмдаги осмонга қаранг. Дераза ташқарисидаги осмон расмдаги осмондан жуда фарқ қилади.

(Расмда тутун билан қопланган осмон ва ёнаётган уйларнинг қизил оловининг акси кўрсатилган).

- Рассом расм сюжетини очиб беришда қандай ранглардан фойдаланган?

(Бу расмда қора, кулранг, бинафша, қуюқ яшил, жигарранг ранглар мавжуд). Расм 1942 йилда, ғалабага ҳали уч йил қолганида чизилган. Рассом совет аскарлари фашистларни албатта мағлуб этишига ишонган.

Асосий тушунчалар: жанг жанри, жанговар рассом. Уруш мавзусини тасвирлаш ва ҳарбий ҳаётни ҳикоя қилиш жанговар жанрдаги асар деб аталади. Бу мавзуларда расм чизган киши жангчи рассом деб аталади.

6- фаолият. Дарснинг амалий қисми

Топшириқ: Ғалаба кунига бағишланган композиция тузиш. Ғояларимизни акс эттирувчи эскизларни чизамиз.

2-дарс: Композиция: байрамона кайфият

Биз бошлаган график ишимизни якунлаймиз, рангли бўёқлар билан бўяб, ижодимизни якунлаймиз.

Ўқитувчига эслатма

Ўқувчиларнинг чизмалари кўргазмасини ташкил қилиш, фикр алмашиш. Ҳар бир тугалланган эскиз учун муҳокама қилинади, шарҳлар ҳисобга олинади, тузатишлар ва қўшимчалар киритилади.

Дарсни мустаҳкамлаш: *савол-жавоб:*

1) Гапар Айтиев қайси жанри билан машҳур эди?

- *Пейзаж;*
- *нималистик жанр;*
- *тарихий жанр;*
- *натюрморт.*

2) Силуэт нима?

- *Ойнадаги акс этиш;*
- *эскиз;*
- *соя;*
- *ранг.*

3) Қайси бадиий жанрда аскар бош қаҳрамон ҳисобланади?

- *Жанговор;*
- *пейзаж;*
- *внатюрморт;*

Хулоса

Композицияни яратишда қандай билимлардан фойдаландингиз?

- Ўқувчилар чизган расмларини ва синфдошларини кўриб чиқишади, изоҳлар беришади, нима ҳақида ўйлаганларини ва нима чизганларини айтиб беришади.
- Чизмаларнинг берилган мавзуга мослик даражасини мустақил баҳолашади.

Буюк Ғалабага нима сабаб бўлди?

- Адолат;
- жасорат;

- ишонч;
- дўстлик (барча жавоблар тўғри).

Уйга вазифа

Ўхшаш жанрлар учун эскизлар яратиш. Мавзуга мос рангларни танланг ва ижодий ишни якунланг.

Баҳолаш: шакллантирувчи, умумлаштирувчи.

Дарсни якунлаш: ҳамма дарсда фаол иштирок этди, баракалла! Кейинги дарсда кўришгунча!

Д. А. Акматов

2 Наврўз – баҳор байрами

6 синф. III чорак. 9 –10 дарс.

Кутилаётган натижалар. *Ўқувчилар:*

1. Байрамона кайфиятни акс эттирувчи композиция яратиш.
2. Тасвирий санъат қонун ва қоидаларига риоя қилган ҳолда ишлаш кўникмаларини намоён этиш; санъат ва ижодий маҳорат қоидалари; байрамона кайфият тасвирлари; дўстлик ва бирлик ҳақидаги ўз ғояларини ижодий тасвирлаш.
3. Композицияни тўғри бажариш.
4. Ўз фикрларини байрамона ранглар орқали ифодалаш.
5. Ҳамжиҳатлик ва дўстлик муносабатларини кўрсатиш.
6. Турли этник гуруҳларнинг урф-одатлари ва маданиятлари хилма-хиллигига ҳурмат кўрсатиш.

Дарс тури: бирлаштирилган.

Дарсни ўтказиш усули: интерактив, кўргазмали.

Дарсда қўлланиладиган усуллар: ҳикоялар, кўргазмали тасвирлар, савол-жавоб, амалий иш.

Дарс жиҳозлари. Ўқитувчи учун: Интернет манбаларидан олинган маълумотлар, байрамона кайфиятни акс эттирувчи фотосуратлар, ўқувчиларнинг аввалги ишлари; ўқувчилар учун: албом, рангли қоғоз, акварел, гуаш, чўткалар, елим, қайчи.

Асосий тушунчалар: наврўз, байрам кайфияти, композиция, расм.

Фанлараро алоқалар: адабиёт, мусиқа, технология.

Дарс режаси:

1. Дарс мақсадлари ва дарсдан кутилаётган натижалар ҳақида маълумот бериш (4 дақиқа);

2. дарс мавзуси бўйича маълумот (4 дақиқа);
3. ўйин (2 дақиқа);
4. дарснинг марказий қисми (28 дақиқа);
5. дарсни якунлаш; натижаларни баҳолаш (3 дақиқа);
6. иш жойини тозалаш (2 дақиқа).

ДАРС ЖАРАЁНИ

Дарс босқичлари	Ўқитувчи фаолияти	Ўқувчиларнинг фаолияти
Мотивация Ташкил-лаштириш Рағбатлантириш	Дарсни ташкил этиш ва яхши кайфият Рағбатлантириш	Ўқитувчи билан биргаликда яхши кайфиятни яратишда иштирок этиш
Мавзуни тушунтириш ва кутилган натижалар	Дарс мавзуси ва мақсади билан таништириш. Доскага илинган расмлар ҳақида тушунча берилади.	Санъат асарлари билан танишиш. Саволларга жавоб бериш
Дарс мавзуси бўйича маълумот	Янги мавзу бўйича асосли фактлар келтиради. Бугунги дарс учун бизга қоғоз, рангли қалам, бўёқлар керак бўлади	Ўқувчилар янги маълумотларни қабул қиладилар. Ўқувчилар ўз фикрларини биргаликда муҳокама қиладилар
Ўйин	Ўқувчилар танлаган ўйинда ўқитувчи ҳам иштирок этиши шарт.	Ўқувчиларнинг хоҳишига кўра ўйин ташкил этилади.
Дарснинг асосий қисмини интерфаол машқлар ташкил этади.	Ўқитувчи ўқувчилар билан биргаликда тўпланган материални таҳлил қилади ва қайси композиция самарали бўлишини кўрсатади. Ижодий ишларнинг боришини кузатиб боради, керак бўлганда ёрдам беради	Байрамона кайфиятни яратишда, эскиз босқичида таҳлил қилишади. Танланган эскиз асосида композиция тузишади. Турли хил мос ранглар билан ижодий ишларни бажаришади
Дарсни якунлаш, натижаларни баҳолаш	Чизмалар кўргазмасини ташкил қилади. Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар берилади. Мунозара Баҳо Уйга вазифа	Ўқувчилар доскага илинган расмлари ҳақида гапириб беришади

1-дарс мавзуси: Наврўз - дунёнинг турли халқларининг анъаналари

Дарс дунёнинг турли халқларининг Наврўз байрамини нишонлаш анъаналарини ўрганишга бағишланган.

Ўқитувчига маълумот

"Наврўз" – форс тилидан ўзбек тилига таржима қилинганда "Нав рўз" "янги кун" деган маънони англатади. Эрон ва туркий халқлар тақвимига кўра, 21-март астрономик янги йил ҳисобланади. Наврўз ислом анъаналари билан бевосита боғлиқ эмас, у кўплаб халқларнинг миллий анъанавий байрами ҳисобланади. Озарбайжон, Қирғизистон, Қозоғистон, Ўзбекистон, Тожикистон ва бошқа мамлакатларида нишонланади. Наврўз бундан уч минг йил аввал нишонланган.

Шарқий тақвимга кўра, 20-22 март кунлари кеча ва кундуз тенг кунлик ҳолатида – бу вақт Шарқ ва Марказий Осиё деҳқонларининг байрами сифатида нишонланади. Байрамнинг келиб чиқиши Эронга бориб тақалади. Қирғизистонда ҳам бу кунни нишонлайдилар - Қирғизистонда яшовчи ҳар бир этник гуруҳнинг бадиий қадриятларини акс эттирувчи байрам совғалари тайёрлайдилар. Наврўз байрамида қирғизлар, ўзбеклар ва тожиклар кўкариб чиққан буғдой доналаридан тайёрланган сумалакни катта қозонда гулханда пиширишларини кўриш мумкин. Байрам дастурхонларида миллий таомлар тортилади.

Байрамона кайфиятни акс эттирувчи композиция яратишда мамлакатимиз кўп маданиятли жамияти фуқароларининг бирлигини ҳисобга олиш зарур. Мамлакатимизда 80 дан ортиқ турли миллат вакиллари истиқомат қилади. Ҳар бир халқнинг маданий хусусиятларини: маданияти, нақшлари, кийим-кечакларини ҳисобга олиш муҳимдир. Расм, тасаввур ва ижодий фикрлаш орқали ўқувчилар ўз орзуларини ривожлантирадилар. Фикрларни қоғозга ўтказиш жуда катта меҳнат талаб қилади. Ижодий тафаккур инсон онги имкониятларига мос равишда ривожланади. Бу расм чизишда катта аҳамиятга эга.

2- дарс мавзуси: "Композиция: байрамона кайфият"

(расм, фараз ва ижодий фикрлаш)

ДАРС ЖАРАЁНИ

Кириш қисми

Ташкилий. Ўқувчиларнинг дарсга тайёргарлигини текшириш.

Ўқувчиларни икки гуруҳга бўлинг.

Ўтилган мавзуни такрорлаш. Дарс бошида ҳар бир ўтилган мавзу бўйича икки гуруҳ саволлар тайёрлаб, бир-бирларидан сўрайдилар ва муҳокама қиладилар.

Бажарилган ишларнинг қисқача тавсифи доскага жойлаштирилади, биргаликда муҳокама қилинади ва баҳоланади.

Билимни баҳолаш: якка тартибда ва гуруҳда

Асосий қисм:

1. "Навруз – янги баҳор байрами".

2. Байрамона кайфиятни акс эттирувчи композиция.

3. Расм, фантазия ва ижодий фикрлаш.

4. Амалий иш.

Материални мустаҳкамлаш

1-фаолият. Амалий иш

Ўқитувчи дарснинг мақсадига мувофиқ вазифани тушунтиради.

Ҳар бир ўқувчи ўқитувчининг Наврўз байрами ҳақидаги маълумотларини хотирасидагини қоғозда тасаввур қилади ва тасвирлайди. Бу ерда ўқувчилар бирон бир тадбирни нишонлаш, миллий идишлар, кийим-кечак, меъморчилик ва тасвирларни тасвирлашлари мумкин. Одамлар, ҳайвонлар тасвирлари, шунингдек, декоратив ижодкорлик қоидаларга мувофиқ бўлиши керак.

Олдинги дарсларда ўқувчилар чизмачиликнинг турлари ва жанрларини ўрганиб, тегишли маълумотларга эга бўлдилар. Олинган кўникмалардан фойдаланиб, композиция тузилади.

Иккинчи дарсда биринчи дарсда тузилган график композиция бўёқлар билан тўлдирилади ва натижалар умумлаштирилади. Ушбу мавзу ўқувчилар чорак давомида ўрганган барча нарсаларни мустаҳкамловчи якуний ҳужжат ҳисобланади.

Мулоҳаза

Дарс мавзусини мустаҳкамлаш учун саволларни муҳокама қилинг:

- Бадиий маҳорат турларидан бирини айтинг?
- 21 март куни нишонланадиган байрам қандай номланади?
- Бўёқлар билан ишлаш қандай номланади?
- Чизишдаги энг муҳим қоида?

Билимларни баҳолаш: якка тартибда ва гуруҳда.

Уйга вазифа

Наврўз байрамини манзара жанрида чизиш.

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ

https://img.labirint.ru/images/comments_pic/1748/7_91059a8c643b9e198aff7d16db743bc0_1512016794.jpg

1 Чынгыз Айтматов «Бугу-эне» жомогу

Класс: 5

№	Негизги компетенттүүлүктөр	№	Предметтик компетенттүүлүктөр
1	Маалыматтык НК1	1	Окурмандык ПК1
2	Социалдык-коммуникативдик НК2	2	Эмоционалдык баалуулук ПК2
3	Өз-өзү тааныу жана көйгөйлөрдү чече билүүчүлүк НК3	3	Адабий чыгармачылык ПК3

Сабактын максаттары:

Максаттар: Окуучулар…	Көрсөткүчтөр (индикатор)
Билим берүүчүлүк: Чыгарманын мазмунун түшүнөт, каармандарга мүнөздөмө бере алат	Эгерде окуучулар: • Чыгарманын мазмунун түшүнсө; • каармандарга мүнөздөмө бере алса; • жакшылыкка жакшылык гана кылуу керек экендигин түшүнсө;
Өнүктүрүүчүлүк: өз оюн эркин, далилдүү айта билүүгө машыгат; сынчыл ой жүгүртө алат; алган билимин чыгармачылык менен практикада колдоно алат	• чыгарманы талдай алса; • өз оюн далилдүү айта алса; • текст менен иштөөдө чыгармадан Бугу эненин адамга кылган жакшылыгы, тескерисинче, адам баласынын ага кылган кыянаттыгы туураалуу таап, көркөм окуп бере алса
Тарбия берүүчүлүк: Бири-бирин ага билгенге, сыйлоого, жакшылык кылууга, табийгатка, жаныбарларга аяр мамиле жасоого, Кыргыз жараны катары улуттук баалуулуктардын көп түрдүүлүгүн сыйлоого үйрөнөт	• Топто иштеген тапшырманы мазмуну боюнча иреттеп кое алса; • топто бири-бирин сыйлап, уга билип, сылык мамиледе болушса, убакытка туура мамиле жасашса; • ар дайым жакшы иштерди жасоого умтулуу керектиги тууралуу ой бөлүшө алса; • улуттук баалуулуктардын көп түрдүүлүгүн баалоо, сыйлоо боюнча көз карашын билдире алса; • улуттук баалуулуктарды сактоо, кам көрүү менен кийинки муунга өткөрүп берүүнүн маанисин түшүнүшсө

Сабактын тиби: Аралаш.

Сабактын формасы: Топто иштөө.

Колдонулган ыкма: Тыным жасап окуу, топто иштөө, чаташкан логикалык чынжырлар, «Галерея тур».

Сабактын жабдылышы: Окуу китеби, сүрөттөр, карточкалар, слайддар.

Сабактын жүрүшү (Мугалим классты уюштурат, жагымдуу жагдай түзөт).

Өтүлгөн тема боюнча окуучулардын билимдерин текшерет, бышыктайт.

Жаңы теманы түшүндүрүүгө өтөт.

Сабакта жаңы өтүлүүчү чыгарманын аталышы «Бугу эне», Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повестинен.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ

Мугалимдин иш-аракети Сабактын этаптары	Окуучунун иш-аракети
Уюштуруу/Мотивация Саламатсыңарбы, балдар! Бири-бирибизди карап, ар кандай жест, мимика менен белек тартуулап, учурашып коелу. Бири бирибизге гүл, китеп ж.б. нерселерди тартууладык окшойт. Маанайыңар ар дайым жакшы болсун. Анда эмесе, сабагыбызды баштайлы. • Балдар, сүрөттөн эмнени көрүп турасыңар? • Бугу, кыз, бала, жез кемпир	**Жагымдуу маанай** Окуучулар жанында окуучуга бурулуп, мимика, жест менен белек тартуулайт.
Окуучулардын билимин актуалдаштыруу Бугулар жөнүндө эмнени билесиңер? Бугулар Кызыл китепке киргенби? Кызыл китеп дегенди кандай түшүнөсүңөр? Кызыл китепке кирген кандай жаныбарларды билесиңер? Бугу, кыз, бала, жез кемпир катышкан жомокторду, мультфильмдерди билесиңерби? Орус, өзбек ж.б. элдердин жомокторунан, кинофильмдеринен, мультфильмдеринен кездештиргениңер барбы? Анда эмесе, балдар, бүгүн Ч.Айтматовдун “Бугу Эне” жомогун окуйбуз. Ч.Айтматовдун дагы кандай чыгармаларын билесиңер?	Суроолор боюнча окуучулар ойлорун айтышат.
Сабактын темасы, максаты, индикаторлору Эми бүгүн сабакта бугу-эне, анын адамга кылган жакшылыгы, ошондой эле, тескерисинче, адам баласынын бугу тукумуна кылган кыянатчылыгы тууралуу жомокту окуйбуз. Сабактын максаты, көрсөткүчтөрүн көрсөтүп, кыскача түшүндүрүп өтөт	Сабактын темасын, максаттарын угушат

Жаңы материалды түшүндүрүү Балдар, биз жомокту бир нече бөлүктөргө бөлүп, улам тыным жасап, суроолорду берүү менен окуп отурабыз. Ошондуктан, жакшылап, көңүл коюп угалы. Ар бир бөлүктү тыным менен окуган соң, мугалим тарабынан суроолор берилип турат. **1-бөлүккө суроо:** 1. Энесай өзөнү каякта жайгашкан? 2. Энесайдын боюнда жашаган уруулардын өз ара мамилеси кандай болуптур? Ага кандай баа берет элеңер? 3. Тайга чер токоюнда пайда болгон сыйкырдуу куш: «Алаамат болор! Алаамат болор!» деп адамча сүйлөп сайраганы эмне себептен деп ойлойсуңар? **2-бөлүккө суроо:** 1. Күлчө баатырдын сөөгүн жерге берерде эл кандай ата-салтын карманышты? Ирети менен айтып бергиле. 2. Эмне үчүн Энесай тууралуу ыр ырдалчу экен? **3-бөлүккө суроо:** 1. Энесайлык кырк урууда ата-бабадан келаткан кандай салт бузулду? Салт-наркты бузуу туурабы? 2. Эмне үчүн кыргыз эли душмандын колунан кырылып калды? **4 - бөлүккө суроо:** 1. Бала менен кыз кантип аман калышты? 2. Аларды көргөн душмандын ханы эмне үчүн жинденди? Эч кимге зыян-залалы жок бала менен кызды жок кылуу үчүн кимге, кандай буйрук берди? **5 - бөлүккө суроо:** 1. Бугу эненин балдарды өлүмдөн сактап калышы силерге кандай таасир калтырды? Бугу энени сыпаттап айтып көргүлөчү. 2. Майрык-Чаар-Жезкемпир минтет: «Жылдыздар адам болсо, көккө батмак эмес. Балыктар адам болсо, сууга батмак эмес». Бул сөздү ал эмне себептен айтып жатат? Же чын эле ошондойбу? **6- бөлүккө суроо:** 1. Кыргыздын балдарын Бугу эне кандай кыйынчылыктар менен касиеттүү Ысык-Көлгө алып келди? 2. Бугу эне асырап алган балдарына кандай жакшы тилектерди айтты? **7- бөлүккө суроо:** 1. Жаш ата-эненин тун наристесине Бугу эне кандай бешик алып келип берди? 2. Бугу уруусунун эли Мүйүздүү Бугу эненин урматына анын атын-салтын кантип ыйык тутуп келишет?	5 топко бөлүнүп отурушат. Берилген тапшырмалары боюнча себеп, фактыларды таап, жыйынтык чыгарышат.

8- бөлүккө суроо: 1. Кыргыз уруусун тукум курут болуудан сактап калып, куттуу мекен таап берип, балдарына жылаажындуу бешик тартуулаган Бугу энеге ошол бешиктен чоңойгондор кандайча кол салды? Себеби эмнеде деп ойлойсуңар? 2. Жакшылыкка жамандык кылуу туурабы? Бул мансап, даңк, байлыктын күчүнө эсирип кетүү эмеспи? Же бул салтпы? Бул өз энесине кол салуу менен барабар эмеспи? Оюңарды ортого салгыла. **9- бөлүккө суроо:** 1. Бугу эне эмне үчүн адамдарга нааразы болду? 2.Мээримдүү Бугу эненин балбылдаган көзүнөн жаш төгүлүп, арамдыкты каргап, адалдыкты зарлап кеткени силерге кандай таасир калтырды? Адалдык жана арамдык дегенди кандай түшүндүңөр? Жомоктун мисалында оюңарды айтып бергиле. 3. «Жакшылап ойлондуңбу, Бугу эне? Булар деген адам баласы. Чоңоюп алып, өзүңдүн бугуларыңа ок атат, ошону ойлондуңбу?» - деп айткан Майрык-Чаар-Жезкемпирге Бугу эне кандай жооп берген эле? Анын ишеничи актадыбы? Оюңарды билдиргиле	
Бышыктоо Анда эмесе, 1, 2, 3, 4, 5 деп санап топторго бөлүнөбүз. 5 топко тогуз баракка жазылган тогузга бөлүнгөн жомоктун окуяларын **ар бир топко таркатат. Бул окуяларды ирети менен жайгаштырып, катар номерлерин коюу тапшырмасы берилет.** Анда эмесе, балдар, ар бир топтун ишин көрөлү, угалы. Ар бир презентатор 1-топтуку 2 –чиге, 2-3, 3-4, 4-5, 5-1 дикине жылып, презентациялап, кандай аткарылгандыгын бааласаңар болот. Б.а. “Галерея тур” ыкмасы менен топтордун иши презентацияланат. 1. Кыргыз журту Энесай деген өзөндү жайлап жашап турган заман тууралуу баяндалат. 2. Кыргыздын эл атасы, журт эгеси, кол башчысы Күлчө баатырдын каза табышы, элдин аза күтүп, баатырдын сөөгүн жерге берүүгө камынышы баяндалат. 3. Улуу салтты бузуп, нарксыз жоонун аза күткөн кыргыз элине кол салышы баяндалат. 4. Ойноо бала менен секелек кыздын душмандардын артынан барышы, хандын жинденип Майрык-Чаар-Жезкемпирге балдарды жок кылууга буйрук кылышы баяндалат. 5. Майрык-Чаар-Жезкемпирден адамча кубулуп сүйлөгөн Бугу эненин балдарды арачалап, өмүрүн сактап калышы айтылат.	5 топ берилген окуяларды ирети менен жайгаштырып, ар бир презентатор өзүнөн кийинки топтун презентациясын. презентациялап беришет.

6. Мээримдүү Бугу эненин балдарды Ысык-Көлгө аман-эсен алып келиши. 7. Бала менен кыздын бой жетип үйлөнүп, балалуу болушу, Бугу эненин аларга туткасында күмүш жылаажын шыңгыраган бешик алып келиши баяндалат. 8. Адам баласынын байлык-мансабына, атак-даңкына эсирип, Бугу эненин тукумуна кол салат. 9. Бугу-маралдардын тукумунун кырылышы, Бугу эненин адамдардын арамдыгына нааразы болушу жана Ысык-Көл менен коштошуп, тирүү калган тукумдары менен кулак укпас, көз көрбөс алыс жерлерге кетип калышы баяндалат	
Сабакты жыйынтыктоо жана баалоо Окуучулардын билими сабактын максаттарына ылайык берилген көрсөткүчтөрдүн негизинде бааланат: – эгерде көрсөткүчтөгү шарттардын (9 шарт көрсөтүлгөн) 8-9- шартына бала жетише алса, анда «5» деген баа коюлат; – көрсөткүчтөгү шарттардын 6-7 шарты гана аткарылса «4»; – көрсөткүчтөгү шарттар жарым-жартылай аткарылса «3»	Көрсөткүчтөрдүн негизинде бааланат.
Кайтарым байланыш Мугалим сүйлөмдүн башын флипчартка же доскага жазат, катышуучулар анын аягын өз ойлоруна таянып, бүтүрүшү керек: *Мурун мен ... деп ойлочумун;* *Эми мен бул ... экенин билем;* *Мен ... каалайм.* Өздөрүнүн бүтүргөн сүйлөмдөрүн окууну суранат жана жалпы жыйынтык чыгарат	Окуучулар сүйлөмдүн аягын бүтүрүп, окуп беришет, жалпы жыйынтык чыгарышат.
Жыйынтыктоо Биз бүгүнкү сабакта чыгарманын сабагы - ата-бабаңарды ким, кандайча сактап калганын, жаратылыш адамдарды сактаган, эми адамдар жаратылышты сактагыла деген ойду айткандыгында. Ошондуктан бул чыгарманын максаты - адам абийири, адеп-ахлак темасын көрсөтүү болуп саналат. Ар бир Кыргыз жараны мекенибиздин өнүгүшүнө салым кошуу милдетибизди унутпоо. Каада-салтыбыз, тилибиз сыяктуу баалуулуктарыбыз менен биргеликте Кыргыз жарандарынын тилине, каада-салтына жана башка баалуулуктарына сый мамиле жасоо, ынтымактуу жашоо, адеп-ахлактуу болуу.	Сабакка жалпы кайтарым байланышты угуу менен, үйгө тапшырма алышат

Кыргызстан – кыргыз элинин тарыхый Мекени болуп саналат. Ал эми ар кандай шарттарда Кыргызстандын аймагында жашап калган башка улуттун өкүлдөрү үчүн киндик кан тамган Мекени болуп саналат. Кыргызстандыктар тилинин, динининжана улутунун башка экендигине карабастан 80ден ашуун улут Ата Мекени катары Кыргыз Республикасын эсептешет. Демек, Кыргызстанда жашаган кыргызстандыктар – биз бир Мекенди байырлаган, бир мамлекеттин жарандарыбыз.	
Үйгө тапшырма: 1. Кыргыздардын уруу, урук, этнос деген түшүнүктөрү тууралуу билип келгиле жана Бугу уруусунун тарыхы ж.б. улуттардын, этностордун жаралышы боюнча санжыраларды окуп келгиле. 2. «Мүйүздүү Бугу эне» деген темада эссе жазгыла. **Чыгыш акылманы:** “Билим алуу - эр жүрөктүүлүк, билимди тереңдетип алуу –акылмандуулук, аны туура колдонуу искусствонун жеткен чеги” деп айтмакчы, чыгармадан алган таасириңерди, сезимиңерди, эмоцияңарды, ой толгооңорду эссе аркылуу мыкты чагылдырып берет деген ишеничтемин. “Билим кай жерде болсо, бийиктик ошол жерде” демекчи, билимиңер менен бийиктиктерди багындыра беришиңерге тилектешмин. Сабагыбыз ушуну менен аяктады. Сак-саламатта болгула	

Н.Б. Алибаева, А.Б. Батыркулова

2 Жоомарт Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек» поэмасы

6 класс

Сабактын максаттары:

Максаттар: Окуучулар…	Көрсөткүчтөр (индикатор)
Билим берүүчүлүк: Окуучулар «Чептен эрдин күчү бек» поэмасынын мазмунун түшүнөт.	**Эгерде окуучулар:** • Баланын эрдиги, эненин мүнөзүндөгү балага жана Мекенге болгон мамилесин, карыянын акылман бүтүмүн айтып бере алышса • Каармандарга мүнөздөмө бере алса • Суроолорго жооп бере алышса

Өнүктүрүүчүлүк: өз оюн эркин, далилдүү айта билүүгө машыгат; сынчыл ой жүгүртө алат;	• Чыгарманы талдай алса; • Өз оюн далилдүү айта алса; • Текст менен иштөөдө суроолорго чыгармадан таап далилдүү жооп бере алышса: • Чыгарма боюнча өз ойлорун, көз караштарын билдире алышса
Тарбия берүүчүлүк: Поэманын темасынын чечмелениши, андагы идея аркылуу Ата Журттун бейпилдиги үчүн ар бир жаран кам көрүүсү керектиги жөнүндө түшүнүк алышат. Кыргыз жараны катары өлкөбүздөгү этностордун улуттук баалуулуктардын көп түрдүүлүгүн сыйлоого, ынтымактуулукка, эр жүрөктүүлүккө үйрөнөт	Топто бири-бирин сыйлап, уга билип, сылык мамиледе болушса, убакытка туура мамиле жасашса; Мекенди коргоо ар бир кыргыз жаранынын милдети экендигин билишсе; Улуттук баалуулуктардын көп түрдүүлүгүн баалоо, сыйлоо боюнча көз карашын билдире алса; Улуттук баалуулуктарды сактоо, кам көрүү менен кийинки муунга өткөрүп берүүнүн маанисин түшүнүшсө

Сабактын тиби: Аралаш.

Колдонулган ыкма: 5 мүнөттүк эссе, зиг-заг, аңгемелешүү, окуу, текст менен иштөө, топтордо иштөө.

Сабактын жабдылышы: Окуу китеби, Ж.Бөкөнбаевдин портрети илинет, Таш-Рабаттын, Кокон хандыгынын коргондорунун сүрөттөрү, тарыхый китептер.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ

Сабактын этаптары	Окуучунун иш-аракети
Уюштуруу/ Мотивация *Саламатсыңарбы, балдар!* • Сүрөттөгү адам ким? • Кандай адам деп ойлойсуңар? Бул адам кыргыздын көрүнүктүү акыны – Жоомарт Бөкөнбаев. Мугалим акын жөнүндө кыскача маалымат берет	Окуучулар ордунан туруп саламдашышат. Бул адам акын, жазуучу болуш керек. Мен бул адамды акылдуу, ыймандуу, ойчул адам деп ойлойм. Анткени….

Окуучулардын билимин актуалдаштыруу Чеп, он үч жашар бала, эне, акылман карыя, душмандар деген түшүнүктөр катышкан кандай чыгармаларды билесиңер? Эстеп көргүлөчү. (Окуучулар чыгармаларды аташат. Ар бир ой баалуу деген эреженин алкагында жооптун баары кабыл алынат). Балдар, • Чеп дегенди кандай түшүнөсүңөр? • Улуу Кытай дубалы тууралуу эмнелерди айта аласыңар? Кандай чептерди билесиңер? • Чепти эмне үчүн курушат деп ойлойсуңар? • Чеп күчтүүбү же адам күчтүүбү? Рахмат, жообуңарга. Бүгүн биздин өтө турган сабагыбыздан суроолорго толук жооп алабыз деп ойлойм	Окуучулар суроого жооп беришет. "Чеп, он үч жашар бала, эне, акылман карыя, душмандар" деген түшүнүктөрдү катыштырып 5 мүнөттүк эссе жазышат. Суроолорго жооп беришет, өз көз караштарын, ойлорун айтышат.
Сабактын темасы, максаты, индикаторлору Биздин бүгүнкү өтө турган темабыз балдар, жогоруда айтып өткөн көрүнүктүү акыныбыз Ж.Бөкөнбаевдин "Чептен эрдин күчү бек" поэмасы болмокчу. Сабактын максаты, көрсөткүчтөрүн айтып, кыскача түшүндүрүп өтөт. Бүгүнкү сабагыбыздын көрсөткүчтөрүнө жетишкен болсок, сабак максатына жетти деп эсептейбиз. Көрсөткүчтөр аркылуу бүгүнкү билимибиз бааланат	Сабактын темасын, максаттарын угушат
Жаңы материалды түшүндүрүү Анда эмесе, балдар, 1, 2, 3 деп санап, топторго бөлүнөбүз. Бул 1, 2, 3 - кооперативдик топ деп аталат. Андан кийин 1лер өзүнчө, 2лер өзүнчө, 3төр өзүнчө топ болуп отурабыз. Ар бир топко чыгармадан үзүндүлөр берилет: **1-топко** чыгарманын башталышы; **2-топко** анын уландысы; **3-топко** чыгарманын аягы берилет. Белгиленген убакыттын ичинде окуп чыгып (5 мүнөт), топто талкуулап, убакыт бүтөр менен өзүбүздүн кооперативдик топко барабыз. Ар бир топтогу окуучулар эми өздөрүнүн кооперативдик тобуна чогулушат да, биринчилер чыгарманын башталышын, экинчилер аны улантат, үчүнчүлөр чыгарманын аякталышын айтып, ар бир кооперативдик топ чыгарма менен толук таанышат. Мугалим фасилитатордук милдетти аткарат. • Ар бир топтогу окуучунун сүйлөп жатканын байкайт. • Суроолору болсо жооп берет. **Ар бир топко берилген чыгарманын бөлүктөрү тиркемеде берилди.**	1, 2, 3 деп санап, топторго бөлүнүшөт. Ар бир 1, 2, 3төр кооперативдик топ болуп саналат. Кооперативдик топтор кайра 1лер өзүнчө, 2лер өзүнчө, 3төр өзүнчө болуп топторго ажырайт, булар эксперттер болушат, булардын милдети берилген тексттерди окуп, белгиленген убактысы аяктагандан кийин өзүнүн кооперативдик тобуна келип, окуп, түшүнүп келген тексттерин айтып беришет. Чыгарма 3 кө бөлүнүп берилген. 1лерге чыгарманын башталышы, 2лерге анын уландысы, 3төргө чыгарманын аягы берилет

Бышыктоо *Кана эмесе, балдар, силер чыгарманы канчалык деңгээлде түшүнө алганыңарды бышыктоо максатында суроолорго жооп берип көрөлү.* 1. Эне менен баланын кайраты өзгөчө кайсы учурларда күчтүү берилген? Ошол саптарды таап, көркүү окугула. 2. Карыя эмне максат менен «тирүүлөй бири кишини көмгүлө…» деп айтты экен? Силер кандай ойлойсуңар? 3. «…Киришсе, ким да болсо чеп тургузат, Чеп – ылай, каптап кирсе душман бузат. Балдарың баары ушундай өсүп турса, Багынтып бул жүрөктү ким коркутат?!.» - деп акылман карыя айтты. • Мунун маанисин кандай түшүндүңөр? Чечмелеп айтып бергиле.	3 топ суроолорго жооп беришет
4. Чындыгында, эр жигит күчтүүбү, же чеп күчтүүбү? Оюңарды далилдүү айтып бергиле. Сабагыбыздын башталышында да ушул суроо берилген эле айрымдарыбыз чеп күчтүү деп ойлогонбуз. • Бул оюбуз өзгөрдүбү? • Өзгөрсө эмне себептен? 5. Эмне үчүн акылмандыкты эл карыяларга ыйгарышкан? Анын сырын кандайча түшүнөсүңөр? 6. Бул чыгарманы окугандан соң, кандай таасир алдыңар? Силер Кыргыз жараны катары өз эли-жериңерге кандай кызмат өтөгүңөр келет? 7. Кыргыз жараны дегенди кандай түшүнөсүңөр?	
Сабакты жыйынтыктоо жана баалоо: Окуучулардын билими сабактын максаттарына ылайык берилген көрсөткүчтөрдүн негизинде бааланат: – эгерде көрсөткүчтөгү шарттардын (10 шарт көрсөтүлгөн) 9-10- шартына бала жетише алса, анда «5» деген баа коюлат; – көрсөткүчтөгү шарттардын 7-8 шарты гана аткарылса «4»; – көрсөткүчтөгү шарттар жарым-жартылай аткарылса «3»	Көрсөткүчтөрдүн негизинде бааланат
Кайтарым байланыш: 1. Бул сабактан кандай жаңы маалымат ала алдыңар? 2. Кайсы маалымат силер үчүн маанилүү болду? 3. Кыргыз жараны дегенди кандай түшүнөбүз? Кыргыз жараны кандай болуш керек?	Окуучулар суроолорго жооп беришип, жалпы жыйынтык чыгарышат

Жыйынтыктоо: Биз бүгүнкү сабакта ар бир Кыргыз жараны мекенибиздин өнүгүшүнө салым кошуу милдетибизди унутпоо. “Эр жигит эл четинде, жоо бетинде”, эр жүрөктүүлүк, Мекенди сүйүү, эрдик сабагыбыздын идеясы. Кыргыз жараны - бул этностук, диний, социалдык жана региондук таандыктыгына карабастан, Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык укуктары жана милдеттери бар Кыргыз Республикасынын жараны. **«Кыргыз жараны»** – «Кыргыз Республикасы» деген аталыштан келип чыгып, өзүнүн этномаданий таандыктыгын сактоо менен бардык этностук жамааттарды бириктирген жалпы жарандык бирдейлик түшүнүгү.	Сабакка жалпы кайтарым байланышты угуу менен, үйгө тапшырма алышат
Кыргызстан – кыргыз элинин тарыхый Мекени болуп саналат. Ал эми ар кандай шарттарда Кыргызстандын аймагында жашап калган башка улуттун өкүлдөрү үчүн киндик кан тамган Мекени болуп саналат. Кыргызстандыктар тилинин, дининин жана улутунун башка экендигине карабастан 80 улут Ата Мекени катары Кыргыз Республикасын эсептешет. Демек, Кыргызстанда жашаган кыргызстандыктар – биз бир Мекенди байырлаган, бир мамлекеттин жарандарыбыз. **Үйгө тапшырма:** «Мен келечекте элиме кандай кызмат кылам?» деген темада эссе жазып келгиле. *Сабагыбыз ушуну менен аяктады. Сак-саламатта болгула*	

ТИРКЕМЕ

1-бөлүм

Байыркы бир заманда эл бар экен,
Өзүнчө эркин ээн жашап турган.
Багында булбул сайрап гүл жадырап,
Башкача сонун жерди мекен кылган.

Ар жылы күчтүү жоолор каптап кирип,
Талоонго салат экен мүлкүн, малын.
Ойрондоп эчен кымбат ордолорду,
Олжолоп алып кетип сулууларын.

Кордугу душмандардын жанга батып,
Бир күнү кеңешүүгө эл чогулду.
Бардык күч, бардык мүлкүн сарп кылып,
Жоо өткүс бекем чепти курмак болду.

Айлантып кең өлкөсүн дубал куруп,
Киришти эмгегине күн өткөрбөй.
Көтөрүп пайдубалын келген кезде,
Кайрадан кулап түштү жар көчкөндөй.

Калың журт кайгыланды, кансырады…
Катарлап көтөрө албай падубалды.
«Себебин бул укмуштун ким табат?» – деп,
Ырчылар жар чакырды, күүгө салды.

Бири айтты: «Асыл таштан койгун» – деди,
Бири айтты: «Ак боз бээни сойгун» – деди.
Асыл таш, алтын менен койсо дагы,
Токтобой дубал көчүп кулай берди…

Тартышты капаланып калк убара.
Ойлонуп таба албады көп улама.
«Мен чечем бул түйүндү» – деп сүйлөдү
Жылаң баш, ак сакалдуу бир карыя.

2-бөлүм

Карыя токсон жашка келген экен,
Кыдырып бүт дүйнөнү көргөн экен.
Акылы алмаз менен болоттон курч,
Алыскы бир ажайып жерден экен.

Качанкы чечилбеген сырды угууга,
Калайык жабылыша кулак түрдү.
Сакалын оң кол менен сылап алып,
Салмактуу коргошундай сөзгө кирди.

– Калп болбойт карыянын айткан кеби,
Калайык, акылыма көнсөң, – деди.
– Түк көчпөйт бул дубалың кылым бою
Тирүүлөй бир кишини көмсөн деди.

Башка сөз айткан жок басып кетти,
Карыя кайырлашып колун булгап.
– Кандай? – деп эки жолу сурабастан
Баштарын жерге салды эл тунжурап…

«Кайсы эр бул кызматка чыгар экен,
Бул дубал эр канына кумар экен», -
Деп ырдап бир топ ырчы элди айланып,
Күн бою жар чакырды эчен-эчен.

Бирөө да «мен чыгам» деп сөз катпастан,
Мостоюп карап турду дудуктанып.
Обдулуп он үч жашар бир жетимче
Сүйлөдү жаман тонун чечип салып.

«Уктум да, шашкан бойдон келдим, – деди,
Мен даяр, тезден гана көмгүн, – деди.
Арманым бу дүйнөдө эч калбайт го,
Жарасам керегине элдин!» – деди.

3-бөлүм

Жаш бала пайдубалга барып турду,
Көпчүлүк күрөк менен чачты кумду.
Аңгыча алсыраган, жалбарыңкы
Боздогон муң, кайгылуу үн угулду.

Бир караан шашып чуркап келет экен,
Ал краан жаш баланын энеси экен.
Атадан жетим калган жалгыз уулун,
Алпештеп, айнегим деп эркелеткен.

«… Кулулунум, кучактайын, мындай келчи,
Кууратпа карыганда апакеңди…
Көмбөгүн… жалгызымды көмбөгүн» – деп,
Көзүнөн жаш куюлуп ыйлап келди.

«… Ыйлабай көз жашыңды тыйгын, эне!
Ырайым жетимиңе кылгын, эне!
Жаныңдан артык көргөн тууган элдин
Жалгызың жарап кетти керегине…

Уулуңдун убайын көрөм деп тиленип,
Ушундай ишке арнап бакпадыңбы.
«Эркетай, элиң үчүн курман бол!» - деп
Эч качан унутпайм айтканыңды».

Энеси элге карап сөз баштады.
Маанисин байкап туруп айткан кептин.
«Ата Журт кызматына жанды берип,
Айланам, ак сүтүмдү актап кеттиң!..»

Жалбарды жалгызына, беттен өптү,
Аарчыды жашка толгон эки көздү.
Колуна күрөк алып кайрат менен,
Көмүүгө баласына кумду септи.

«Энеке, бул кылганың адамчылык
Жүрөгүң ак, бермет таштан тунук.
Өтөбөй калайыктын бир кызматын
Жүрбөймүн жер бетинде адамсынып…»

Коштошуп өбүшүштү эне-бала,
Кайраты бул экөөнүн ташкын дайра.
Кум толуп алкымына келген кезде,
Шып этип жетип келди да, карыя:
«Көмбөгүн, бул баланы ачкын, - деди.
Чеп курбай, үй-үйүңө кайткын, - деди.
Көтөрбө чеп, коргондун кереги жок,
Кордукка мындай балдар бербейт элди.

Киришсе ким болсо да чеп тургузат,
Чеп – ылай, каптап кирсе душман бузат.
Балдарың баары ушундай өсүп турса,
Багынтып бул жүрөктү ким коркутат?!

Черди жаз. Тепкин шапар. Кургын сайран.
«Чеп жок» – деп кайгы тартып, кам санаба.
Кандай жоо басып кирип баш ийдирмек,
Турганда мындай эне, мындай бала!..»

Н. Б. Алибаева, А. Б. Батыркулова

3 “Курманжан датка” романы

11 класс

Сабактын максаты

1. Окуучулар Курманжан датканын кыраакылыгын, акылмандыгын, элинин тынчтыгын, Ата Журттун жыргалчылыгын көздөгөн даанышман аял экендигин, өзгөчө чечкиндүүлүгүн, адилеттүүлүгүн, уй-бүлөлүк баалуулуктарын, басып өткөн жолун, саясий ишмердүүлүгүн талдай билишет;
2. Эркин баарлашууга, сөз байлыгын, ойлоо жөндөмдүүлүгүн өстүрүүгө, жекече, жупта, топтордо иштөө көндүмдөрүн өнүктүрүшөт;
3. Мекенин сүйүүгө, намыскөйлүккө, боорукердикке, толеранттуулукка, үй-бүлөлүк баалуулуктарды сактай билүүгө тарбияланышат.

Сабактын тиби:

Сабактын формасы: Стандарттык чыгармачылык сабак.

Сабактын жабдылышы: Курманжан датканын портрети, сүрөттөр, слайд-шоу, окуу китеби, буклеттер, доска, бор.

Сабактын жүрүшү: Уюштуруу.

1. Теманы жаңылоо:

Окуучулар үчүн суроо: Кыргызстандын тарыхында көрүнүктүү кыргыз аял-дарынан кимдерди билесиңер?

2. Жаңы теманы изилдөө

Сабактын темасы боюнча мугалимдин маалыматы.

Мугалим Кыргызстандын тарыхындагы көрүнүктүү аял-Курманжан даткага арналган романдын автору Сооронбай Жусуев тууралуу маалымат берет.

1-тапшырма. "Курманжан" кластерин түзгүлө, жупта талкуулагыла.

Жалпы талкуулашат:

– Курманжан датканын инсандык сапаттарын атап өткүлө.

– Датканын чечкиндүүлүгү жөнүндө айтып бергиле.

– Курманжан "датка" деген наамды кантип алып калды?

1-тапшырманы жыйынтыктоо:

- Курманжан датканын инсандык сапаттары-адилеттүү, акылдуу, көрөгөч, намыстуу, кайраттуу, кадырлуу, толеранттуу, мээримдүү, чечкиндүү.
- Чечкиндүүлүк-бул кандайдыр бир маселени, абалды туура багытта, анализдеп, өз оюна ынанып, чечим чыгаруу.

- Курманжандын чечкиндүүлүгү өз турмушун өзү чечип, кудалап койгон жолдошун тандабай, жүрөгү тандаган инсанга турмушка чыккандыгында байкалат.

2-тапшырма:

"Качып келдим, качып келдим энеке,
Канча дабан ашып келдим, энеке.
Шойкоң кызың чанып күйөө баланды,
Шордун баарын тартып келдим, энеке.
Сен бар дединг, бардым сени кыя албай,
Кайгы жутуп, жашып келдим, энеке"– дейт.
Бул үзүндүнү талкуулашат.

Суроо:

Бул жерде ата-энесинин сөзүн кыя албай, өзү каалабаган күйөөгө бараткандыгы айтылат.

– Эмне үчүн макул болду деп ойлойсуңар?

– Бул фразада тарбия эмне жөнүндө айтылат?

Жооп: Ата-энеге болгон урмат-сый, аларды уга билүү. Бул кыргыз үй-бүлөсүнүн салтындагы тарбиялуулук деп эсептелинет. Балдар, эске сала кетсек КРдин Конституциясынын беренесинде улууларга урмат көрсөтүү, кыргыздын үрп-адатында бар экендиги бышыктап жазылган.

– Романда Курманжан ата-энесинин кабыл алган чечимине макул болгондугу кайсы жеринде айтылат? Же үзүндүдөн цитата келтиргиле.

– Кызын күйөөгө узаткандан кийин кайтып ата-энесинин үйүнө келип алса элдерде кандай пикир болгон?

– Азыркы учурда кызын зордоп күйөөгө узатуу же болбосо ала качуу боюнча окуяларды уктуңар беле?

– Кыз ала качуу кылмыш деп эсептелинеби?

– Курманжан туура кадам жасады деп ойлойсуңарбы? Ага апасы тараптан зордук-зомбулук көрсөтүлдүбү? (талкуулашат)

Жооп: Кызын зордоп берген үчүн энеси Айкан: "Ар күн сайын көзүм шишип ыйладым, Бир кыйнадым эми келбейт кыйнагым"– деп айтат.

Кызды кандай гана учур болбосун ата-энеси, бир туугандары (төркүнү) колдоо көрсөтүп келишкен. Үй-бүлөдө кызды ар дайым конок дешет. Мындай салт, адат ата-бабаларыбыздан бери, ушул күнгө чейин баркын жоготпой сакталып келет.

Демек Курманжандын энеси да кызынын чечимин колдоп, эми кыйнабаймын деп ага колдоо көрсөткөнү баяндалат.

3-тапшырма:

Күйөөсүн чанып келген кыздын тарыхын Алымбек даткага Курманжандын агасы Аалы баяндап берет. Кыздын кайратына кызыккан датка атайын Анжиядан Ошко Маматбайдын үйүнө конокко келет.

Кокон хандыгынын атактуу баш вазири Алымбек датка Курманжанды көргөнү келгенде кыз ага бой салып, жагынууга аракет жасабайт.

Алымбек датка дароо сөз баштай албай, сүрдөп:

“Өйдө-ылдыйда, ысык-суукка тең чыдап,

Бербейсизби мага өмүрлүк жар болуп...

Издеп жүрөм бир түгөйгө зар болуп”– дейт Алымбек датка.

Курманжан Алымбектин бийлигине, байлыгына, кадыр-баркына бети менен түшпөйт. Ал эркиндикти, адамгерчиликти, ар-намысты жогору баалаганын, ички бугун билдирет:

“Көңүл кошуп, кыш чилдеде муз окшоп,
Жүргөн кезим мен тоорукkан куш окшоп,
Жүрөкзаада болуп түгөй жубайдан, деп айтуу менен,
Менде да айтар шарт бар, талап бар, ал талапка даткам кантип чыдайсыз?”
Эркиндикти аял да эңсейт эмеспи...
Жалаң гана болбой сиздин жарыңыз,
Болсом кантет, масилетчи, кеңешчи?
Ысык отту, муздак сууну бир кечсек,..

Түйдөктөшкөн түйүндөрдү бир чечсек” – деген алысты көрө билген көрөгөчтүгү менен өз пикирин айтат.

– Мына ушул учурда Курманжандын баркы кандай айтылууда? (талкуулашат).

– Курманжан болочок жары менен кандай мамиле кургусу келет? (талкуулашат).

Жоон: Курманжан үй-бүлөдө өз ара түшүнүшүү, бири-бирин сыйлоо маанилүү экендигин айтат.

4-тапшырма:

Алымбек датка: ”Кадырыңыз жам болсун” деп макулдугун билдирет.

Ал экөө өмүр бою үй-бүлөлүк да, мамлекеттик да, коомдук иштерде да дайыма кеңешип, даткага Курманжан туура жол көрсөтүп да жүрөт.

Алымбек датка баш кесерлердин колунан каза табат. Алай эли Курманжандын башкаруусуна өтөт.

Талкуулоо үчүн суроолор:

– Алымбек датка аялына кандай мамиле жасаган? (сый мамиле, ишеним көрсөткөн, ишеним арткан).

– Эмне үчүн Алымбек датка жубайы менен үй-бүлөлүк гана эмес, саясий маселелерди да чечкен? (даанышмандык)

– Курманжан үй-бүлөлүк, саясий чечимдерди кабыл алууда эмнесине таянган? (тажрыйбасына).

– Романдан балдарына апа, жолдошуна чыныгы жан шерик экендигин баяндаган цитата тапкыла.

5-тапшырма http://youtu.be/pXoYOCnbiPU шилтеме аркылуу "Курманжан датка" кино тасмасынан үзүндү коюлат. (топтордо иштешет).

1-топ. Кино тасмадан Курманжан датканын сапаттарын аныктагыла.

2-топ. Эне катары кандай сезимдер болот?

3-топ. Эл башкарган, журт башкарган улуу кыргыз аялдарынын ишмердүүлүгүн атагыла.

4-топ. Мамлекеттик чечимдердеги Курманжан датканын орду, ролу?

Бышыктоо үчүн суроолор:

- Курманжандын "Эл башчы" болуп калыптанышына эмнелер таасир берген?
- Курманжан датка –эне, эл башчы деген сөздүн маанисин айтып бергиле.
- Жолдошу Алымбек датка менен бирге мамлекеттик көйгөйлөрдү талкуулоого катышып, чечимдерди кабыл алууда кандай роль ойногон?

Жыйынтыктоо

Романдын тарыхый өзөгүн Курманжан датка, Алымбек датка, Абдылдабек, Камчыбек, Мусулманкул, Алымкул аталыктар, Полотхан (Исхак), Кудаяр хан, Скобелев, Ионов, Кауфман, Куропаткин, генерал Черняев ж.б тарыхый инсандар ушул учурга илимий такталып, изилденип, илимий-тарыхый образдары жеткиликтүү ыр саптарында ар кимисинин өзүнө ылайык кебете-кешпир, өңтүс берип баяндап берген.

Курманжан каза болгон жолдошу Алымбек датканын жолун жолдоп, ишин улантып, Алай элин башкаруу жоопкерчилигин мойнуна алат. Бухара эмири Саид Музафар Ошто Курманжанга жолугуп, жалпы эл урмат көрсөтүп сыйлашаарын билип, "датка" деген наамды ыйгарат.

Үй тапшырма

"Курманжан датка-эне, эл башчысы" деген темада эссе жазуу.

МУАЛЛИФЛАР ҲАҚИДА МАЪЛУМОТ

1. Алишева Атиркуль Ракишевна, тарих фанлари кандидати
2. Абдулкасимова Гульнара Махаматжановна, Ўш шаҳридаги №4 мактаб-гимназиясининг ўқитувчиси
3. Азимова Матлюба Латиповна, РМОИ педагогика, ижтимоий-гуманитар таълим психологияси кафедраси катта ўқитувчиси
4. Акматов Дамирбек Абыласанович, ҚТАнинг Эстетик тарбия лабораторияси катта илмий ходими
5. Алибаева Нуржамал Базарбаевна, Ўш шаҳридаги №4 мактаб-гимназиясининг ўқитувчиси
6. Батыркулова Айгүл Бекмурзаевна, Педагогика фанлари номзоди, ҚТА ижтимоий Филология таълими лабораторияси мудири
7. Доталиев Асилбек Кобогонович, “Сапат” РМОИ, шаҳар таълим муассасаси тарих кафедраси мудири
8. Дубанаев Зайналабидин Абдибакиевич, ОИУ Қорасув тумани Боконбаев номидаги 45-мактаб ўқитувчиси, ЎТИ лектори
9. Козубаева Бурул Увайдуллаевна, ҚТА ижтимоий-гуманитар таълим лабораторияси катта илмий ходими
10. Марченко Лариса Юрьевна, Қирғизистон-Россия Славян университети, катта ўқитувчи, методист
11. Иманкулов Муратбек Калманович, Педагогика фанлари номзоди, ҚТА ижтимоий гуманитар таълим лабораторияси мудири
12. Исакулов Эркин Рустамович, БМТ ИҲОКБ, нашр учун масъул.

Қисқартмалар:

БИЙ	Буюк Ипак йўли
ҚТА	Қирғиз таълим академияси
РМОИ	Қирғиз Республикаси Таълим ва фан вазирлигининг Республика педагогика ходимлари малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш институти
ХТМ	Халқаро таълим муассасаси
ЎТИ	Ўш таълим институти
БМТ ИҲОКБ	Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий комиссари бошқармаси

Ўқув нашри

Алишева Атиркуль Ракишевна, Козубаева Бурул Увайдуллаевна
Азимова Матлюба Латыповна, Доталиев Асылбек Кобогонович в.б.

МАКТАБ ТАЪЛИМИ ТИЗИМИДА ҚИРҒИЗ ЖАРАНИ ФУҚАРОЛИК ЎЗИГА ХОСЛИГИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Дарслар тўплами

Икки қисмда

2-қисм

5–11 синфлар

Верстка и печать выполнены ОсОО «M-MAXIMA»
г. Бишкек, ул. Тыныстанова, 197/1

Колдонмонун сайттагы электрондук нускасы: